

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

KS

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2022, № 2(15)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4,
журнал увійшов до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 10 від 30.11.2022 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.2>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2022, № 2 (15)

Липень — грудень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна)

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна)

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна)

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна)

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
докторка історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна)

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротери Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Русєв Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова)

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2022
© Автори публікацій, 2022

Founder:

Borys Grinchenko Kyiv University

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series “History”)
KB № 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication on historical
sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education and
Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4),
the journal is included on the List of Scientific Professional
Editions of Ukraine (category “B”)

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index for the Humanities
and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended for publication by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University
(*Rec. No 10 dated 30.11.2022*)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications; preference
is given to research on urban history, especially the history
of Kyiv.

The journal has its own website:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.2>

Kyiv Historical Studies

The scientific journal

2022, № 2 (15)

July — December

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitalii Mykhailovskiy,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History (Ukraine)

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD in History (Ukraine)

Editorial Board:

Vitalii Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Foreign Members of Editorial Board:

Mark Rothery,
PhD in History (England, United Kingdom);
Nikolai Russev,
Doctor of History (Moldova)

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Чума Б., Розлуцька С.</i> «Україна та її останній трубадур».	
Несподівана оповідь про Україну в іспанській пресі XIX ст.	6
<i>Верховцева І.</i> Одна з «великих»: реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проект (1861–1900-ті рр.)	15
<i>Андрєєв В., Андрєєва С., Каряка О.</i> Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина I. Південь України. Серпень 1895 р.)	28
<i>Драч О.</i> Поведінка учениць як соціально-виховний засіб: за матеріалами Варшавської жіночої прогімназії початку XX ст.	38
<i>Срібняк І., Палієнко М.</i> Сотник армії УНР Дмитро Котко: життя і діяльність у Польщі 1921–1924 рр. (до 130-ліття від дня народження)	48

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Іванюк О., Романенко Д.</i> Візії України у подорожніх записках барона Августа фон Гакстгаузена	54
<i>Клименко Н., Беззуб Ю.</i> Сторінки з біографії Анастасії Грінченко: трагічний 1908 рік та завершення «Лубенської справи»	66
<i>Якубовський І.</i> Сільські вчителі й Голодомор 1932–1933 років: низова преса як індикатор стратегій влади	76
<i>Виноградов С.</i> Інформаційно-пропагандистська робота як складник антинацистського спротиву ОУН і УПА у роки Другої світової війни	84
<i>Салата О., Гінетова Т.</i> Чутки як засіб формування інформаційного простору на окупованій території України у 1941–1944 роках	93
<i>Коцур Л.</i> Просопографічний портрет батьків-засновників Української незалежної держави та Литовської Республіки: компаративний аналіз	101

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

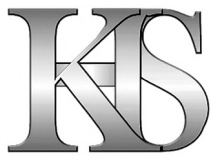
<i>Туранли Ф.</i> Династія Гіраїв: ретроспективний огляд арабографічних писемних джерел.	110
<i>Ковальов Є.</i> Селянське питання в епістолярній спадщині Дем'яна Кочубея 1857–1858 років	118
<i>Гедьо А., Мілютін М.</i> Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві в умовах соціальної нестабільності на шпальтах міської преси кінця XIX — початку XX ст.	125
<i>Бонь О.</i> Простір українських гуманітаріїв 1920-х рр. у спогадах Надії Суровцової	134
<i>Шаповал А.</i> Київські сюжети листів Володимира Любименка до Олександра Фоміна	140

СОЦОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Назимок У.</i> Концертний тур Української республіканської капели в Чехословаччині (1919–1920 рр.)	149
<i>Саган Г., Рублик С.</i> Діяльність Українського культурно-просвітнього товариства «Кобзар» (м. Загреб) з організації діаспорного життя в Хорватії	155

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Щербак В., Кагамлик С.</i> Українська православна ієрархія XVII–XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. Київ: ТОВ «Корвус-Прінт», 2018. 776 с.	164
---	-----

CONTENTS

WORLD HISTORY

- B. Chuma, S. Rozlutska.* “Ukraine and Its Last Troubadour”.
An Unexpected Story about Ukraine in the Spanish Press of the 19th Century 6
- I. Verkhovtseva.* One of the “Big Ones”: The Reform of Rural Self-Government in Russia
as a Pan-Empire Project (1861–1900s) 15
- V. Andryeyev, S. Andryeyeva, O. Kariaka.* Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism:
Travels Through the South of Ukraine and the Crimea
(Part I. South of Ukraine. August, 1895). 28
- O. Drach.* Students’ Behaviour as a Social and Educational Tool:
The case of the Warsaw Women’s Progymnasium at the beginning of the 20th century 38
- I. Sribniak.* Captain of the Army of the Ukrainian People’s Republic Dmytro Kotko:
A sketch of life and activities in Poland, 1921–1924 (to the 130th anniversary of his birth). 48

HISTORY OF UKRAINE

- O. Ivanyuk, D. Romanenko.* Visions of Ukraine in the Travel Notes
of Baron August von Haxthausen. 54
- N. Klymenko, Yu. Bezzub.* Pages from the Biography of Anastasiia Grinchenko:
The tragic 1908 and the end of the “Lubny Case” 66
- I. Yakubovskyy.* The Country Teachers in the Holodomor of 1932–1933:
Regional media as an indicator of authority strategies 76
- S. Vynogradov.* Information and Propaganda Activities as a Component
of the Anti-Nazi Resistance of the OUN and the UPA During the Second World War 84
- O. Salata, T. Ginetova.* Rumors as a Means of Formationan Information Space
in the Occupied Territory of Ukraine in 1941–1944. 93
- L. Kotsur.* Prosopographic Portrait of the Founding Fathers of the Ukrainian Independent State
and the Republic of Lithuania: A comparative analysis 101

SOURCES STUDIES

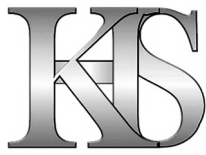
- F. Turanly.* The Giray Dynasty: A retrospective review of Arabographic written sources 110
- Ye. Kovalov.* Issue of Peasants in Demian Kochubey’s Epistolar Heritage of 1857–1858 118
- A. Hedo, M. Miliutin.* Sanitary and Epidemiological Situation in Kyiv
in Conditions of Social Instability on the Pages of the City Press
of the late 19th — early 20th century. 125
- O. Bon.* Environment of Ukrainian Humanitarians in 1920s in Memoirs of Nadiia Surovtseva 134
- A. Shapoval.* Kyiv Plots of Volodymyr Lyubimenko’s Letters to Oleksandr Fomin. 140

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- U. Nazymok.* Concert Tour of the Ukrainian Republican Chapel
in Czechoslovakia (1919–1920) 149
- G. Sagan, S. Rublyk.* Activity of Ukrainian Cultural and Educational Society “Kobzar”
(City of Zagreb) in Organization of Life of Diaspora in Croatia 155

REVIEWS AND NOTES

- V. Shcherbak.* Kahamlyk S. Ukrainian Orthodox Hierarchy of the 17–18 centuries:
Intellectual and spiritual dimensions. Kyiv: Korvus-Print LLC, 2018. 776 p. 164

Всесвітня історія

World History

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.21>
УДК: [94(477)“18”:070(460)]:[902:06(477-25)“1874”]

Богдан ЧУМА,

доцент кафедри історії
Українського католицького університету,
кандидат історичних наук,
Львів, Україна

Bohdan CHUMA,

Associate Professor at the Department of History,
Ukrainian Catholic University,
PhD in History,
Lviv, Ukraine

e-mail: bohdan.chuma@ucu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3196-5019>

Соломія РОЗЛУЦЬКА,

аспірантка спеціальності «Історія та археологія»
Гуманітарного факультету
Українського католицького університету,
Львів, Україна

Solomiia ROZLUTSKA,

PhD student in History and Archaeology,
Faculty of Humanities,
Ukrainian Catholic University,
Lviv, Ukraine

e-mail: rozlutska@ucu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5809-3188>

«Україна та її останній трубадур». Несподівана оповідь про Україну в іспанській пресі XIX ст.

У статті представлено уявлення іспанської читаючої публіки про Україну в третій чверті XIX ст. Проаналізовано дві групи публіцистичних матеріалів: «Листи з Росії» (1856–1857) Хуана Валери й статтю з продовженням «Україна та її останній трубадур», опубліковану в офіційному виданні «Gaceta de Madrid» у 1878 р., що вперше вводиться в науковий обіг. Зміст цих публікацій визначається як переломний у сприйнятті українських земель. На це вплинуло поширення етнографічного підходу, що вимагав вивчення народів замість держав і пропонував системний історико-культурний образ населення південно-західних губерній Російської імперії. У «Листах» Х. Валери все ще присутня усталена до початку XIX ст. дихотомія негативного й позитивного образу козаків, натомість у матеріалах «Gaceta de Madrid» розповідь про козаків вписується в ширший контекст колишнього й теперішнього населення сучасних українських земель, для позначення яких автор здебільшого вживає термін «Україна» (Ukrania) та значно рідше «Малоросія» (la pequeña Rusia). Це дозволяє стверджувати, що завдяки етнографічному підходу відбувся перехід від уявлення про напівдикі землі козаків і татар, що губилися на широких просторах Східної Європи, до чітко окресленої етнографічної території, яка в модерну добу отримала назву «Україна».

Ключові слова: теорія уявлень, Х. Валера, «Gaceta de Madrid», козаки, Україна.

“Ukraine and Its Last Troubadour”. An Unexpected Story about Ukraine in the Spanish Press of the 19th Century

The article examines the perception of the Spanish reading public about Ukraine in the third quarter of the 19th century. For this, two groups of journalistic materials were analysed — “Letters from Russia” (1856–1857) by Juan Valera and the article with a continuation “Ukraine and Its Last Troubadour”, published in the official

publication "Gaceta de Madrid" in 1878, which was first introduced in scientific circulation. The content of these publications is defined as a turning point in the perception of Ukrainian lands. This was influenced by the spread of the ethnographic approach, which required the study of peoples instead of states and offered a systematic historical and cultural image of the population of the southwestern provinces of the Russian Empire. In the "Letters" of J. Valera, there is still an established until the beginning of the 19th century, the dichotomy of the negative and positive image of the Cossack; on the other hand, in the materials of "Gaceta de Madrid", the story about the Cossacks fits into the broader context of the past and present population of the modern Ukrainian lands, for which the author mainly uses the term "Ukraine" (Ukrania) and much less often "Little Russia" (la pequeña Rusia). This allows us to state that thanks to the ethnographic approach, there was a transition from the idea of the semi-wild lands of the Cossacks and Tatars, lost in the not-so-wide expanses of Eastern Europe, to a clearly defined ethnographic territory, which in the modern era took the name of Ukraine.

Keywords: theory of images, J. Valera, "Gaceta de Madrid", Cossacks, Ukraine.

Географічна віддаленість і недостатність аргументів на користь зацікавлення іспанськими елітами Східною Європою загалом не стали перепорою для присутності української тематики в іспанському інформаційному просторі XIX ст. Хоча таких загадок не так багато, однак вони були своєрідним синтезом уявлень західних європейців про Україну, кристалізуючи важливіше з великого потоку різноманітних інформаційних повідомлень, науково-популярних або й наукових текстів. Від середини XIX ст. в іспанській публіцистиці фіксуємо новий тип згадок про українські землі, що вже тоді визначалися етнографічним підходом. Етнографія зосередилася на вивченні народів замість держав і старалася систематизувати знання про населення різних країв, вписуючи його в усталені адміністративно-політичні межі.

Мета статті — простежити уявлення іспанської читаючої публіки про Україну в 1850–1870-х роках. Для цього ми зосередимося на докладному аналізі статті «Україна та її останній трубадур», що вийшла друком в офіційному (урядовому) виданні Іспанії «Gaceta de Madrid» у лютому 1878 р. у трьох числах із продовженням (щоразу на цілу шпальту)¹. За основу тут взято публікацію французького історика Альфреда Рамбо (1842–1905) «Україна та її історичні пісні», опубліковану в 1875 р. у «Revue des deux mondes»², як один із підсумків участі цього автора у роботі III Всеросійського археологічного з'їзду, що відбувся в Києві у 1874 р. Автор іспанської публікації zostався невідомим (захованим за криптонімом «X.»), однак прямі покликання та запозичення з тексту А. Рамбо не залишають сумнівів, що іспанський варіант — це розлогий реферат французького допису, хоч і з помітними власни-

ми вставками невідомого дописувача з Піренейського півострова. Відзначимо, що іспаномовний матеріал уперше вводиться у науковий обіг.

Для якісного відтінення публікації 1878 р. звернемося також до «Листів із Росії»³ Хуана Валери (1824–1905), написаних під час перебування цього автора в Російській імперії в 1856–1857 рр. у складі офіційного посольства. Усього цих листів було сорок п'ять; двадцять один із них відразу опубліковано у мадридській газеті «La Esraña». На відміну від статті у «Gaceta de Madrid» «Листи» Х. Валери добре відомі в гуманітарній науці, до їх вивчення неодноразово зверталися численні дослідники спадщини цього іспанського автора (Chuma B., 2011. P. 57–59).

Аналіз вказаних джерел зроблено в рамках теорії уявлень, зокрема уявлень західних європейців про Україну. У цьому випадку важливою для нас є книга Ларрі Вулфа «Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва» (Вулф Л., 1994), що свого часу стала знаковою у започаткуванні вже досить сталої традиції дослідження уявлень про Україну. Серед останніх розвідок згадаємо праці двох українських авторів: Вадима Ададунова «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття» (Ададунов В., 2018) та Євгена Луняка «Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях» (Луняк Є., 2012), а також монографію німецького історика Андреаса Кеппелера «Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст.» в українському перекладі (Кеппелер А., 2022).

Появі нової якості текстів про Україну іспанською мовою передувало відновлення офіційних

¹ La Ukrania y su último trovador. *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 11 de Febrero; Ukrania y su último trovador (Continuación). *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 13 de Febrero; Ukrania y su último trovador (Conclusión). *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 14 de Febrero.

² Rambaud Alfred. «L'Ukraine et ses chansons historiques». *Revue des deux mondes*, Paris, 1875, Tome IX, P. 801–835. Цей журнал був добре відомий іспанським інтелектуальним елітам і настільки популярним, що один із мадридських видавців у 1853–1855 рр. заповзявся публікувати його іспанський відповідник «Іспанський журнал двох світів» (*Revista Española de Ambos Mundos*), до якого також дописував Х. Валера.

³ Valera Juan. *Cartas desde Rusia* (3 vols.). Madrid: Alfrudisio Aguado, 1950.

дипломатичних відносин між Іспанським королівством і Російською імперією в 1856 р.⁴ у надзвичайному посольстві герцога де Осуни (Маріано Тельєс Хірон-і-Бофур, 1814–1882), що в листопаді 1856 р. прибуло до Російської імперії, Х. Валера виконував функції секретаря. У Санкт-Петербурзі він прожив до травня 1857 р., провівши більшість вільного часу в товаристві імперських еліт. Його листи писалися попервах як приватна кореспонденція до одного з друзів і не призначалися для друку.

У «Листах з Росії» немає згадок про Україну як таку, однак зустрічаються описи двох типів козаків. Перший — збірний образ реальних імперських козаків середини XIX ст., за якими Х. Валера мав нагоду спостерігати особисто. Вони супроводжували чільних представників імперської еліти й вперше потрапили на очі іспанському авторові у Варшаві, під час зустрічі з князем Михайлом Горчаковим (1793–1861): «Він [Горчаков] приїхав у відкритій кареті в супроводі восьми козаків із військових колоній Кавказу, зодягнених незвичним чином, з великою кількістю ножів та кинджалів, старанно різьбленими пістолями, у черкеських шапках і з дуже довгими списами, але на маленьких, волохатих і потворних конях, які скачуть по снігу так, наче в них вселився диявол. Ці чоловіки, хоч і розкішно вдягнені, своїми звичаями та порядками нагадують наших давніх альмогаварів⁵, які так само звично боролися з прикордонними маврами, як і ці [козаки] борються з войовничими племенами гір, де був закутий Прометей»⁶.

Ми не сумніваємося, що Х. Валера ще до цієї подорожі знав про козацькі підрозділи в російському війську і мав уявлення про створений романтиками образ східного козака-варвара⁷. Він локалізував їх місце проживання на Північному Кавказі та, що важливіше, зупинився на зовнішньому вигляді, який найкраще вирізняв імперського козака серед інших військових. Саме у зовнішності Х. Валера знайшов інакшість козаків, які якщо й нагадали йому щось з іспанських реалій, то тільки з середньовічної історії, часу тривалої війни з мусульманами. В іншому листі він повторив усталену традицію сприйняття козаків як окремого народу серед інших народів, осілих на далекій межі між Європою та Азією: «Люди, що супроводжували імператора, належали до різних

народів, воювали під його прапором та були взірцем величчя й розмаїття Імперії. Там були козаки з Дону і Кавказу, грузини, черкеси та вірмени, у вишуканих розмаїтих костюмах та з сяючою варварською зброєю»⁸.

Цікаво, що Х. Валера практично не вживає слів «східний» чи «азійський», які на той час вже утвердилися в дискурсі про межі європейської цивілізації, а послуговується означеннями «черкеський», «варварський» і «калмицький», що стереотипно асоціювалися з азійською частиною Російської імперії. Це дозволяє припустити, що Х. Валера, подібно до інших авторів того часу, був переконаний в азійському походженні козаків, тому щиро дивувався, що вони «...розмовляють французькою, як і багато інших парижан, та люблять трюфелі більше, ніж сало...»⁹.

Другий тип козака ґрунтувався на його історичному образі, що привів автора до запорозьких чи українських (хоча цього означення він не вживає) козаків. Х. Валера зізнався, що це зацікавлення не з'явилося просто так, а було результатом його інтересу до вивчення Російської імперії загалом. У Петербурзі він скористався нагодою відвідати козацькі казарми, де, припускаємо, міг почути щось про походження козацтва, що й спонукало його «задуматися над тим, аби переписати їхню історію» з книги, яку саме читав, і відразу ж передав короткий зміст свого задуму:

«...я б оповів про те, ким були оті запорожці (zarogogs), з-над Дніпра і Дону; розказав би про їхні подвиги, походи та плавання від часів Константина Багрянородного, який вперше згадує про них, і до сьогодні; я б описав війни, які вони вели проти татар, поляків і росіян; як вони билися під командуванням Собеського проти турків, що перебували під Віднем; як завоювали Сибір, перебираючи славу Кортеса і Пісарро; як оволоділи Азовом і т.д., і т.д. Я б також витлумачив їхню організацію та спосіб життя в постійній боротьбі на пограниччі, схожі до наших уславлених альмогаварів, і розповів би все те, що потрібно розповісти про Мазепу, Тараса Бульбу та інших персонажів, як історичних, так і вигаданих, про яких у літописах і легендах, прозою та віршами, у Байрона, Голя та Пушкіна, подається розлога звітка. Цим я переконав би самого себе, що розповідаю про щось нове»¹⁰.

⁴ У 1833–1856 рр. офіційні російсько-іспанські дипломатичні стосунки розірвано через невизнання російським імператором Миколою I (1825–1855) коронування Ізабелли II (1833–1868).

⁵ Альмогавари — легка піхота Арагону часів Реконквісти. Також альмогавари відомі як найманці в Італії, Латинській імперії та Леванті у XIII–XIV ст.

⁶ Valera Juan. *Cartas desde Rusia*. Tomo I. Madrid, Alfrodisio Aguado, 1950. P. 28.

⁷ Для підтвердження цього достатньо, мабуть, згадати «Козацьку пісню» званого іспанського поета-романтика Хосе де Еспронседи, див.: Espronceda J. de. *El canto del Cosaco*. Espronceda J. de. *Poesías*. Madrid: Imprenta de Yenes, 1840. P. 109–113

⁸ Valera Juan. *Cartas desde Rusia...* P. 68

⁹ *Ibid.* P. 182.

¹⁰ Valera Juan. *Cartas desde Rusia...* P. 29.

Отож, історично козаки для Х. Валери були окремим народом, що жив у стані війни не лише проти звичних ворогів християнської Європи — мусульман, а й супроти сусідів-одновірців — поляків і росіян, і чимало доклав до розвитку Російської імперії, зокрема розширюючи її володіння в Азії. У праці візантійського імператора Константина Багрянородного першої половини X ст. «Про управління імперією» справді згадуються острів Хортиця (о. Святого Григорія), з яким асоціюються запорожці, та народ русів. Питання в тому, звідки іспанський автор почерпнув подану вище інформацію?

Привабливою видається думка, що про козацьке минуле саме в такому позитивному чи, краще сказати, героїчному викладі Х. Валера довідався від нащадків козацької старшини, з якими мав нагоду поспілкуватися в Санкт-Петербурзі. Адже, як доводить С. Плохій, тенденція до міфологізації минулого українського козацтва була доволі поширеним явищем у середовищі української (малоросійської) еліти початку XIX ст. (Плохій С., 2013. С. 20). Не виключаємо, що така практика збереглася і серед її нащадків на імперській військовій службі, які могли згадувати про козацьке минуле свого роду, підкреслюючи цим давність його походження. Системний переказ і головні аргументи з історії русько-козацького народу вони цілком могли черпати з численних рукописних копій «Історії русів», що в 1830–1840-х роках досягла «апогею свого впливу»¹¹, а в 1846 р., за десять років до приїзду іспанської дипломатичної місії до Російської імперії, була врешті-решт опублікована окремою книгою та в повному обсязі (Плохій С., 2013. С. 82–83).

Однак в поданому вище уривку сам Х. Валера згадав відомих романтиків Байрона, Гоголя та Пушкіна, що у своїх творах (відповідно «Мазепа», «Тарас Бульба», «Полтава») зверталися до теми козацького минулого і з творчістю яких, очевидно, він ознайомився. Далі у тексті він писав: «Лише Гакстгаузен містить шістдесят чи сімдесят

сторінок про перипетії та спосіб буття козацтва у минулому й теперішньому. Уявіть собі, наскільки це безмежна тема»¹².

У своїх «Листах» Х. Валера неодноразово згадує про книги німецьких авторів, присвячені описам Російської імперії. Позаяк російської мови він не знав, а більшість книг французькою було заборонена імперською цензурою, іспанець користувався тими творами, що були дозволені. Тому чимало відомостей з історії запорозьких козаків він, так думається, запозичив у прусського підданого Августа Гакстгаузена (1792–1866), котрий в 1843 р. подорожував Російською імперією, відвідавши також українські землі¹³. Водночас, аби зробити свою синтезу привабливішою для іспанського читача, Х. Валера уже скористався методом порівняння козацької історії з іспанською: козаки мали нагадувати середньовічних альмогаварів, а їх експансія в Сибірі — успіхи конкістадорів Ернана Кортеса та Франсіско Пісарро під час завоювання Америки у першій половині XVI ст. Тим самим він доклався до розвитку позитивного образу козака, тож можемо хіба жалкувати за тим, що задум написати більше про історію козацтва іспанською мовою не було реалізовано. Причина цього крилася, ймовірно, у високих вимогах самого автора до створення відповідного твору: «...нізащо на світі не візьмуся... переписувати чи робити виписки... з творів мандрівників... що приїздили сюди... і написали про те, що їм трапилося випадково... Якщо б я знав російську мову, то це — зовсім інша справа. Література цієї держави заледве відома де-небудь... Не думаю, що у Франції знають щось більше, окрім того, що переклали ті кілька авторів, такі, як Пушкін чи Гоголь, Меріме¹⁴ чи Віардо¹⁵, та різноманітних виписок і критичних суджень, опублікованих у «Журналі двох Світів». У Німеччині перекладено дещо більше, тож, послуговуючись німецькою мовою, сподіваюся прочитати поетів»¹⁶.

Окрім розуміння труднощів у написанні історії чужого народу, в цьому твердженні Х. Валера

¹¹ Пряма цитата з книги С. Плохія ніби наслідую поданий вище стиль Х. Валери: «ІІ [«Історії русів»] персонажі, справжні і вигадані, траплялися не лише на сторінках творів Рилєєва, Пушкіна, Гоголя, Шевченка і Куліша, а й у багатотомних виданнях з історії України» (Плохій С., 2013. С. 81).

¹² Valera Juan. Cartas desde Rusia... P. 29.

¹³ У 1870 р. розповідь А. Гакстгаузена опубліковано російською мовою. Див.: Гакстгаузен Август фон. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. В 2-х томах. Москва: Тип. А.Н. Мамонтова и Ко, 1870.

¹⁴ Знаний французький письменник і перекладач Проспер Меріме (1803–1870) також доклався до вивчення і популяризації минулого козацької України, зокрема у своїх дослідженнях «Богдан Хмельницький», «Козаки України та їх останні отамани», «Козаки минувшини». Його універсальним знанням із минулого багатьох європейських народів дивувалися іспанські критики, як у публікації з барселонської газети «La Vanguardia» у 1908 р.: «...Меріме звертається до найпристрасніших драм: від іспанських ревнощів до італійської вендетти... він розповідав про гібралтарських контрабандистів або про козаків і отаманів України; про сцени корсиканських maquis, про кораблі работорговців, табір запорожців (saporegas) чи про напівфеодалне життя литовських замків.». Див.: Oliver Miguel S. De mi excursión a través de unos libros. *La Vanguardia*. Barcelona, 1908, 26 de Septiembre.

¹⁵ Поліна Віардо-Гарсія (1821–1910) — французька співачка і композиторка, що популяризувала російську культуру у Франції.

¹⁶ Valera Juan. Cartas desde Rusia... P. 74–75.

розкрив головний недолік у поширенні уявлень західних європейців про Східну Європу: відомості беруться некритично, випадково чи попросту запозичуються з видань інших авторів. Водночас він позитивно відгукнувся про французький «Журнал двох світів» (*Revue des deux mondes*), що, як побачимо далі, безпосередньо доклався до творення якісно нового уявлення іспанських читачів про козацьку Україну.

Мова про згадану раніше статтю А. Рамбо (1842–1905) «Україна та її історичні пісні»¹⁷, реферат з якої надруковано в офіційній «*Gaceta de Madrid*» у лютому 1878 р. під назвою «Україна та її останній трубадур»¹⁸. Матеріали для своєї розвідки А. Рамбо мав зібрати на III Всеросійському археологічному з'їзді, що відбувся в Києві у серпні 1874 р. Завдяки старанням Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876) у роботі З'їзду переважала тематика старожитностей Києва й Наддніпрянської України; презентувався та активно обговорювався етнографічний спадок та історичні пісні українського народу, для чого спеціально запросили народних виконавців, зокрема кобзаря Остапа Вересая (1803–1890)¹⁹. Усе це особливо зацікавило французького вченого, який виклав отриману інформацію в окремій публікації, складеній із трьох частин-оповідей: про кобзарів (їхнє походження, творчість, композиція та тематика кобзарських дум, життя кобзаря на прикладі життєпису О. Вересая), козаків (витяги з інших авторів і переказ козацьких дум) і торгівлю з чорноморським узбережжям козаків і чумаків (чумацькі пісні, спосіб життя останніх). Аналіз статті А. Рамбо переконує, що він мусив опрацювати чимало інформації та знав найновіші праці, зокрема українських авторів²⁰. Також не виключаємо, що А. Рамбо користувався публікаціями своїх співвітчизників, як от П. Меріме чи П. Віардо, про яких раніше згадав Х. Валера. Та позаяк аналіз тексту французького історика не є метою нашої статті (про його зміст український читач

може дізнатися, наприклад, із дослідження Є. Луняка (Луняк Є., 2012. С. 616–622)), повернімося до його іспанського варіанту.

Хоча первинне визначення реферату передбачає стислий переказ чужого тексту, цей тип письмового твору також не виключає суб'єктивності його автора. Адже добірка переказаних тез, власні судження та коментарі щодо них і, врешті, сам вибір оригінальної публікації для реферування свідчать про авторську зацікавленість. Водночас оприлюднення реферату залучає особу реципієнта-читача до поширення досі незнаної тематики у довільній формі. З огляду на це, важливість публікації в «*Gaceta de Madrid*», як прикладу уявлень іспанців про Україну й козаків, є безсумнівною.

Першочерговою метою невідомого іспанського автора було «вивчення мандрівного трубадура Малоросії», оскільки «цьому типу... загрожує швидке зникнення та перетворення для сучасників на історичну особу, на згадку про минулі часи»²¹. Мова про кобзаря — «українського трубадура», «співця слави та перипетій свого народу, своєрідного історика і критика подій, що найбільше закріпилися у пам'яті руського народу», «популяризатора і зберігача древніх традицій, що, віддані народній пам'яті та не зібрані в жодній книзі, піддаються неминучому ризику бути втраченими для етнографічної та історичної науки»²². Таким чином, іспанський автор задекларував етнографічний підхід до вивчення русько-українського народу, незалежно від державної приналежності²³ та політичних кордонів, які розділили «руську чи малоросійську національність», що розселилася «на території чотирьох або п'яти губерній Російської імперії та налічує сім чи вісім мільйонів душ, не враховуючи трьох мільйонів русинів австрійської Галичини»²⁴. Завдяки цьому підходові в уявленнях іспанців про Східну Європу з'явилася русько-українська етнічна нація, що разом з іншими народами заповнила імперські простори на відповідних мапах.

¹⁷ Rambaud Alfred. L'Ukraine et ses chansons historiques. *Revue des deux mondes*, Paris, 1875, Tome IX, P. 801–835.

¹⁸ La Ukrania y su último trovador. *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 11 de Febrero; Ukrania y su último trovador (Continuación). *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 13 de Febrero; Ukrania y su último trovador (Conclusión). *Gaceta de Madrid*. Madrid. 1878, 14 de Febrero.

¹⁹ У 1870-х роках Кобзар Остап Вересай перетворився на культову постать для дослідників українського минулого; знаковою була окрема книга, що містила оповіді про самого кобзаря, традицію кобзарського співу та збірку традиційних пісень. Див.: Кобзарь Остап Вересай, его музик и исполняемые пѣсни. Изъ I тома Записокъ Юго-Западного Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Київ: Въ университетской типографіи, 1874.

²⁰ Автор згадує В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Куліша, М. Лисенка, І. Рудченка, П. Чубинського та інших. Їх імена також повторено в іспаномовній публікації.

²¹ La Ukrania y su último trovador. *Gaceta de Madrid*. 1878, 11 de Febrero.

²² Ibid.

²³ Належність до Російської імперії, навпаки, подано як загрозу для існування кобзарів, тому що «Приписи громадського порядку в імперії Миколи I (sic!)... з надмірною суворістю стосуються цих трубадурів, і, спричинившись до зменшення їхньої кількості, згубно впливають на їхні співи, що з історичних, патріотичних, сповнених родинної любові, захопленням великими вчинками та героями, перетворюються на інструмент потаємних і прихованих махінацій, інспірованих класовою ненавистю та будь-яким порядком...» (див.: Ibid).

²⁴ Ukrania y su último trovador (Conclusión). *Gaceta de Madrid*. 1878, 14 de Febrero.

На відміну від Х. Валери, дописувач «Gaceta de Madrid» знаходить козацьке минуле України в історичних піснях. Репертуар кобзаря (О. Вересаєва) — це козацькі думи «Про втечу трьох братів з Азова», «Удова і три сини», «Федір Безродний — козак-сирота», «Буря на Чорному морі», «Про козака-бандуриста», «Про Мазепу і Палія»²⁵. Вони — «божественного походження» та співаються «руським діалектом»²⁶. Образ кобзаря набуває вирішального значення у творенні козацького міфу: «вони [кобзарі] — єдині поети та єдині національні співці України»²⁷. Ба більше, поєднання кобзаря та козака дає ідеальний образ із українського минулого — козака Мамаєва: «У цій провінції поета часто плутають із героєм; його найдовіденіший тип — солдат-трубадур; цей сміливець грає на бандурі з тим самим умінням, з яким вправляється списом. Безсумнівно, кобза була частиною козацького спорядження ... П[ан] Куліш розповів про дуже популярний образ, що зображає типаж досконалого козака, як його представлено в масовій уяві: він сидить із перехрещеними ногами, з кобзою на колінах, поруч нього в ліску відпочиває його кінь, а на поближному дереві висять, почеплені за ноги, євреї і поляк»²⁸.

Згадка Пантелеймона Куліша (1819–1897) передує вказівці на головне джерело знань французького та, відповідно, іспанського авторів про козацьке минуле України — тих «освічених осіб з Малоросії», яких А. Рамбо запізнав під час Археологічного з'їзду в «маленькій руській секції Географічного товариства у Санкт-Петербурзі», які розшуковують та публікують матеріали з історії, права і давніх звичаїв України, зокрема поезію, чумацькі та історичні пісні, а також досліджують анексію України Московською імперією (йдеться про працю П. Куліша — «вартісний літературний твір, наповнений також новими чи, принаймні, незвичними для російських авторів, фактами і точками зору, пропонує читачам нагоду й кращого посередника для пізнання та змістовної оцінки цієї поезії, вивчаючи її через оповідь перипетій козацького народу»²⁹).

Таким чином, українські дослідники історичного минулого й етнографічного спадку свого народу не лише започаткували нові уявлення про Україну, що за посередництвом французьких науковців дісталися до Іспанії, а й сприяли поширенню думки про окремішність українських земель,

«анексованих» Росією³⁰. Пропонувалася нова історія України, степи якої обезлюднили через напади кочівників (печенігів, половців і татар). Тому до XVI ст. вона залишалася нецивілізованою країною Європи, доки за колонізацію не взялися «окремі польські шляхтичі та руські магнати з Великого князівства Литовського», що заселили надзвичайно родючі землі, «сила і продуктивна енергія» яких «втілювали безпрецедентні дива, які греки приписували золотому вікові, а євреї — землі обігваній». Постійна загроза з боку кримських татар, котрі зазіхали на ці багатства і викрадали людей, обумовила появу «з глибин християнства... нового кочового народу для боротьби з Азією» — козаків. Останні були неоднорідними. За військово-політичною організацією вони ділилися на «козацьку міліцію, впорядковану знаттю для охорони міст і нагляду за великими шляхами сполучення», та «авантюрих козаків, які не хотіли залежати ні від кого, непокірних, як їх називали на противагу слухняним солдатам міст і замків». А за походженням «козакам московської раси, що осіли на Дону, відповідали руські або малоруські козаки». У козаках поєднувався бунтівний дух, оспіваний поетами-романтиками, та історичний спадок князівських часів: «Вони були не тільки добрими вершниками, але й піратами. На своїх легких каное — човнах, що нагадували керовані Олегом та Ігорем ескадри проти Візантії, грабували узбережжя Криму, Туреччини, Анатолії та інколи навіть відважувалися захоплювати могутні османські галери»³¹.

Кочове походження козаків пояснювалося їх схожістю з «мусульманськими ворогами», від яких вони запозичили легку кавалерію, несподівані набіги й окремі поняття, як-от «отаман» або «кіш». Частина з них «перемішувалася з осілим населенням Малоросії та провадила таке ж життя, що й інші жителі», решта суттєво відрізнялася від звичайних поселенців українських земель: «...на нижньому Дніпрі, на південь від порогів... козаки заснували могутню фортецю під назвою Січ на одному з островів тієї річки. Довкола неї... змогли встановити такий собі різновид незалежної держави — Братство чи Орден запорожців... як і ридарі Родосу та Мальти, вони тримали кривавого меча, постійно спрямованого у спину мусульман. По суті, вони не корилися ні польському королю, ані московському царю і, щоб без жодних обме-

²⁵ В переказі цієї думи знаходимо єдині реальні постаті з козацького минулого: полковника Семена Палія (1640–1710) та гетьмана Івана Мазепу.

²⁶ La Ucrania y su último trovador. *Gaceta de Madrid*. 1878, 11 de Febrero.

²⁷ Ucrania y su último trovador (Continuación). *Gaceta de Madrid*. 1878, 13 de Febrero.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Твердження про те, що П. Куліш написав «Історію анексії України Московською імперією» (насправді, його двотомна праця 1874 р. з'явилася під назвою «Історія возз'єднання Русі») є винятково новацією іспанського автора, чия позиція пояснюється, можливо, впливом інших джерел.

³¹ Ucrania y su último trovador (Continuación). *Gaceta de Madrid*. 1878, 13 de Febrero.

жень присвятитися своїй винищувальній справі, добровільно розмістилися поза законами сусідніх держав. Коли все християнство прохало у мусульман миру й перепочинку, лише козаки, покинуті всією Європою, продовжували війну без спочинку та пробачень»³². Врешті, після того як шляхта вдалася до обмеження свобод і закріпачення селян, «мусила народитися соціальна криза, що порушувала фундамент польської Республіки, загрожувала їй повстанням руського народу з більш-менш близькою та неминучою катастрофою»³³.

Як бачимо, у цьому позитивному образі козацької України вдалося зібрати два, здавалося б, взаємовиключні уявлення про осіле (селяни) та кочове (козаки) походження українського народу. Однак у викладі А. Рамбо та його іспанського популяризатора присутнє також розуміння, що поданий вище образ українських козаків є продуктом історіографічної конструкції. Чужинці («польські та російські історики») могли оцінювати їх «з надмірною суворістю чи поблажливістю», писати про них, як про представників «спільноти грабіжників», які «не визнають жодних законів» та «принесли Польщі, яку мусіли захищати, більше шкоди, ніж користі». Натомість апологети козаків «надихаються схожим надмірним критерієм», переконуючи, «що ці кочовики становили справжній оплот цивілізації». Власне функція оборонця цивілізації у викладі апологетичної історіографії досягла свого максимуму в цій цитаті: «Заслуги, які історія приписує полякам, належать винятково українським воїнам... Значно пізніше вони рятували російську націю, православну релігію, людську свободу. Впродовж семи років запорожці не полишали збройного протесту супроти поляків³⁴, що намагалися нав'язати свої закони Малоросії; супроти езуїтів та латинських монахів, що під назвою Унії несли їм папізм; супроти панів, що хотіли перетворити вільних людей на кріпаків»³⁵.

Така антипольська та, відповідно, антикатолицька спрямованість козацької історії обумовила появу власного коментаря іспанського автора, який звинуватив А. Рамбо в тому, що подані ним витяги зібрано «дуже довільно... винятково з російських авторів... і не розставляють правдивих та справедливих акцентів». Дописувач «*Gaceta de Madrid*» визнав, що «козаки надавали справжню та позитивну службу своїй расі у межах великої країни, яка ще не так давно була бар'єром цивілізованого світу», але переконував, що «робили вони це під проводом польських керівників». Далі

більше: він взявся синтезувати козацький (русько-український) і польський образи минулого, що дозволяє припустити його знайомство з одним із польських або пропольських текстів, ствердивши:

«Реєстрові списки, звільнення від податків, усі ті втрачені тепер вольності, які народна козацька муза згадує сьогодні в меланхолійних думках і байках, були започатковані Сеймом і польським законодавством. Підбурювані з Санкт-Петербурга керівники бунтів, яких свого часу історія судитиме з чималою суворістю, — це попросту гайдамаки, бандити, що не керувалися любов'ю до якихось свобод, а грабіжництвом і безкарністю. З іншого боку, також не буде справедливим говорити про польських панів там, де їх не було, тому що величезна більшість, майже всі великі землевласники не лише України, але й Волині та Поділля, були русинами, тобто малоросами, як і козаки-запорожці»³⁶.

Ще далі пропольський поворот щодо розуміння минулого колишніх земель Речі Посполитої змусив іспанського автора зійти з обраного досі шляху та відокремити козацьку історію від минулого «русських народів старої Польщі, тепер інкорпорованих до Російської імперії». Він звинуватив «деяких авторів», які «змішують минуле запорозьких козаків і руського народу, винятково слов'янського [народу] всієї України». А підтвердження інакшості козака, знайшов у його гаданому спадкоємцеві — чумакові. Чумак — «кочовий торговець, роздрібний продавець на слов'янській землі, караванний комерсант на землях невірних, завжди кочівний і неспокійний, на взірць войовничого козака», був «точним доповненням однієї з найхарактерніших ознак уральського (*sic!*) походження козацького народу». Відтак нове поєднання селянина і козака виглядало доволі штучним і практично неможливим: «Спільними є думи й традиції обох [народів], майже спільні їхні спогади; але перший — землероб і традиціоналіст, у доброму значенні цього слова, ніколи не зрадить свого арийського походження, в той час як другий — кочівник за походженням, прибув сюди на поселення з власної волі чи навіть свавільно в інші часи як засіб гніту й тиранії вже оселених тут»³⁷. Хоча й у цьому випадку негативний образ козака-чумака не був вироком для України. Адже, оселившись серед селян, козаки поступово перебирали їхні традиції та пісні, що «стараються вселити в душі слухачів ідентичні почуття любові до Бога, батьківщини, домашнього вогнища та праці, які слов'янський дух зумів прищепити,

³² *Ukrania y su último trovador (Continuación). Gaceta de Madrid. 1878, 13 de Febrero.*

³³ *Ibid.*

³⁴ Тут, очевидно, мова про козацьке повстання під проводом Б. Хмельницького 1648 р.

³⁵ *Ukrania y su último trovador (Conclusión). Gaceta de Madrid. 1878, 14 de Febrero.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

разом зі своєю мовою, навіть кочовим спадкоємцям уральських гайдамаків»³⁸.

Повторена двічі згадка про «уральське походження» козаків-гайдамаків видається невипадковою. Вона відсутня у тексті А. Рамбо та є «власною» вставкою іспанського автора, що таким чином порушив послідовність попереднього викладу реферованого матеріалу й звернувся до негативного образу козака. Заявлений аргумент на користь азійського походження козацтва — війна проти Речі Посполитої та, у підсумку, ліквідація цієї католицької держави. Хоча, на нашу думку, в автора могла бути ще одна вагома причина — власне реальні російські козаки, що стали символом імперського гніту й зазіхань у Європі, яких дописувач «Gaceta de Madrid» не зміг відокремити від їхніх українських попередників. Тому він обрав варіант спільного «уральського» походження для всіх козаків, дозволивши їм змінитися під впливом співжиття з іншими народами: одні, що оселилися на українських землях, успадкували традиції та звичаї місцевого населення, інші ж зберегли вірність своєму походженню.

Цікавою особливістю іспаномовної статті «Україна та її останній трубадур» є кількісні показники у вживанні власних назв: термін «Україна» (Ukrania) тут використано 19 разів, а «Малоросія» (la requeña Rusia) — 9. Жодного принципу вживання тієї чи іншої назви іспанським автором нами не помічено, і ми не впевнені, що він добре зрозумів різницю між ними. Дозволимо собі припустити, що, по-перше, настільки відчутну кількісну перевагу «України» обумовив зміст реферованого тексту, в якому йшлося про окрему країну, з власною історією та мовою, що була місцем проживання осібної нації, а не просто частиною Російської імперії. І, по-друге, перевагу «Украї-

ни» міг спричинити загадковий польський вплив, який раніше підштовхнув невідомого переписувача статті А. Рамбо замінити словосполучення «возз'єднання Русі» на «анексію України Московським царством» у назві праці П. Куліша, а згодом підкинув кілька «власних» аргументів про різницю між козаками й русинами в Речі Посполитій, суперечних твердженням французького історика.

Ще цікавішим видається використання прикметникових означень, пов'язаних із назвою країни. Поруч зі сподіваними «український» (ukranio, ukranio, de Ukrania), малоросійський (requeño ruso) чи козацький (cosaco), неочікуваним для західноєвропейських текстів того часу взагалі є використання прикметника «руський» / «русинський» (rusita), що помітно переважає попередні за кількісними показниками вжитку.

Отож, у 1850–1870-х роках в іспанських уявленнях про Україну фіксуємо своєрідний перелом у сприйнятті українських земель. Показово, що цей перехід відбувається через дихотомію негативного і позитивного образу козаків у «Листах» Х. Валери, де перші подаються як реальні — імперські — козаки, а другі — історичні козаки-запорожці. Натомість у публікації «Gaceta de Madrid» розповідь про козаків вписується в ширший контекст минулого й теперішнього населення сучасних українських земель, для позначення яких невідомий автор здебільшого вживає термін «Україна» (Ukrania) та значно рідше — «Малоросія» (la requeña Rusia). Це дозволяє стверджувати, що завдяки етнографічному підходу відбувся перехід від уявлення про напівдикі козацько-татарські землі, що губилися на широких просторах Східної Європи, до чітко окресленої етнографічної території, яка в модерну добу отримала назву «Україна».

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Chuma B. La imagen del Imperio Ruso. Correspondencia de Juan Valera desde San Petersburgo (1856–1857). *España — Europa Oriental: el alejamiento geográfico y la proximidad cultural*. Actas del Seminario Científico Internacional de Hispanistas, Lviv, 22 de octubre de 2010, Lviv, 2011, pp. 57–59.
- Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2018. 624 с.
- Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 1994. 592 с.
- Кеппелер А. Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст. Львів: Літопис, 2022. 360 с.
- Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. 508 с.
- Плохий С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. 440 с.

³⁸ Ukrania y su último trovador (Conclusión). *Gaceta de Madrid*. 1878, 14 de Febrero.

REFERENCES

- Adadurov, V. (2018). "Napoleonida" na Skhodi Yevropy: uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX stolittia. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].
- Chuma, B. (2011). La imagen del Imperio Ruso. Correspondencia de Juan Valera desde San Petersburgo (1856–1857). *España — Europa Oriental: el alejamiento geográfico y la proximidad cultural*. Actas del Seminario Científico Internacional de Hispanistas, Lviv, 22 de octubre, 2010, Lviv: Astrolabio Editorial [in Spanish].
- Keppeler, A. (2022). *Vid krainy kozakiv do krainy selian. Ukraina na vyd nokoli Zakhodu u XVI–XIX st.* Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Luniak, Y. (2012). *Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. u frantsuzkykh istorychnykh doslidzhenniakh*. Kyiv-Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
- Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiïtvorennia v epokhu imperii*. Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
- Vulf, L. (1994). *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Ірина ВЕРХОВЦЕВА,
професорка кафедри психології
та соціально-гуманітарних дисциплін
Державного університету
інфраструктури та технологій,
докторка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Iryna VERKHOVTSEVA,
Professor of the Department of Psychology
and Social and Humanitarian Disciplines,
State University of Infrastructure
and Technologies,
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: verkhovtseva@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5682-993X>

Одна з «великих»: реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проєкт (1861–1900-ті рр.)

Проаналізовано реформи сільського самоврядування в Російській імперії періоду 1861–1900-х рр. Авторка резюмує, що внаслідок цього реформаторства в усіх її регіонах постав інститут сільського самоврядування і було реалізовано одну із так званих Великих реформ. Сільські громади отримали право розпоряджатись місцевими природними, людськими ресурсами, а загальне управління імперським селом було уніфіковано на базі самоврядування. Обґрунтовується незакінчений, суперечливий характер реформи та зумовлений цим масштабний конфлікт між імперською владою і селянством. Через брак повноважень у керуванні місцевими ресурсами влада грубо втрутилася в самоврядну діяльність громад, що значно погіршило їх економічний стан. Оскільки самоврядування сприяло самоорганізації селян, на початку ХХ ст. під впливом політичної агітації вони виступили проти імперії практично єдиним фронтом, сприяючи її революціонізації.

Ключові слова: Російська імперія, інститут сільського самоврядування, Велика реформа 1861–1900-х рр., селянська революція.

One of the “Big Ones”: The Reform of Rural Self-Government in Russia as a Pan-Empire Project (1861–1900s)

Given the need to prove the artificiality of the “historical heritage of Russia”, the bloody basis of which was revealed during the full-scale military aggression of the Russian Federation against Ukraine, the processes of empire building in the Russian Empire, in particular, the reforms of rural self-government in the period 1861–1900s, are analysed. Study methods became, in addition to general scientific, special-historical (historical-chronological, historical-genetic, historical-typological, etc.). This contributed to the understanding of the subject of study in the organic interrelationship of the general and the private, taking into account their real context, to the clarification of the typology of rural reforms and peasant performances of the beginning of the 20th century. It is summarised that as a result of the reformation, the institute of rural self-government was established in all regions and the corresponding Great Reform 1861–1900s was implemented. Designed to modernise the country, it was controversial and unfinished, like other Great Reforms. Traditionality was preserved in the imperial village. The self-governing practices of the Russian peace (Great Russian communes) with their collective responsibility of communities for each member in paying taxes and fulfilling natural duties have spread to all regions. In view of the vast expanses of the country, the lack of necessary resources, the ethnic and socio-cultural diversity of the rural population, the underdeveloped ideological base of reformism, the authorities failed to implement the necessary infrastructure support for this reform. At the beginning of the 20th century, not having sufficient powers to manage local resources, while implementing the task of empire-building, the state rudely interfered in the self-governing activities of communities, which exacerbated the economic crisis and significantly worsened the condition of the peasants. Since self-government contributed to their self-organization, the village opposed the empire with practically a united front, revolutionizing it. This, among other things, was caused by the controversial implementation of the Great Reform of 1861–1900s.

Keywords: Russian Empire, institute of rural self-government, Great Reform of the 1861–1900s, peasant revolution of the beginning of the 20th century.

З початку 2000-х рр. у політикумі Російської Федерації та працях псевдонаукового характеру російських авторів курсував конструкт «історична Росія», складником якої оголосили території багатьох сучасних суверенних держав пострадянського простору (Нарочницкая Н., 2004. С. 488–498, 521–523, 529; О преемственности..., 2012; Россия защитит..., 2020; Россия — правопреемница..., 2020; Историческая Россия..., 2021; Кто и зачем изобрел..., 2022; «Историческая Россия»: что..., 2022; Советский Союз..., 2022). Кривава імперська основа цього конструкту повною мірою проявилася після початку повномасштабної військової агресії РФ проти України 24.02.2022 р. Ураховуючи, що Росія оголосила себе правонаступницею СРСР, котрий доклав чималих зусиль, і дипломатичних, і військових, аби включити у свої кордони території Російської імперії, доцільним є осмислення досвіду імперіобудівництва та управлінського оновлення в «довгому ХІХ ст.». У цьому контексті впродовж 1861–1900-х рр. в усіх регіонах було уніфіковано управління селом на базі самоврядування з метою створення єдиного адміністративно-управлінського поля країни. До нього інтегрували батьківщини корінних народів континенту, захоплені Романовими та їхніми попередниками, що загалом свідчило про штучність імперського простору тодішньої Росії. З огляду на це конструкт 2000-х рр. «історична Росія» є штучним ідеологічним конструктом і свідченням імперських амбіцій Російської Федерації.

У публіцистиці Російської імперії початку 1890-х рр. з'явилося поняття «Великі реформи», яким позначили реформи 1860–1870-х рр. (Джаншиев Г., 1892). Типологія останніх зумовлювалася їх ліберальним спрямуванням. Першою з «великих» була селянська реформа 1861 р., вагомим органічним складником якої стало запровадження нового управління селом на засадах самоврядування. Однак надалі серед «великих» практично не згадувалися інші сільські реформи 1860–1870-х рр. — у селах державних, удільних, палацевих селян, бессарабських царан, козаків українського Лівобережжя, колонистів деяких губерній тощо, хоча деякі дослідники й відносили ці заходи до реформаторського комплексу цього періоду (Корнилов А., 1905); Страховський І., 1905); (Леонтьев А., 1911); (Великая реформа..., 1911); Євреїнов Г., 1914). Радянські історики, загалом позитивно оцінюючи Великі реформи 1860–1870-х рр., через відомі причини ігнорували питання управлінської модернізації імперії Романових. Авторський доробок 2017–2019 рр. доводить, що внаслідок сільських реформ, власне, було здійснено Велику реформу 1861–1871 рр., якою практично в усіх європейських регіонах країни уніфікувалося управління селянською верствою. З нею значною мірою були пов'язані масштабні акції селянського опору по-

чатку ХХ ст. в європейській частині Російської імперії, які науковці називають «селянською революцією» (Шестаков А., 1926; Кондрашин В., 2008; Данилов В., 2011; Корновенко С., 2016; Верховцева І., 2019). Однак радянські історики вказували й на активізацію тим часом селянського опору антиімперського характеру в азійських регіонах цієї імперії (Рыскулов Т., 1927; Максаков А., 1932). Проблеми їх інтеграції до адміністративно-управлінського поля Російської імперії впродовж останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. присвячено значну кількість праць (Национальные окраины Российской империи..., 1997; Абашин С., 2001; Бобровников В., 2001; Бахтурина А., 2004; Ремнев А., 2004; Сенина Е., 2005; Залюбовская Т., 2006; Дамешек И., 2006; Северный Кавказ..., 2007; Курас Л., 2011; Жалсанова Б., 2012; Суворова Н., 2013; Менщиков И., Федоров С., 2013; Суворова Н., 2014; Казанцев В., Салогуб Я., 2014; Куйбагарова Д., 2015; Абдулаева М., Далгат Е., 2019; Крупенкин Е., 2019; Тулешева У., 2019; Знаменский А., Четырова Л., 2019; Гордеева М., 2020; Бобровников В., 2020; Бимолданова А., 2021; Лысенко Ю., Рыгалова М., Егоренкова Е., 2021; Мамышева Е., Тышта Е., 2022). Західні науковці — італійський історик Марко Буттіно (Буттіно М., 2007), американська дослідниця Теда Счочпол (Счочпол Т., 2017), японський вчений Томохико Уяма (Уяма Т., 2017) — звернули увагу на проблеми сільського самоврядування та потужні акції опору селян початку ХХ ст., що сприяли революціонізації Російської імперії. З огляду на синхронність тих виступів та їх хронологічну пов'язаність із сільськими реформами кінця ХІХ — початку ХХ ст. постає питання щодо їх детермінованості й кваліфікації реформаторського процесу на селі у панімперському масштабі.

Мета статті — дослідити реформаторський процес у сфері сільського самоврядування в Російській імперії, розпочатий Великою селянською реформою 1861 р. і продовжений подальшими сільськими реформами 1860–1900-х рр. Відповідно постають такі завдання: типізувати ідейну базу та організаційно-правові засади сільських реформ у Російській імперії; з'ясувати ступінь завершеності / незавершеності й логічної цілісності / суперечливості реформаторського процесу, його зв'язок з масштабними акціями опору початку ХХ ст.

В останній третині ХVІІІ ст. вищим істеблшментом Російської імперії було взято курс на її масштабне соціальне та управлінське оновлення у відповідності з європейськими ідеями регулярної / «добре впорядкованої» поліцейської держави з урахуванням соціальних й управлінських новацій європейського Просвітництва. Насамперед цього вимагало завдання подолати фінансову кризу, в стані якої країна перебувала впродовж усього ХVІІІ ст. (на його кінець державний

борг сягнув трьох річних бюджетів — близько 200 млн крб) в контексті встановлення керованості величезним імперським простором. Оскільки основним товаровиробником, працею якого наповнювалась державна скарбниця, був аграрій (селянин), урахувуючи поради просвітників освіченому монарху створювати на просторах своєї країни нову реальність, спираючись на традиції народу та симпатизуючи фізіократам, реформатори запровадили в управлінні селом самоврядні практики й поставили на службу державі сільські традиції великоруських, а саме північно-західних, губерній — «руського миру» (общин). Ці практики базувалися на принципах самоврядування, приматі інтересів колективу над інтересами індивідууму («владі миру»), стихійно-соціалістичних настановах, передбачали зрівняльнювальний розподіл землі й податкового тягара всередині громади, функціонально сприяли соціальній інтеграції в аграрних спільнотах і локальній організації територій.

Проект упорядкування країни передбачав поділ населення на декілька станів і оновлення територіальної організації. Губернською реформою 1775 р. було створено основи місцевого управління. «Жалувані грамоти» 1785 р. дворянам і містам, разом із закріпленням станових прав і обов'язків, узаконили відповідне станове самоврядування, яке дистанціювало ці категорії від адміністративного свавілля держави. Логічним продовженням мали стати відповідні реформи на низовому, сільському, рівні. У цьому контексті планувалося формування середнього стану на базі селянства й, відповідно, запровадження його станового самоврядування. Соціальне впорядкування мешканців сіл — понад $\frac{9}{10}$ тогочасних росіян — відбувалося паралельно із розбудовою волосного самоврядування. Усе насамперед мало слугувати оновленню фіскального адміністрування. Зокрема, розміри новостворених волостей визначалися кількістю платників податку в них — від 3 до 5 тис. Важливою на цьому шляху стала волосна реформа 1797 р. у державних і удільних селах. Суттєвими перепонами для реалізації цих планів були кріпацтво і дворянські вольності, що унеможлилювали втручання держави в управління поміщицьким селом. Брак бюрократії, придатної для втілення нових ідей, необхідність удосконалення фахової освіти управлінців загалом — усе актуалізувало довгострокові завдання в контексті реалізації лінії із соціального й управлінського впорядкування імперського села (Суворова Н., 2001. С. 347, 369–370; Суворов Н., 2013. С. 52; Реформи в России..., 2016. С. 167–183; Верховцев І., 2019. С. 97–98).

Цілісним проектом, що систематизував всі інноваційні заходи й був узятий за основу в практичному втіленні, став проект М. Сперанського 1809 р. Окрім поділу влади на три незалежні гілки, — законодавчу, виконавчу й судову — передбачалося формування «середнього состоянія» із селян. Разом з отриманням громадянських прав і станового самоврядування вони мали стати підлеглим державі станом індивідуальних землевласників і брати участь в управлінні нею на місцевому й загальнодержавному рівнях, делегуючи своїх представників до волосної, окружної, Державної дум. Певні завдання в контексті виконання цього проекту було реалізовано низкою реформ 1830–1840-х рр.: 1834 р. у бессарабських царан (вільних хліборобів Пруто-Дунай-Дністровського межиріччя, приєднаного до Росії після її перемоги у війні з Туреччиною 1812 р. і названого Бессарабією); 1838–1841 рр. у державних селян; у 1840-х рр. в Південно-Західному краї (Українському Правобережжі). Ними в сільських громадах, що поступово набували територіальних характеристик, запровадили елементи самоврядування за лекалами «руського миру». В азійських регіонах важливими кроками стали унормування в 1821–1827 рр. управління «інородцями» Сибіру, Оренбуржжя, Казахського степу, Кавказу, Аляски тощо та запровадження в 1822 р. «Уставу про управління інородцями» з метою уніфікації фіскального адміністрування та поступової інтеграції корінних народів до загальнодержавного управлінського поля³⁹. Місцеві традиційні громади поділили на осілих, кочових та бродячих інородців. Громади перших поєднали у волості й запровадили в них практики оподаткування за взірцем «руського миру» (Реформи в России..., 2016. С. 178–183; Верховцева І., 2019. С. 98–106, 108–113; Красняков Н., 2019. С. 350–355, 371, 377).

У першій половині XIX ст. завдяки експансії Російська імперія збільшилась на понад 1,5 млн кв. км за рахунок Грузії, Фінляндії, Бессарабії, Примор'я, північно-східного Казахстану, питомої ваги етнічно-польських земель тощо. Актуалізувалися завдання інтенсифікації економіки, піднесення конкурентоспроможності на міжнародній арені, внутрішньої стабілізації, зокрема забезпечення від сепаратизму місцевих еліт (найбільшу небезпеку становили антиімперські налаштовані нобелі остзейських губерній і Польщі). У контексті законодавчого й управлінського впорядкування, розпочатого в 1820-х рр., у 1830-х рр. регіони країни було поділено на ті, що управлялися за загальними положеннями — 43 губернії Білорусі, Великої Росії, України (в них самоврядні сільські установи стали «сільськими властями») і складни-

³⁹ Устав об управленіи инородцев. *Сословно-правовое положение и административное устройство коренных народов Северо-Западной Сибири (конец XVI — начало XX вв.)*: сб. прав. актов и док. / ред.-сост. А.Ю. Конев. Тюмень: ИПОС СО РАН, 1999. С. 85–86, 91.

ком управлінської вертикалі, як її нижчі ланки), та ті, що управлялися за особливими положеннями з урахуванням їхньої специфіки — Бессарабія, Остзейський край, Кавказ тощо (упорядкування сіл у них вимагало особливих правових рішень і, відповідно, бюрократичних зусиль). В аспекті соціального впорядкування офіційно започаткували чотири стани, до яких поступово мало інтегруватися усе населення: дворянство, духовенство, міські та сільські обивателі. До останніх долучили державних селян. Надалі, відповідно до уніфікації управління іншими категоріями сільських жителів, передбачалася їх інтеграція до цього стану. У аспекті формування ідеологічної бази соціальних і управлінських новацій теорією офіційної народності передбачалося конструювання соціальної опори трону, питому вагу якої мало скласти селянство (певною мірою на це вплинула тогочасна європейська агроманія). Останнє чималою мірою зумовлювалося тим, що дворянство в своїй масі ігнорувало становий обов'язок з управління місцевостями й мало значні борги перед імперською скарбницею, обчислювані декількома річними бюджетами країни (це, зокрема, дало імпульс збільшенню компетенції бюрократичних структур) (Верховцева І., 2019. С. 102–104, 108).

Потужний імпульс реформаторству дали функціонування місцевого самоврядування у Великому князівстві Фінляндському та західноєвропейські теоретичні й практичні управлінські новації. У практичному вимірі останніх — це поширена в тогочасних Британії й Німеччині модерна самоврядна практика *local government*, а в теоретичному — теорія вільної громади, яка акцентувала на праві місцевої громади опікуватися власними справами, як на праві природному й такому, що не може бути відчуженим, як і природні та невідчужувані права людини. Вільну громаду оголосили первинною стосовно держави, котра мала поважати свободу громадського самоврядування. Відтак поряд із законодавчою, виконавчою, судовою владами визнавалась четверта — місцева / муніципальна / громадська (надалі на цій базі сформулювали господарську, а потім громадську, державницьку та інші теорії місцевого самоврядування). Певний вплив справили також ідеї А. де Токвіля про іманентність демократичних самоврядних практик у традиційних громадах а також Л. фон Штайна щодо управлінської модернізації країн шляхом розбудови справедливої соціальної організації й реалізації політики державного соціалізму — засобом цього австрійському реформатору уявлялося залучення до управління місцевостями їх мешканців, обраних самими громадами за майновим принципом. Однак, на думку російських реформаторів, ці західні новації не можна було механічно переносити до Росії через її соціокультурну особливість. Зокрема, слов'янофіли, яким симпатизували цар,

Романови, частина сановної бюрократії, вимагали поваги до прав вільних громад своєї країни і акцентували на перевагах самоорганізації «руського миру» (окремий імпульс цьому дала висока оцінка егалітарних практик останнього вестфальським бароном А. фон Гакстаузенем, а зовнішнім контекстом стали побоювання щодо соціальних струсів, подібних до революційних кінця 1840-х рр. у Західній Європі).

Ідейну лінію продовжив О. Герцен, який розглядав у «руському мирі» «селянський соціалізм», завдяки чому Російська імперія нібито мала підстави для соціальної революції й встановлення «сільського комунізму», що начебто відповідало західним прагненням економічної свободи і праву кожного володіти часткою громадської землі, брати участь у громадському самоврядуванні. Такі ідеї солідаризували імперських реформаторів у їх ставленні до «корінних історичних підвалин народного життя» й «продукту тисячолітньої історії» — «русского міра». Практики останнього протиставили європейським новаціям з їх незвичними для власне росіян принципами колегіальності та більшості голосів на зібраннях, мовляв, останнє вело б до розбрату на сходах, адже учасники мирських зібрань все про всіх знали до тонкощів. «Усвідомили» реформатори й зв'язок мирського з «глобальною місією» Росії в соціальному оновленні країн світу засобом повсюдного облаштування «общин / комун» (звісно, за лекалами «руського миру») з метою розбудови нового соціального ладу — «державного соціалізму» (як пізніше зауважив К. Арсен'єв, реформа 1861 р. базувалася на умоглядних началах, а її розробники, аби догодити «радикальній маячні», здійснили переворот, наслідків якого не очікував навіть О. Герцен) (Верховцева І., 2019. С. 114–119, 122, 133).

У другій половині 1850-х рр. цей ідейний комплекс на тлі суттєвого загострення фінансової кризи, зумовленої поразкою Росії у Східній / Кримській війні (державний борг сягнув 1 млрд крб при зростанні дефіциту бюджету в 6 разів — з 52 до 307 млн), пришвидшив, окрім скасування кріпацтва, розробку управлінських реформ і нівелював загальну реформаторську траєкторію в управлінні селом. Її нова редакція поставала в тиші міністерських кабінетів і у кулуарах, наближених до Романових, а плодом творчості нового покоління освіченої бюрократії стала Велика селянська реформа 1861–1871 рр. Зміст останньої полягав в уніфікації управління селами посткріпаків, державних, удільних, палацевих селян, іноземних колоністів, козаків українського Лівобережжя тощо — всіх регіонів європейської частини країни, що управлялися за загальними положеннями. Усі ці категорії селян було інтегровано до стану сільських обивателів зі своїм становим самоврядуванням, яке отримало назву «громадське управління селом» і надало най-

більшій верстві доступ до управління повітами й губерніями. Самоврядні органи (сільські сходи і старости, волосні сходи, старшини, правління) отримали статус «сільських властей». Регіональні варіації самоврядування на базі «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі — «Загального положення про селян») 1861 р. постали в Польщі (1864), грузинських (1864–1867), остзейських (1866) губерніях. Надалі, за планами реформаторів, уніфіковане сільське самоврядування, разом із земським і міським самоврядуванням, мало трансформуватись у всестанове територіальне самоврядування і поступовим розмиванням станових границь сприяти розбудові в країні інституту місцевого самоврядування (практичні кроки в цьому напрямі в окремих губерніях було зроблено напередодні Першої світової війни) (Верховцева І., 2019. С. 100–101, 133–138, 142–147).

Однак вести мову про європейськість нового управління селом як транзиту до модерного місцевого самоврядування — підстав замало. По суті, період другої половини 1850-х — 1870-ті рр. став часом переходу реформаторства в сільському сегменті з модерних рейок на традиційні. Причиною були практики «руського миру»: батьки Великої реформи 1861–1871 рр. взяли їх за основу в управлінському оновленні села. Вагомою мірою це зумовили провал банківської реформи 1857 р., яка мала забезпечити викупну операцію для посткріпаків, а також потреба встановити контроль держави за оподаткуванням у новому селі. Безграмотні у своїй масі вчорашні колективні користувачі поміщицької чи державної землі, які стали сільськими обивателями і з моменту підписання відповідних угод про викуп наділів формально землевласниками, залишались боржниками держави й мали своєю працею поповнювати її скарбницю грішми, збіжжям, виконувати натуральні повинності (військову, підводну, роботи з благоустрою місцевостей тощо). Саме через це за всі зобов'язання сільську громаду примусили відповідати круговою порукою (зокрема, «уставні грамоти» приймалися сільськими сходами колективно). Крім того, застосування самоврядних практик «руського миру» позбавляло чиновництво та імперську скарбницю чималого тягаря — громади мали утримувати власне управління, здійснювати самопоміч тощо. Як резюмували ліберали, країна вирушила до нового суспільного і державного життя, до нового місцевого управління, «вільний селянський світ» став ланкою провінційної адміністрації, «одиницею» державного ладу, а сконструйовані за лекалами «руського миру» сільські громади перетворилися на «наймогутніші установи уряду». По суті, традиційні самоврядні практики було одержавлено (Верховцева І., 2019. С. 99–128, 161, 290–291).

По реалізації в 1861–1871 рр. завдань уніфікації сільського самоврядування у європейській частині країни на черзі було розв'язання управлінських проблем в азійському селі. Насамперед цього вимагали, як і попередніми часами, фіскальні проблеми, передусім загальний безлад в оподаткуванні азійських сіл, пов'язаний із корумпованістю структур, що здійснювали ці функції (пересічними були факти «чорної бухгалтерії» в оподаткуванні місцевими управителями), через що з кожним роком зменшувався розмір сум, стягнутих з азійських селян. На цьому тлі величезні видатки державної скарбниці на утримання окраїн, таких, приміром, як Туркестан і Кавказ (вони посідали перші місця серед тих окраїн, що потребували величезних обсягів імперського фінансування, зокрема на потреби забезпечення імперської влади в Туркестані держскарбницею із середини 1860-х рр. до 1882 р. було витрачено понад 85 млн крб), ставили питання про «ціну імперії» й спонукали вищий істеблшмент шукати засоби, аби примусити окраїни оплачувати імперські видатки. Натомість запровадити інші системи оподаткування селян, окрім тієї, що базувалась на самостягненні громад і їхній колективній відповідальності, імперський істеблшмент був не в змозі, насамперед через незайомі імперському чиновництву соціальні традиції окраїнних регіонів. Відтак на порядок денний висувалося завдання «органічного злиття» генерал-губернаторств окраїн з внутрішніми відповідними територіями. У вимірі сільського оподаткування це означало поширення на азійське село фіскальних практик внутрішніх губерній. З огляду на це, азійські сільські громади слід було інкорпорувати до місцевого управління своїх губерній і поставити під контроль уніфікованих органів державного управління. А це було можливо лише інтеграцією цих сіл до «європейської» системи сільського самоврядування, що функціонувала на базі практик «руського миру». Не останнє значення мало й завдання збереження «руськості» переселенців із внутрішніх регіонів у окраїні (загальноприйнятим, «за замовчуванням», для істеблшменту всіх рівнів став принцип самостійності й самодостатності російського колоніста на всіх окраїнах, що на практиці означало пріоритет його господарських інтересів перед відповідними автохтонів). Інструментально це реалізовувалось конструюванням нових самоврядних сільських громад і волостей, гібридизацією практик «руського миру» з відповідними місцевими традиційними та поєднанням за територіальним критерієм сільських громад переселенців з громадами аборигенів. Нагальним було завдання інтеграції до загальнодержавного адміністративного поля громад кочовиків, які, відповідно до «Уставу про управління іногородцями» 1822 р., досі управлялися степними думами, що формувалися з висуванців родових кланів. З початку 1870-х рр. про-

цес інтеграції в азійському селі було активовано. Шаблоном виступило «Загальне положення про селян» 1861 р. Власне, в окраїнних регіонах розпочалося «відтворення великоруських общин» (Ремнев А., 2004. С. 403, 408, 518, 521; Сенина Е., 2005. С. 19–20; Правилова Е., 2006. С. 272–280, 287, 298; Жалсанова Б., 2012. С. 29–30; Суворова Н., 2013. С. 53–54, 57).

Свій імпульс таким крокам, окрім фіскальних завдань, дало антиімперське повстання 1863 р. в польських губерніях. У контексті пошуків шляхів консолідації країни та розробки теорії національної державності, зокрема прагнень подолати сепаратистські настрої місцевих еліт, модернізуючи для потреб імперії управління окраїнними регіонами, реформатори осмислюють проект «великої руської нації». Наголошується на необхідності законодавчої й управлінської уніфікації «однієї шостої суходолу». У вимірі управління селом це означало, за висловом Г. Євреїнова, його «повну і безумовну» узгодженість в окраїнних регіонах із відповідним в усій країні (Євреїнов Г., 1914. С. 55). Слов'янофіли знов акцентують на використанні традиційних практик «руського миру», з огляду на що переглядається програма облаштування «неруських» народів. Їх, за висловом І. Аксакова, слід було «перевиховати» в дусі «руської народності» й перетворити на «свідому освічену силу», адже єдність державна мала бути виявом єдності «населеної країни». Себто «назріло» однакове вирішення селянського питання «по всій Русі», що означало штучне створення селянського стану там, де його не було, і в такий спосіб, власне, зшивання країни своєрідними становими скріпками (Кэмпбелл (Воробьева) Е., 2001. С. 205–206, 210; Абашин С., 2001. С. 394–397; Бахтурина А., 2004. С. 5; Ремнев А., 2004. С. 521).

У Сибіру, який адміністративно ділився на генерал-губернаторства Іркутське та Приамурське (Далекий Схід), облаштування нового села відбувалося за різними сценаріями. На землях першого в різних його частинах (Забайкалі, Хакасії, Якутії тощо) упродовж 1870–1880-х рр. відбувалася поступова управлінська уніфікація спочатку шляхом реформування степних дум, замінюваних управами іногородців⁴⁰, та уніфікацією управління державних селян за взірцями сільського самоврядування «європейських» губерній завдяки поширенню правових норм останніх на цю частину Сибіру (Залюбовская Т., 2006. С. 21;

Жалсанова Б., 2012. С. 29–30). Надалі реформами 1895–1900-х рр. створили органи сільського самоврядування за взірцями громадського управління селом відповідно до «Загального положення про селян» 1861 р.⁴¹ На Далекому Сході, де відчувався брак бюрократії, але було чимало заготованих і виселених з внутрішніх губерній, стали суміщати тюремну й загальну адміністрацію, поєднуючи це з практиками сільського самоврядування та спираючись на техніки конструювання сільських громад, що використовувалися губернськими чиновниками на решті території Сибіру (Ремнев А., 2004. С. 428–429, 508–509; Жалсанова Б., 2012. С. 29–32, 35, 36; Суворова Н., 2013. С. 54; Казанцев В., Салогуб Я., 2014. С. 52; Дашковский П., Шершнева Е., 2022. С. 40; Мамышева Е., Тышта Е., 2022. С. 48).

За схожою схемою впродовж 1870–1900-х рр. відбувалося запровадження сільського самоврядування за відповідними взірцями в «європейських» губерніях і в *Степовому краї* (Оренбурзьке та Степове генерал-губернаторства) (Тулешева У., 2019. С. 276; Знаменский А., Четыррова Л., 2019; Лысенко Ю., Рыгалова М., Егоренкова Е., 2021. С. 157; Бимолданова А., 2021. С. 420).

Напруженими дискусіями в середовищі імперського істеблішменту супроводжувався процес уніфікації сільського управління в *Туркестані* (Туркестанське генерал-губернаторство) впродовж 1860–1880-х рр., який завершився ухваленням 1886 р. «Положення про управління Туркестанським краєм» (набуло чинності з 1887 р.). Натомість дискусії продовжувалися і в 1900-х рр., оскільки, як виявилось, не всі аспекти громадського управління селом були слухні для застосування в цьому регіоні. Зокрема, неприйнятними в природних умовах та специфічних обставинах господарювання регіону були кругова порука в оподаткуванні громад і колективна власність на землю (Абашин С., 2001. С. 394–398, 405; Бахтурина А., 2004. С. 293; Правилова Е., 2006. С. 286–288; Куйбагарова Д., 2015. С. 110; Крупенкин Е., 2019. С. 18).

На *Кавказі* (Кавказьке намісництво та Чорноморська губернія), уявлення про специфіку господарювання та співжиття місцевих мешканців якого в імперського істеблішменту були доволі неточними, першочерговим було завдання бюджетного й податкового впорядкування, адже, як вказувалося вище, разом із Туркестаном, цей

⁴⁰ Об управлении сельском. *Словосно-правовое положение и административное устройство коренных народов Северо-Западной Сибири (конец XVI — начало XX вв.): сб. прав. актов и док. / ред.-сост. А.Ю. Конев. Тюмень: ИПОС СО РАН, 1999. С. 175.*

⁴¹ Там само. Из рассмотрения Тобольского губернского совета по вопросу о неправильному введении «Общего Положения о крестьянах» в иногородных управлениях Тобольской губернии. 1894. С. 177.; Циркулярное рапоржение Тобольского губернатора Д.Ф. Гагмана крестьянским начальникам и уездным съездам крестьянских начальников Тобольской губернии, в районе которых находятся села оседлых и кочевых иногородцев, с определением общего присутствия губернского управления, о перечислении оседло проживающих иногородцев из разряда кочевых в разряд оседлых и о введении у них управления и суда по правилам «Общего Положения о крестьянах». 20 ноября 1909 г. С. 196.

важливий з точки зору геополітичних інтересів імперії регіон «відтягував» на себе величезні кошти держскарбниці для утримання його військової та управлінської інфраструктур. Реформами 1860–1870-х рр. на Кавказі запровадили військово-народне управління з елементами самоврядування на низовому, сільському, рівні, що надалі поступово трансформували в цілком світське сільське самоврядування за взірцями громадського управління селом зразка 1861 р. (Бобровніков В., 2001. С. 376; Правилова Е., 2006, С. 298; Северный Кавказ..., 2007. С. 61–66, 191, 193; Абдулаева М., Далгат Э., 2019. С. 74; Бобровніков В., 2020. С. 119, 122–123, 128–130; Верховцева І., 2022. С. 176).

Таким чином, на початку ХХ ст. практично на всіх обширах Російської імперії управління селом на нижчому, власне сільському, рівні було уніфіковано (до стану сільських обивателів мешканці азійських регіонів інтегрувалися повільніше, по мірі розробки необхідних положень та унормування соціального статусу аграріїв). Усюди, за висловом намісника Кавказу І. Воронцова-Дашкова, «виборні від народу» вирішували все «в дусі народних воззрень», зберігаючи традиційні родові зв'язки й заводячи «общинні порядки», як у великоруському селі. Цей процес тривав у контексті реформування місцевого управління в азійських губерніях за «стандартом» європейської частини країни. У прикордонних регіонах військова справа ставала повинністю, яку сільські громади мали виконувати колективними зусиллями, самоорганізуючись. Сприяло нове управління селом і фінансовим завданням: поступово окреслювалися тенденції виконання цих функцій громадами засобом кругової поруки.

Отже, впродовж 1861–1900-х рр. у азійських регіонах Російської імперії тривав цілеспрямований процес уніфікації управління селом відповідно до «стандартів» «Загального положення про селян» 1861 р., запровадженого Великою реформою 1861–1871 рр. в європейській частині країни. Метою було інтегрувати її азійську частину до загальнодержавного адміністративно-управлінського поля. Єдність ідейних й організаційно-правових засад вказаних сільських реформ дозволяє кваліфікувати їх всі разом, як Велику реформу сільського самоврядування 1861–1900-х рр., що мала панімперський характер.

Однак, як і інші Великі реформи, ця реформа була суперечливою за своїм характером. Покликана модернізувати країну, вона сприяла цементуванню традиційності на її просторі. Бракувало реформаторському процесу заходів із розбудови інфраструктури самоврядування — правової, освітньої, організаційної тощо. Але найбільше в поліетнічній імперії транзиту сільського самоврядування до модерного відповідника заважала відсутність ідеології національної єдності. Хоча

в цьому аспекті практично до смерті імперії її істеблшмент спирався на теорію офіційної народності, корекція якої, як вказувалося вище, сталася в 1860–1870-х рр. Створення ідеології національної єдності в країні, де письмєнними були трохи більше 10 % і яка характеризувалась надзвичайною етно- й соціокультурною строкатістю (у деяких регіонах, приміром, сибірській глибинці, на Кавказі, казахських степах тощо, аборигени перебували на стадії родових відносин), попри всі спроби, навряд чи було можливим. Отже, відсутність ідеологічної бази реформаторства у сфері сільського самоврядування в панімперському вимірі робила Велику реформу 1861–1900-х рр. вкрай суперечливою і незавершеною.

Загалом управлінська уніфікація селом відповідала схемі, розробленій на початку ХІХ ст. М. Сперанським. Логічним продовженням реформаторських кроків 1861–1900-х рр. мало стати надання селянам доступу до управління всією державою. У 1906 р. завдяки самоврядуванню село його отримало, обираючи на волосних сходах делегатів до Державної думи, хоча й з непропорційним представництвом порівняно з іншими соціальними категоріями та з обмеженнями цих прав у селян тих регіонів, чії мешканці були опозиційно налаштовані щодо імперської влади (наприклад, польських губерній). Натомість суттєвих змін схема М. Сперанського зазнала в частині селянської власності — а це був принциповий момент, адже самоврядування сільських громад у аграрній країні насамперед виявлялося в управлінні їхнім господарством — землеробським або скотарським. У більшості європейських губерній, а саме тих, що управлялися за загальними положеннями, під час розробки Великих реформ поряд із індивідуальною власністю реформатори допустили (читай — створили умови) колективну землевласність, а за доби «контрреформ» закріпили абсолютне домінування останньої монополізацією землеволодіння сільських громад. У тих губерніях, де було вкорінене індивідуальне землеволодіння (зокрема остзейських, польських), питання землеволодіння / землекористування сільських громад для реформаторів становили неабияку проблему. Ще більш гострою вона була в азійських регіонах, де наприкінці ХІХ ст. активізувалась політика переселення селян з внутрішніх губерній — насамперед це зумовлювалося завданнями імперіобудівництва, хоча проблема забезпечення землею аграріїв внутрішніх губерній також спричинила ці кроки. Вищий політичний істеблшмент передбачав, що переселенці, разом з їх сільським самоврядуванням, сприятимуть інтеграції регіонів з корінним неруським населенням до загального адміністративного поля, русифікації та християнізації (читай — опраославленню) азійських частин країни (Сенина Е., 2005. С. 19–20; Суворова Н., 2014. С. 21; Гордєєва М., 2020.

С. 17–20; Лысенко Ю., Рыгалова М., 2021. С. 155–156, 159; Мамышева Е., Тышта Е., 2022. С. 48).

Переселенці потребували землі, а її можна було отримати, перерозподіливши землі автохтонів, що, природно, викликало невдоволення останніх. Разом з їх русифікацією, на тлі свавілля і беззаконня в самоврядних сільських громадах, що не останньою чергою уможливлювалися підтримкою корумпованими імперськими адміністраторами, — усе на початку ХХ ст. зумовило масштабний опір корінного населення азійських регіонів. Певний імпульс їм дали сутички між автохтонами та переселенцями через самочинні захоплення землі останніми, а також заходи із русифікації справочинства в сільських громадах — на початку 1900-х рр. імперська влада вдалася до земельного упорядкування в громадах аборигенів, зменшуючи обсяги земельних наділів, чим суттєво утиснула самоврядні права громад і, власне, брутально втрутилася в управління ними, регламентоване реформами 1861–1900-х рр. Землі, що відрізалися у автохтонів, передавалися переселенцям з внутрішніх губерній (Абашин С., 2001. С. 405; Бобровніков В., 2001, С. 387; Меншиков И., Федоров С., 2013. С. 153–154, 156, 158–159; Курас Л., 2011. С. 141–142; Центр и регионы..., 2021. С. 468–469; Мамышева Е., Тышта Е., 2022. С. 48). Такі втручання держави в самоврядну діяльність сільських громад мали місце на рубежі ХІХ–ХХ ст. і в «європейських» регіонах країни. Певну каталізуючу роль у розгортанні селянського опору відіграла політична агітація соціалістів, що охопила практично всю країну. Агітували, крім невеликих груп чи індивідуально, й на сільських сходах.

У 1901–1907 рр. країною прокотилася низка масштабних селянських бунтів. Територіально-організуючу роль під час виступів відіграло сільське самоврядування. Акції опору носили і мирний характер — надсилалися петиції, звернення до царя, сановної бюрократії, що ухвалювали на сільських сходах. Вимогами селян, окрім наділення їх земельним ресурсом, були дерусифікація освіти та справочинства, гарантування демократичних прав і свобод, демократичне урядування в громадах. З початком Першої світової війни країну сколихнула нова хвиля повстань. Найбільш масові та найкривавіші приборкання повстань сталися саме в азійських регіонах. Зокрема, потужне повстання антиімперського ха-

рактеру в 1916 р. сколихнуло Туркестан. Прецедентом стало втручання держави в самоврядну діяльність сільських громад і корумпований характер виконання розпоряджень імперських чиновників сільським істеблшментом щодо мобілізації автохтонів на роботи із забезпечення потреб оборони в інших регіонах. Як вказують дослідники, повстання сталося неочікувано та вибухнуло, охопивши всі частини краю. У деяких областях громади розправлялися зі своїми продажними управліннями, в інших — навпаки, волосні управителі стали на бік повстанців (Рыскулов Т., 1927, С. 3, 10, 20–21; Максаков А., 1932, С. 3; Ноздрін Г., 2005. С. 143; Верховцева І., 2019. С. 330–350; Уяма Т., 2017, С. 108–109).

Селянський протест початку ХХ ст. в історичній літературі отримав назву селянської революції. Вона мала антиімперський характер і засвідчила значну організуючу роль у виступах сільського самоврядування. Загалом це сприяло революціонізації імперії Романових та пришвидшило її фатальний фінал.

Складником імперіобудівництва в імперії Романових упродовж «довгого ХІХ ст.» була розбудова інституту сільського самоврядування, активна фаза чого припала на 1860–1900-ті рр. Унаслідок цього було реалізовано Велику реформу сільського самоврядування 1861–1900-х рр. Покликана модернізувати країну, як і інші Великі реформи, вона була суперечливою і незакінченою за своїм характером, оскільки законсервувала традиційність села й поширила на весь імперський простір самоврядні практики «руського миру» (великоруських общин) з їхнім приматом колективізму й колективною відповідальністю громад за кожного члена для сплати податків, виконання натуральних повинностей тощо. З огляду на чималі обшири країни, брак необхідних ресурсів, етно- й соціокультурну строкатість сільського населення, брак ідеологічної бази реформаторства владі не вдалося запровадити необхідний інфраструктурний супровід цієї реформи. На початку ХХ ст., не маючи достатніх повноважень у керуванні місцевими ресурсами, реалізуючи завдання імперіобудівництва, держава грубо втрутилася в самоврядну діяльність громад. Це загострило господарську кризу і значно погіршило стан селян. Оскільки самоврядування сприяло їх самоорганізації, село виступило проти імперії практично єдиним фронтом.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Абашин С.Н. Империя и местное самоуправление: идеология реформ в русском Туркестане в конце ХІХ — начале ХХ вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 391–412.
- Абдулаева М.И., Далгат Э.М. Дагестанское общество после Кавказской войны: интеграция в общероссийское пространство. *Вопросы истории*. 2019. № 6. С. 73–80.

- Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. 392 с.
- Бимолданова А.А. «Ввиду изложенных оснований я ходатайствую...»: казахские волостные управители глазами уездного начальника Г. Михайлова. *Люди империи — империя людей: персональная и институциональная история Азиатских окраин России*: сб. науч. ст. Омск: Омский гос. ун-т им. Ф.М. Достоевского, 2021. С. 418–425.
- Бобровников В. Военно-народное управление на Северном Кавказе (Дагестан): мусульманская периферия в российском имперском пространстве, XIX–XX вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 372–390.
- Бобровников В. Имперская интеграция или колониальная сегрегация в управлении восточными инородцами? (военно-народное управление на Кавказе и в Туркестане в 1860-х — 1917 гг.). *Центральная Евразия: Территория межкультурных коммуникаций*: коллективная монография. Москва: ИВ РАН, 2020. С. 110–141.
- Буттино М. Революция наоборот: Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. Москва: Звенья, 2007. 499 с.
- Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Москва: т-во И.Д. Сытина, 1911.
- Верховцева І.Г. Мегатренди світового розвитку XIX–XXI століть: самоврядні територіальні громади як носії державної влади (кейс «Російська імперія»). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2022. № 42. С. 170–181.
- Верховцева І.Г. Селянські реформи 1860-х — 1870-х рр. чи Велика реформа 1861–1871 рр.?: уніфікація самоврядування селян у Російській імперії. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 4. Т. 2. С. 79–89.
- Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.): дис.... д-ра іст. наук: 07.00.02. Черкаси, 2019. 701 с.
- Гордеева М.А. Органы крестьянского самоуправления в Томской губернии (1898–1917 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Новосибирск, 2019. 25 с.
- Дамешек И.Л. Сибирь в российском имперском регионализме (1822–1917 гг.): автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02. Омск, 2006. 46 с.
- Данилов В.П. Насилие против насилия (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. Данилов В.П. *История крестьянства России в XX веке*: Избранные труды: в 2-х ч. Ч. 2. Москва: РОССПЭН, 2011. С. 211–228.
- Дашковский П.К., Шершнева Е.А. Политика аккультурации в отношении мусульманских общин Сибири во второй половине XIX — начале XX в. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: история России. 2022. № 21-1. С. 34–44.
- Джаншиев Г.А. Из эпохи Великих реформ: Исторические справки. Москва: тип. А.И. Мамонтова, 1892. 262 с.
- Евреинов Г.А. Крестьянское дело в губерниях Царства Польского по указам 19 февраля 1864 года. Санкт-Петербург: Сенатс. тип., 1914. 95 с.
- Жалсанова Б.Ц. История местного самоуправления бурят: XIX — начало XX в.: автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02. Улан-Уде, 2012. 43 с.
- Залюбовская Т.А. Крестьянское самоуправление в Забайкальской области (вторая половина XIX в. — 1917 г.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Улан-Уде, 2006. 25 с.
- Знаменский А.А., Четырова Л.Б. Интеграция центрально-азиатских народов в империю: опыт ойрат-калмыков. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. 2019. № 10-8(82). URL: <https://arxiv.gaugn.ru/s207987840006068-3-1/>
- Историческая Россия. 2021. URL: https://cyclowiki.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F
- Казанцев В.П., Салогуб Я.Л. Организационно-правовые основы Главного управления Приамурского генерал-губернаторства по административно-территориальной реформе 1884 г. *Вестник Омского университета*. Серия «Право». 2014. №2(39). С. 45–53.
- Кондрашин В.В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки). *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 70–74.
- Корнилов А. Крестьянская реформа. Санкт-Петербург: Гершунин и К°, 1905. 271 с.
- Корновенко С.В. Селянська революція 1902–? рр. *Український селянин*. 2016. Вип. 16. С. 73–78.
- Красняков Н.И. Система национально-регионального управления в Российской империи (вторая половина XVII — начало XX вв.): дисс.... д-ра юр. наук: 12.00.01. Новосибирск, 2019. 517 с.
- Крупенкин Е.Н. Туркестан в составе Российской империи (1865–1917 гг.): от военно-административного управления к гражданско-административному: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Томск, 2019. 24 с.

- Кто и зачем изобрел «историческую Россию»? 29.06.2022. URL: <https://posle.media/kto-i-zachem-izobrel-istoricheskuyu-ros/>
- Куйбагарова Д.У. Система волостного управления в Степных областях и Туркестанском генерал-губернаторстве во второй половине XIX века: сравнительный анализ. *Вопросы истории Сибири*: сб. науч. ст. Омск: ОмГПУ, 2015. Вып. 12. С. 104–112.
- Курас Л.В. Национальное и аграрное движение бурят в начале XX века. *Власть*. 2011. № 4. С. 140–143.
- Кэмпбелл (Воробьева) Е.И. «Единая и неделимая Россия» и «Инородческий вопрос» в имперской идеологии самодержавия. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 204–216.
- Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы. *Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*: Юбилейное изд.: в 6 т. Москва: т-во И.Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 158–199.
- Лысенко Ю.А., Рыгалова М.В., Егоренкова Е.Н. Русский язык как механизм интеграции Степного генерал-губернаторства России в общеимперское пространство (вторая половина XIX — начало XX в.). *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. 2021. № 1(52). С. 154–163.
- Максаков А.А. Революция и контрреволюция в Сибири в 1905–1906 гг. *Карательные экспедиции в Сибири в 1905–1906 гг.: док. и матер.* Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1932. С. 3–41.
- Мамышева Е.П., Тышта Е.В. Из истории становления национальной государственности хакасов (к 30-летию Республики Хакасия). *Азиатские исследования: история и современность*. 2022. № 1(1). С. 46–57.
- Менщиков И.С., Федоров С.Г. Девиантное и деликвентное поведение русских крестьян Южного Зауралья во второй половине XIX — начале XX в. Курган: Курганс. ун-т, 2013. 260 с.
- Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории. Москва: Межд. отношения, 2004. 536 с.
- Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. Москва: Славян. диалог, 1997. 415 с.
- Ноздрин Г.А. Социальный протест Сибирского крестьянства во второй половине XIX — начале XX в. *Вестник Томского государственного университета*. 2005. № 288. С. 143–149.
- О преемственности России от России. 07.01.2012. URL: <https://roscopicus.livejournal.com/631287.html>
- Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801–1917. Москва: Новое издат., 2006. 456 с.
- Ремнев А.В. Россия Дальнего Востока. Имперская география власти XIX — начала XX веков. Омск: Омский гос. ун-т, 2004. 552 с.
- Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в.: в 4 т. Т. 2. Москва: Полит. энцикл., 2016. 429 с.
- Россия — правопреемница СССР или Российской империи? 15.12. 2020. URL: <https://rus.azattyq-ruhy.kz/world/18631-rossiia-pravopreemnitsa-sssr-ili-rossiiskoi-imperii>
- Россия защитит свои границы и историю. Зачем в новой версии Конституции появились память предков и прошлое. 25.06.2020. URL: <https://lenta.ru/brief/2020/06/25/history/>
- Рыскулов Т.Р. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 г. Кзыл-Орда: Госиздат КССР, 1927. 124 с.
- Северный Кавказ в составе Российской империи. Москва: НЛО, 2007. 460 с.
- Сенина Е.А. «Инородческий» вопрос на страницах сибирской периодической печати второй половины XIX — начала XX века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Иркутск, 2005. 32 с.
- Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая / пер. с англ. Москва: Ин-т Гайдара, 2017. 552 с.
- Советский Союз — это историческая Россия, заявил Путин. 17.06 2022. URL: <https://nangs.org/news/authorities/sovetskij-soyuz-eto-istoricheskaya-rossiya-zayavil-putin>
- Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года. *Крестьянский строй*: сб. ст. А.А. Корнилова, А.С. Лаппо-Данилевского, В.И. Семевского и И.М. Страховского. Т. 1. Санкт-Петербург: Беседа, 1905. С. 371–455.
- Суворова Н.Г. Административная русификация крестьянских обществ Сибири: проекты и практика имперских экспертов в середине XIX в. *Известия Иркутского государственного университета*. Серия: Политология. Религиоведение. Т. 10. 2014. С. 20–33.
- Суворова Н.Г. Крестьянское самоуправление в колонизируемом пространстве Сибири. *Вестник Томского государственного университета. История*. Вып. 5(25). 2013. С. 52–58.
- Суворова Н.Г. Оформление низовой административно-территориальной структуры Сибирского региона Российской империи (конец XVIII — первая половина XIX века). *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*: сб. ст. Москва: МОНФ, 2001. С. 345–371.
- Суворова Н.Г. Крестьянское самоуправление в колонизируемом пространстве Сибири. *Вестник Томского государственного университета. История*. Вып. 5(25). 2013. С. 52–58.
- Тулешева У.Ж. Новые сословия и социальная политика Российской империи в Казахской степи в XIX веке. *Самарский научный вестник*. 2019. № 8-2(27). С. 272–281.

Уяма Т. Почему крупное восстание произошло только в Центральной Азии? Административно-институциональные предпосылки восстания 1916 года. *Международное научное совещание «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии»*: сб. ст. Бишкек: Нео Принт, 2017. С. 104–112.

Центр и регионы: экономическая политика правительства на окраинах Российской империи (1894–1917). 2 изд. Санкт-Петербург: С.-Петербург. ун-т, 2021. 660 с

Шестаков А.В. Крестьянская революция 1905 г. в России. Москва; Ленинград: Госиздат, 1926. 120 с.

REFERENCES

- Abashyn, S. (2001). Imperyia i mestnoie samoupravlenie: ideologiya reform v russkom Turkestane v kontse XIX — nachale XX vv. In *Prostranstvo vlasti: istoricheskiy opyt Rossii i vyzovy sovremennosti*. Moscow: MONF, 391–412 [in Russian].
- Abdulaeva, M., & Dalgat, E. (2019). Dagestanskoie obschestvo posle Kavkazskoi voiny: integratsiia v obscherossiiskoe prostranstvo. *Questions of History*, 6, 73–80 [in Russian].
- Bakhturina, A. (2004). *Okrainy Rossiiskoi imperii: gosudarstvennoe upravlenie i natsionalnaia politika v gody Pervoi mirovoi voiny (1914–1917 gg.)*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Bimoldanova, A. (2021). «Vvidu izlozhennykh osnovanii ya khodataistviu...»: kazakhskiiie volostnye upraviteli glazami uiezdnoho nachalnika G. Mikhailova. In *Liudi imperii — imperiia liudei: personalnaia i institutsionalnaia istoriia Aziatskikh okrain Rossii*. Omsk: Omskii gos. un-t im. F. M. Dostoievskogo, 418–425 [in Russian].
- Bobrovnikov, V. (2001). Voienno-narodnoie upravlenie na Severnom Kavkaze (Dagestan): musulmanskaia periferiia v rossiiskom imperskom prostranstve, XIX–XX vv. In *Prostranstvo vlasti: istoricheskiy opyt Rossii i vyzovy sovremennosti*. Moscow: MONF, 372–390 [in Russian].
- Bobrovnikov, V. (2020). Imperskaia intehratsiia ili kolonialnaia segregatsiia v upravlenii vostochnymi inorodtsamy? (voienno-narodnoie upravlenie na Kavkaze i v Turkestane v 1860-kh — 1917 gg.). In *Tsentralnaia Yevraziia: Territoriia mezhkulturnykh kommunikatsii: kollektivnaia monografiia*. Moscow: IV RAN, 110–141 [in Russian].
- Buttino, M. (2007). *Revoliutsiia naoborot: Sredniaia Aziia mezhdu padeniem tsarskoi imperii i obrazovaniem SSSR*. Moscow: Zvenia [in Russian].
- Velikaia reforma: [19 fevralia 1861–1911]: russkoie obschestvo i krestianskii vopros v proshlom i nastoiashchem*. (1911). (Vols. 1-6), Moscow: t-vo I. D. Sytina [in Russian].
- Verkhovtseva, I. (2022). Mehatrendy svitovoho rozvytku XIX–XXI stolit: samovriadni terytorialni hromady yak nosii derzhavnoi vlady (keis «Rosiiska imperiia»). *Bulletin of Lviv University. Series: Philosophical and Political Studies*, 42, 170–181 [in Ukrainian].
- Verkhovtseva, I. (2017). Selianski reformy 1860-kh – 1870-kh rr. chy Velyka reforma 1861–1871 rr.?: unifikatsiia samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii. *Eminak: scientific quarterly*, 4–2, 79–89 [in Ukrainian].
- Verkhovtseva, I. (2019). The Peasant Self-government in the Russian Empire (the second half of the 19th — the beginning of the 20th c.). (*Doctor's thesis*), Cherkasy [in Ukrainian].
- Gordeeva, M. A. (2019). Organy krestianskogo samoupravleniia v Tomskoi gubernii (1898–1917 gg.). (*Extended abstract of Candidate's thesis*), Novosibirsk [in Russian].
- Dameshek, I. (2006). Sibir v rossiiskom imperskom regionalizme (1822–1917 gg.). (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Omsk [in Russian].
- Danilov, V. P. (2011). Nasilie protiv nasiliia (Krestianskaia revoliutsiia v Rossii. 1902–1922 gg. In *Danilov V. P. Istoriia krestianstva Rossii v XX veke: Izbrannyie trudy* (Vols. 1–2), (Vol. 2, pp. 211–228), Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Dashkovskii, P., & Shersheneva, E. (2022). Politika akkultyratsii v otnoshenii musulmanskikh obshchin Sibiri vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. *Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia, Series: History of Russia*, 21–1, 34–44 [in Russian].
- Dhzhanshiev, G. (1892). *Iz epokhi Velikikh reform: Istoricheskiia spravki*. Moscow: tip. A. I. Mamontova [in Russian].
- Yevreinov, G. (1914). *Krestianskoie delo v guberniiakh Tsarstva Polskogo po ukazam 19 fevralia 1864 goda*. Sankt-Peterburg: Senats. tip. [in Russian].
- Zhalsanova, B. (2008). Inorodnye upravy kak organy mestnogo samoupravleniia u buriat v XIX — nachale XX v. (*Candidate's thesis*), Ulan-Ude [in Russian].
- Zhalsanova, B. (2012). Istoriia mestnogo samoupravleniia buriat: XIX – nachalo XX v. (*Doctor's thesis*), Ulan-Ude [in Russian].
- Zaliubovskaia, T. (2006). Krestianskoe samoupravlenie v Zabaikalskoi oblasti (vtoraia polovina XIX v. — 1917 g.) (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Ulan-Ude [in Russian].

- Znamenskii, A. A., & Chetyrova, L. B. (2019). Integratsiia tsentralno-aziatskikh narodov v imperiiu: opyt oirat-kalmykov. *Electronic scientific and educational journal "History"*, 10–8 (82) [in Russian].
<https://arxiv.gaugn.ru/s207987840006068-3-1/>
- Istoricheskaia Rossiia. [in Russian].
https://cyclowiki.org/wiki/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F
- Kazantzev, V., & Salogub, Ya. (2014). Organizatsionno-pravovyye osnovy Glavnogo upravleniia Priamurskogo general-gubernatorstva po administrativno-territorialnoi reforme 1884 g. *Bulletin of Omsk University. Law series*, 2 (39), 45–53 [in Russian].
- Kondrashin, V. (2008). «Krestianskaia revoliutsiia v Rossii. 1902–1922 gg.»: nauchnyi proekt i nauchnaia kontseptsii (predvartelnyie zametky). *Ukrainian Peasant*, 11, 70–74 [in Russian].
- Kornilov, A. (1905). *Krestianskaia reforma*. Sankt-Peterburg: Gershunin i K° [in Russian].
- Kornovenko, S. (2016). Selianska revoliutsiia 1902–? rr. *Ukrainian Peasant*, 16, 73–78 [in Ukrainian].
- Krasniakov, N. (2019). Systema natsionalno-regionalnogo upravleniia v Rossiiskoi imperii (vtoraia polovina XVII — nachalo XX vv.) (*Doctor's thesis*), Novosibirsk [in Russian].
- Krupenkin, Ye. (2019). Turkestan v sostave Rossiiskoi imperii (1865–1917 gg.): ot voienno-administrativnogo upravleniia k grazhdansko-administrativnomu: (*Extended abstract of Candidate's thesis*), Tomsk [in Russian].
- Kto i zachem izobrel «istoricheskuiu Rossiiu»? (2022). [in Russian].
<https://posle.media/kto-i-zachem-izobrel-istoricheskuyu-ros/>
- Kuibagarova, D. U. (2015). Sistema volostnogo upravleniia v Stepanykh oblastiakh i Turkestanskom general-gubernatorstve vo vtoroi polovine XIX veka: sravnitelnyi analiz. *Questions of the History of Siberia*, (Vol. 12, pp. 104–112). Omsk: OmGPU [in Russian].
- Kuras, L. (2011). Natsionalnoie i agrarnoie dvizhenie buriat v nachale XX veka. *Vlast*, 4, 140–143 [in Russian].
- Kempel (Vorobiova), Ye. I. (2001). «Yedinaia i nedelimaia Rossiia» i «Inorodcheskii vopros» v imperskoi ideologii samoderzhavii. In *Prostranstvo vlasti: istoricheskii opyt Rossii i vyzovy sovremennosti*. Moscow: MONF, 204–216 [in Russian].
- Leontiev, A. (1911). Zakonodatelstvo o krestianakh posle reformy. Velykaia reforma: [19 fevralia 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krestianskii vopros v proshlom y nastoiashchem: Yubileinoie izd., (Vols. 1–6). Moscow: t-vo Y. D. Sytina (Vol. 6), 158–199 [in Russian].
- Lysenko, Yu., Rygalova, M., & Yegorenkova, E. (2021). Russkii yazyk kak mekhanizm integratsii Stepnogo general-gubernatorstva Rossii v obshcheimperskoie prostranstvo (vtoraia polovina XIX — nachalo XX v.). *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii*, 1 (52), 154–163 [in Russian].
- Maksakov, A. (1932). Revoliutsiia i kontrrevoliutsiia v Sibiri v 1905–1906 gg. *Karatelnyie ekspeditsii v Sibiri v 1905–1906 gg.: dok. i mater.* (pp. 3–41). Moscow-Leningrad: Sotzkegiz [in Russian].
- Mamysheva, Ye. P., & Tyshta, Ye. V. (2022). Iz istorii stanovleniia natsionalnoi hosudarstvennosti khakasov (k 30-letiiu Respubliki Khakasiia). *Asian Studies: Past and Present*, 1(1), 46–57 [in Russian].
- Menshchikov, I. S., & Fiodorov, S. G. (2013). *Deviantnoe i delikventnoe povedenie russkikh krestian Yuzhnogo Zauralia vo vtoroi polovine XIX — nachale XX v.* Kurgan: Kurganskii universitet [in Russian].
- Narochnitzkaia, N. (2004). *Rossiia i russkie v mirovoi istorii*. Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniia [in Russian].
- Natsionalnyie okrainy Rossiiskoi imperii: stanovlenie i razvite sistemy upravleniia* (1997). Moscow: Slavians. dialog [in Russian].
- Nozdrin, G. (2005). Sotsialnyi protest Sibirskogo krestianstva vo vtoroi polovine XIX — nachale XX v. *Bulletin of Tomsk State University*, 288, 143–149 [in Russian].
- O preimstvennosti Rossii ot Rossii*. (2012). [in Russian].
<https://rosticus.livejournal.com/631287.html>
- Pravilova, Ye. A. (2006). *Finansy imperii: Dengi i vlast v politike Rossii na natsionalnykh okrainakh. 1801–1917*. Moscow: Novoie izdat. [in Russian].
- Remniiov, A. (2004). *Rossiia Dalnego Vostoka. Imperskaia geohrafiia vlasti XIX — nachala XX vekov*. Omsk: Omsk State University [in Russian].
- Reformy v Rossii. S drevneishikh vremen do kontsa XX v. (2016). (Vols. 1–4), Vol. 2, Moscow: Polit. entsikl. [in Russian].
- Rossiia — pravopremnitsa SSSR ili Rossiiskoi imperii? (2020). [in Russian].
<https://rus.azattyq-ruhy.kz/world/18631-rossiia-pravopremnitsa-sssr-ili-rossiiskoi-imperii>
- Rossiia zashchitit svoi granitsy i istoriiu. Zachem v novoi versii Konstitutsii poiavilis pamiat predkov i proshloie. (2020). [in Russian].
<https://lenta.ru/brief/2020/06/25/history/>
- Ryskulov, T. (1937). Predislovie. *Vosstanie 1916 goda v Kirgyzstane*. Moscow: Sotzkegiz, pp. 3–13 [in Russian].
- Severnii Kavkaz v sostave Rossiiskoi imperii*. (2007). Moscow: NLO [in Russian].

- Senina, Ye. A. (2005). «Inorodcheskii» vopros na stranitsakh sibirskoi periodicheskoi pechati vtoroi poloviny XIX — nachala XX veka. Irkutsk [in Russian].
- Skochpol, T. (2017). Gosudarstva i sotsialnyie revoliutsii: sravnitelnyi analiz Frantsii, Rossii i Kitaia. Per. s angl., Moscow: In-t Gaidara [in Russian].
- Sovetskij Soiuz — eto istorycheskaia Rossiia, zaiavil Putin. (2022). [in Russian]. <https://nangs.org/news/authorities/sovetskij-soyuz-eto-istoricheskaya-rossiya-zayavil-putin>
- Strakhovskii, I. (1905). Krestianskii vopros v zakonodatelstve i v zakonodatelnykh komysiiakh posle 1861 goda. In *Krestianskii stroi: sbornik statei A. A. Kornilova, A. S. Lappo-Danilevskogo, V. I. Semevskogo i I. M. Strakhovskogo* (Vol. 1, pp. 371–455). Sankt-Peterburg: Beseda [in Russian].
- Suvorova, N. (2013). Krestianskoie samoupravlenie v kolonizuiemom prostranstve Sibiri. *Bulletin of Tomsk State University. History*, 5(25), 52–58 [in Russian].
- Suvorova, N. G. (2014). Administrativnaia rusifikatsiia krestianskikh obschestv Sibiri: proekty i praktika imperskikh ekspertov v seredine XIX v. *News of the Irkutsk State University. Series: Political Science. Religious studies*, 10, 20–33 [in Russian].
- Suvorova, N. G. (2001). Oformlenie nyzovoi admynstrativno-territorialnoi struktury Sibirskogo regiona Rossiiskoi imperii (konets XVIII – pervaiia polovina XIX veka). In *Prostranstvo vlasti: istoricheskii opyt Rossii i vyzovy sovremennosti* (pp. 345–371). Moscow: MONF [in Russian].
- Tuleshova, U. Zh. (2019). Novyie sosloviia i sotsialnaia politika Rossiiskoi imperii v Kazakhskoi stepi v XIX veke. *Samara Scientific Bulletin*, 8–2(27), 272–281 [in Russian].
- Ulama, T. (2017). Pochemu krupnoie vosstanie proizoshlo tolko v Tsentralnoi Azii? Administrativno-institutsionalnyie predposylki vosstaniia 1916 goda. *Mezhdunarodnoie nauchnoie soveshchanie «Pereosmyslenie vosstaniia 1916 goda v Tsentralnoi Azii»*, 104–112. Bishkek: Neo Print [in Russian].
- Tsentr y regiony: ekonomicheskaiia politika pravitelstva na okrainakh Rossiiskoi imperii (1894–1917). (2021). 2 izd. Sankt-Peterburg: S.-Peterb. un-t. [in Russian].
- Shestakov, A. (1926). *Krestianskaia revoliutsiia 1905 g. v Rossii*. Moscow-Leningrad: Gosizdat [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 21.09.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.23>
УДК: 908(477):338.48-6

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andrieiev@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Vitalii ANDRYEYEV,

Professor of the Department of Ukraine's History,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана АНДРЕЄВА,

кандидатка історичних наук, доцентка,
незалежна дослідниця,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Svitlana ANDRYEYEVA,

Independent Researcher,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Олександр КАРЯКА,

науковий співробітник відділу
«Польовий комітет» Інституту археології
Національної академії наук України,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: akarjaka@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3066-3641>

Oleksandr KARIAKA,

Researcher of the Department
of Field Committee, Institute of Archaeology
at the National Academy of Science of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина I. Південь України. Серпень 1895 р.)*

У статті розглянуто діяльність М. Бернова як одного із засновників пішохідного туризму у Російській імперії та Європі, зокрема його мандрівки Південною Україною і Кримом влітку 1895 р., суспільну актуалізацію знань про регіон і публікаційну активність. У першій частині цього дослідження реконструйовано маршрут мандрівника на основі його подорожніх записок «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» (Санкт-Петербург, 1896) і даних періодики й детально висвітлено враження про мандрівку Південною Україною. Зроблено висновок, що Михайло Бернов створив у своїх записках широке різнобарвне полотно життя поліетнічного населення регіону кінця XIX ст., зафіксував особливості національної культури та характеру його мешканців, перспективи економічного розвитку, соціальну нерівність різних прошарків населення, залишив цікаві описи про відвідини маєтків найзаможніших поміщицьких родин Південної України — Скадовських і Фальц-Фейнів.

Ключові слова: Бернов М.О., Південна Україна, Крим, пішохідний туризм, подорожні записки.

Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travels through the South of Ukraine and the Crimea (Part I. South of Ukraine. August, 1895)**

This article examines the activities of Mykhailo Bernov as one of the founders of hiking tourism in the Russian Empire and Europe, his travels through Southern Ukraine, and then through the Crimea in the summer of 1895, the public updating of knowledge about the region and publishing activity. In the first part of this research,

* Публікація є першою частиною дослідження і присвячена мандрівці М. Бернова Південною Україною. Другу частину, про подорож Кримом, буде вміщено в наступному номері журналу.

** This publication is the first part of the investigation and devoted to the travel of M. Bernov in the South of Ukraine. Second part about the travel in Crimea will be published in the next issue of this journal.

Mykhailo Bernov's travel route is reconstructed based on his travel notes "From Odessa on foot to Crimea. Letters of a Russian Pedestrian" (St. Petersburg, 1896) and his impressions of his journey through Southern Ukraine are detailed.

The source research potential of notes is analysed. It is concluded that Mykhailo Bernov created a wide and colorful picture of the life of the polyethnic population of the region at the end of the 19th century, recorded the peculiarities of their national culture and character, prospects for economic development and social inequality of different strata of the population.

The main focus of Mykhailo Bernov's attention is concentrated on a person and his routine, living observation sometimes leads to dispelling stereotypes about certain ethnic groups. Besides, he communicated with ordinary people, but he intended to communicate with the local administration, officials, military personnel, famous persons, and scientists. Mykhailo Bernov left interesting descriptions of visits to the estates of the wealthiest landowning families of Southern Ukraine — the Skadovskys and the Falz-Fejns. Among other things, the traveler notes the Ukrainian (including Cossack) component in the culture, history and population of the region. In general, Mykhailo Bernov is characterised by an imperial style of thinking, the use of derogatory names of ethnic groups and territories, which was common in the Russian Empire at the end of the 19th century.

The traveler often compares the natural beauty of Southern Ukraine with the landscapes of various parts of Europe, North Africa and other ("Russian") provinces. He also wanted to see local monuments of architecture, history, archeology, art, museums, and theatres.

In general, the traveller considered the South of Ukraine to be an unattractive region for tourists due to the summer heat, dust, undeveloped infrastructure, etc.

Keywords: Mykhailo Bernov, Southern Ukraine, Crimea, hiking tourism, travel notes.

Жаль мені вас, міські ледарі,
що валяються в ліжку,
коли на дворі така благодать.
Я вас жалію, а ви мене.

М. Бернов

Це дослідження є продовженням попередніх публікацій авторів у «Київських історичних студіях» (2021–2022) про Михайла Олександровича Бернова (1864–1927?) — піонера пішохідного туризму на теренах Європи та Російської імперії (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2021; Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022), де було висвітлено основні фактори розвитку туризму, зокрема пішохідного, наприкінці XIX — початку XX ст., подано факти біографії та віхи становлення професійного мандрівника, реконструйовано маршрути його подорожей Іспанією та Північною Африкою на основі французької періодики й книги М. Бернова «Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки» (Санкт-Петербург, 1899) (Бернов М.А., 1899).

До початку XX ст. серед вищого й середнього класів Російської імперії сформувався сталий запит на подорожування не лише туристично привабливими куточками Європи чи екзотичними країнами, а й на мандрівки власними територіями, серед яких пріоритетними були нещодавно приєднані регіони й місцини із цікавою історією, пам'ятками природи та культури (Голоцван К.В., 2009).

Як нами вже відзначалося, М. Бернов, після успішних, навіть тріумфальних піших подорожей Європою, що викликали широкий суспільний розголос і зацікавлення, перейшов до опанування нових просторів — території Російської ім-

перії. Влітку — восени 1894 р. він відвідав Царство Польське та Литву, потім здійснив подорож із Одеси до Криму, надалі продовжив мандрувати і Західною Європою, і Балканами, і Туреччиною, згодом відбулися мандрівки Кавказом та Середньою Азією. Тобто, подорож Півднем України та Кримом — це складник пішохідного туризму на теренах Російської імперії. Його мандрівка Південною Україною та Кримом сприяла суспільній актуалізації знань про регіон (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2021. С. 61; Бернов М.А., 1896. С. 5).

За своїми враженнями від мандрівки М. Бернов традиційно оперативно робив дописи для публікації у регіональній та закордонній періодиці, а згодом за сприяння С.Б. Фальц-Фейн вийшло з друку відредаговане видання подорожніх записок — «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» (Санкт-Петербург, 1896) (Бернов М.А., 1896). Власне сама назва записок — «письма русского пешехода» — свідчить про формат роботи автора й пояснює дещо фрагментарний характер викладу.

У записках немає точного датування, але з передмови й самого тексту складається враження, що подорож Південною Україною та Кримом відбулася у серпні 1894 р. За даними ж актуальної періодики нами встановлено, що йдеться про серпень 1895 р.⁴²

⁴² Le Petit Journal. 16.08.1895. P. 3; La Libeta. 16. 08.1895. P. 4.

У першій частині нашого дослідження реконструйовано маршрут подорожі М. Бернова Південною Україною та детально висвітлено його враження про мандрівку на основі записок. Записки М. Бернова до останнього часу не було введено у науковий обіг провідними фахівцями з історії Півдня України (Бойко А.В., 2021; Задерейчук А.А., 2009 та ін.). Вперше це історичне джерело було використане для реконструкції життя поміщицької садиби Скадовських у Білозерці під Херсоном (Чорноіваненко І. В., 2015).

Інтерес представляє порівняння у діахронному й синхронному вимірах записок М. Бернова 1896 р. та інших публікацій мандрівників регіоном. Наприклад, публікація письменника та етнографа українського походження О.С. Афанасьєва-Чужбинського (1817–1875) «Подорож у Південну Росію» (вперше вийшла російською у 2-х томах 1861 р.) (саме перший том — «Нариси Дніпра») (Афанасьєв-Чужбинський О.С., 2004).

Мета цієї статті — реконструкція маршруту подорожі М. Бернова Південною Україною та Кримом, суспільна й наукова актуалізація його доробку як джерела історії Південної України як поліетнічного регіону, з'ясування значення цієї подорожі для розвитку пішохідного туризму.

Подорож М. Бернова Південною Україною та Кримом відбулася за наступним маршрутом: Одеса — Дофинівка (суч. с. Нова Дофинівка, Одеська обл.) — Сичавка — Очаків — Анчикрак — Миколаїв — Берислав — Каховка — Чаплинка — Перекоп — Чигир (2,5 км на південь від суч. с. Ішунь, Крим; зараз не існує) — Джан-Сакал-Мангут (2 км на захід від суч. с. Полтавське, Крим; зараз не існує) — Табір (на північ від суч. с. Макарівка, Крим; зараз не існує) — Джурчи (на захід від суч. с. Первомайське, Крим; зараз не існує) — Джума-Аблам (на північ від суч. с. Трактове, Крим; зараз не існує) — Сарабуза (біля суч. аеропорту м. Сімферополь; зараз не існує) — Сімферополь — Бахчисарай — Тепе-Кермен — Айзис (зараз — західне передмістя м. Бахчисарай, Крим) — Ескі-Кермен — Севастополь — Балаклава — Варнаутка (на північний схід від суч. с. Резервне, Крим; зараз не існує) — Байдари (суч. с. Орлине, Крим) — Алушка — Ореанда — Ялта — Гурзуф — Алушта — Сімферополь.

(суч. с. Кам'янка, Миколаївська обл.) — Варварівка — Миколаїв (до міста з Варварівки переправився плавучим мостом) — Копані (суч. с. Посад-Покровське, Херсонська обл.) — Херсон — Скадовка (суч. смт. Білозерка, Херсонська обл.) — на один день, за сімейними обставинами, повернувся пароплавом до Одеси і знов до Херсона — Берислав — Каховка — Чаплинка — Асканія Нова — Преображенка (суч. с. Червоний Чабан, Херсонська обл.) — Перекоп — Чигир (2,5 км на південь від суч. с. Ішунь, Крим; зараз не існує) — Джан-Сакал-Мангут (2 км на захід від суч. с. Полтавське, Крим; зараз не існує) — Табір (на північ від суч. с. Макарівка, Крим; зараз не існує) — Джурчи (на захід від суч. с. Первомайське, Крим; зараз не існує) — Джума-Аблам (на північ від суч. с. Трактове, Крим; зараз не існує) — Сарабуза (біля суч. аеропорту м. Сімферополь; зараз не існує) — Сімферополь — Бахчисарай — Тепе-Кермен — Айзис (зараз — західне передмістя м. Бахчисарай, Крим) — Ескі-Кермен — Севастополь — Балаклава — Варнаутка (на північний схід від суч. с. Резервне, Крим; зараз не існує) — Байдари (суч. с. Орлине, Крим) — Алушка — Ореанда — Ялта — Гурзуф — Алушта — Сімферополь.

Маршрут реконструйовано на основі записок М. Бернова «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» та інших джерел; складено карту-схему (рис. 1).

Рис. 1. Реконструкція подорожі М. Бернова Південною Україною та Кримом (1895). Карта-схема

Для проведення цієї реконструкції було проаналізовано численні матеріали трьохверстових карт другої половини XIX ст., які містять давні назви населених пунктів. Частина визначних місць зберегла свої історичні назви до нинішнього часу, однак численні невеличкі села перейменовувались (іноді неодноразово) у пізніші часи, а деякі зовсім зникли за часів існування Радянського Союзу внаслідок інтенсивного розвитку сільського господарства й масової колективізації описуваних територій, а також через депортації кримськотатарського народу.

Загалом мандрівник подолав близько 815 км, з них теренами Південної України — не менш ніж 445 км, що складало більшу половину загального маршруту, який пролягав причорноморськими степами, пересіченими руслами Дніпра та Південного Бугу, а також дрібними річками й лиманами. В основному подорож було здійснено пішки.

М. Бернов, подорожуючи Південною Україною та Кримом, ночував у готелях, постійних дворах, шинках, сараях або просто в тих, хто його запрошував у гості чи погоджувався надати притулок на ніч, також не хехтував він й ночівлею на природі. Так, наприклад, його перша ніч у дозорі була просто неба. Мандрівник влаштувався на пляжі біля моря, наклав плащем, під голову поклав ранець і заснув. А зранку, зі сходом сонця, занурився у море і знов продовжив свій шлях (Бернов М.А., 1896. С. 5).

Дорога під палючим південноукраїнським сонцем з монотонними пейзажами не дуже сподобалася мандрівнику — голий, випалений степ, пил і лише море «пестить око». Він доволі часто у записках наголошує на страшній спеці та пилу, від яких він просто задихався. Його враження про край виявилися гіршими, ніж він очікував. Сюди, писав він, хіба що за хлібом їздити, туристу звідси треба «бігом тікати», на сотні верст єдиною тінню є «тінь від телеграфних стовпів», «сісти хочеш — сідай у пил або багнуку», «клаптика трави не знайдеш» (Там само. С. 25). Під час подорожі Півднем України М. Бернов згадував красиві іспанські узбережжя, швейцарські пейзажі, скелясті береги Бретані та Алжиру. Проте, вказує він, то чуже, а тут — рідне (Там само. С. 5). Але, пише він, іноді трапляються «поетичні куточки», «гарненькі вілли» на зразок вілл французької Рив'єри (Там само. С. 2).

У цілому Південна Україна нагадала М. Бернову французькі колонії Північної Африки — «там усілякі покидьки і тут покидьків чимало», ще не так давно сюди відправляли людей на заслання. Люди тут, на його думку, суттєво відрізняються від населення інших губерній Російської імперії — «народ тут не той, що в центральній Русі», «більше дивиться у кишеньку», «хитрий», «підприємливий». Відзначає подорожній, що навіть місцева людність відрізняється антропологічно: «Придивіться краще до облич — яке різноманіт-

тя типів! Таке схрещення рас зазвичай дає інтелігентні, енергійні покоління» (Там само. С. 17).

М. Бернов приділив увагу й економічному розвитку регіону. Він звертає увагу на величезні земельні ресурси та їхній потенціал, на використання у сільському господарстві новітньої техніки (жатки, косарки, сівалки, молотилки), на експорт зерна, на роботу портів (наприклад, він став свідком, як у миколаївському порту завантажувалися збіжжям два величезні пароплави з Ліверпуля) тощо.

У селах, містечках і містах М. Бернов зазвичай намагався зустрітися з місцевою адміністрацією, чиновниками, відомими особами, науковцями та іншими. Також він прагнув подивитися місцеві пам'ятки архітектури, історії, археології, мистецтва, музеї, театри.

Дорогою з Одеси до Миколаєва М. Бернов зустрівся з кількома хазяйновитими місцевими поміщиками, які влаштували в себе штучні оази посеред випаленого степу. Всі вони наголошували на пияцтві народу й «злодійкуватості слов'янської натури». Сам М. Бернов, спостерігаючи за місцевими мешканцями, зауважує, що вони доволі ліниві і порівнює їх з іспанцями та арабами. Утім, на його думку, іспанці й араби хоч і ледарі, але задовольняються малим — їм достатньо «шматочка хліба, кілька апельсинів або оливок», «він воліє сидіти, дивитися на небо, особливо араб, здатний просидіти в такій споглядальній позі цілий день... або буде полоскатися в першій брудній калюжі», натомість «наш мужик» працювати не хоче, а сам жаліється (Там само. С. 16–17).

Проте мандрівник відзначив, порівнюючи місцевих мешканців (від мужика до вельможі) із своїми закордонними враженнями, що місцеві мешканці найгостинніші з усіх народів у світі (Там само. С. 2, 33). Також, характеризуючи українців, він відзначає, що пиячать вони менше, ніж росіяни, й мають надзвичайно розвинене почуття гумору: «Треба було побачити цю хохляцьку фізіономію, цю байдужість, з якою тільки хохли здатні казати найсмішніші речі. Смішити інших і самому не сміятися — ось справжній комізм» (Там само. С. 51). Мандрівник також відзначив, що українці народ славний, розумний і надійний (Там само. С. 2).

М. Бернов у своїх творах доволі часто негативно висловлювався про євреїв. Він сам визнає, що був вихований у «юдофобських ідеях» (Там само. С. 33). Мандрівник, як і під час подорожей Іспанією та Алжиром, негативно пише й про південноукраїнських євреїв. На його думку, вони неохайні та хитрі, а їхні жінки дуже любляють гарно вбиратися, але смаку в них немає і вони жадливі нечепури. Також він подає у дещо іронічній формі інформацію про прояви побутового антисемітизму серед місцевого населення, але не засуджує ці випадки (Там само. С. 26).

Утім, за свідченням самого М. Бернова, під час подорожі Південною Україною його «думка про євреїв значно змінилася на краще». Так, після низки знайомств, мандрівник підкреслює, що серед представників місцевого єврейства є чимало високоосвічених, гуманних, працелюбних і порядних людей. У Херсоні, наприклад, він зупинився в одного з найпопулярніших місцевих лікарів, який, на його думку, є зразком єврея, котрому «сміливо може позаздрити християнин» (Там само. С. 33–34).

Треба відмітити, що у порівнянні із подорожніми записками О. Афанасьєва-Чужбинського М. Бернов більш лояльно ставиться до єврейського населення. Це можна пов'язати як із значною еволюцією суспільно-економічного життя та національного розвитку єврейської спільноти регіону за останні десятиліття ХХ ст., так і з тим, що О. Афанасьєв-Чужбинський спостерігав переважно життя єврейських землеробських колоній, а М. Бернов — міський економічно та культурно розвинений сегмент єврейського населення Півдня.

Під час подорожі мандрівник часто цілеспрямовано зустрічався з військовими, очевидно, такий інтерес до військових був зумовлений його офіцерською службою у минулому. Наприклад, поблизу Очакова його увагу привернули прикордонники. Більшість із них була українцями. Згодом у Севастополі він часто зустрічався з моряками, серед яких також переважали українці.

Не хехтував М. Бернов і спілкуванням з простолюдом. Він використовував будь-яку нагоду для розмов із зустрічними — колишніми кріпаками, жebraками, селянами, рибалками, матросами, чумаками, заробітчанами, дрібними торговцями. Серед інших зацікавили його рибалки, об'єднані в артілі, які, окрім місцевих, приїжджали на Південь задля заробітку з різних губерній імперії («полтавські», «калузькі», «мінські») на сезон. Подорожній зауважив, що усе літо живуть вони у складених з очерету куренях і ловлять та продають скумбрію, камбалу, крабів і креветку. Іноді за сезон такому рибалці вдається отримати до ста п'ятдесяти карбованців чистого прибутку. Найбільш ходовим товаром була скумбрія (Бернов М.А., 1896. С. 3).

Від Одеси М. Бернов був у захваті: «...мені страшенно подобається Одеса». На його думку, вона не поступається кращим європейським містам. Він вважав, що одесити, критикуючи своє місто, часто бувають несправедливими. Подорожній схарактеризував місто як «російське», але «трохи західне» — «російські люди, російська вдача, російська мова з домішкою іноземних порядків, іноземного вміння жити» (Бернов М.А., 1896. С. 44–45).

Цікавим, на наш погляд, постає вибір подальшого маршруту просування М. Бернова, оскільки на західному узбережжі Південно-Бузького лиману біля с. Парутине (Миколаївська обл.) розта-

шоване античне місто Ольвія Понтійська — одна з перлин давньогрецької цивілізації, найзначуща на території континентальної України. Визнаємо, що на час описуваної подорожі на території цього городища систематичні наукові дослідження ще не проводилися, а знання у науковому середовищі про нього в основному базувались на епізодичних виданнях карт та інформації з приватних колекцій, що інтенсивно поповнювались у той час завдяки масовим грабівницьким розкопкам місцевих селян. Однак М. Бернов жодним словом не згадує про це античне місто, а свій маршрут прокладає від Очакова у північно-східному напрямку — через Анчикрак на Миколаїв, оминаючи Ольвію «дальньою дорогою».

З цього приводу можемо тільки обережно припустити, що мандрівник просто не знав про її існування, оскільки це давнє місто знаходилося на приватних територіях роду Мусіних-Пушкінних, а інформація про багаті знахідки розповсюджувалася передусім серед обмеженого кола збирачів старожитностей та колекціонерів того часу (Каряка О.В., 2018. С. 66–79). Інше припущення — Михайло Бернов, досвідчений мандрівник, вже мав досвід знайомства з пам'ятками античності Південної Європи та Північної Африки, у порівнянні з якими Ольвія просто не зацікавила його.

Сюжет про відвідини Очакова М. Бернов розпочав із історичної записки Г. Судковського про місто. Проте, як зауважив мандрівник, попри доволі насичену та давню історію, від стародавніх пам'яток у місті майже нічого не залишилося, окрім турецької мечеті, перебудованої у церкву. Загалом Очаків справив на нього враження маленького, нічим не примітного містечка, його забудову, окрім військових споруд, М. Бернов описав як «якийсь хаос» на «пилу та піску» (Бернов М.А., 1896. С. 8).

В Очакові М. Бернов гостював у непересічної особистості — 79-літнього протоієрея Г. Судковського, місцевого краєзнавця, релігійного діяча та батька відомого художника-мариніста Руфима Судковського (1850–1885), який помер у тридцять п'ять років, але, завдяки таланту, вписав своє ім'я в історію живопису Доля Р. Судковського, на думку Михайла Бернова, була прикладом того, як в Росії не вміють цінувати таланти. На його переконання, якщо б Р. Судковський був німцем або англійцем, пам'ять про нього залишилася би у музеї, навчальному закладі, вулиці, названих на його честь тощо, а так лише родина оплакує його. Автор записок, віддаючи шану художнику, перелічує його найкращі картини й зауважує, що в родині зберігається ще чимало картин, зокрема незавершених (Там само. С. 10–11).

Також М. Бернов відвідав (був запрошений «на чай») й родину ад'ютанта очаківського коменданта. Дружина хазяїна — французенка, в домі — паризькі газети та журнали, інтелектуальні бесіди

на злободенні теми (мистецтво, корупція, байдужість і невігластво влади). Про корупцію та самоуправство місцевих високопосадовців М. Бернов зауважив, що «такого навіть у Сахарі немає» (Там само. С. 12–13).

Загалом, підсумовуючи відвідини Очакова, автор вказує, що як місто це «ніщо», але мешкає там чимало інтелігентних людей, в домах чути французьку мову й гру на іноземних фортепіано (Там само. С. 13).

Анчикрак М. Бернов схарактеризував як велике село, яке могло б називатися й містечком, — є лавки, кам'яна церква, єврейський молитовний будинок й по-модному одягнені люди (Там само. С. 12–13).

Миколаїв справив на М. Бернова доволі позитивне враження: «Миколаїв потопає у зелені. Перше враження чистенького міста, але провінційного». Відзначив, що вулиці в місті широкі, є чудовий бульвар, адміралтейство, пам'ятники (особливо — адміралу О.С. Грейгу), прогресивні, як на той час, навчальні заклади (наприклад, Училище для доньок нижніх чинів Чорноморського флоту) і гарні види на Буг та Інгул. Також сподобалися йому живописні околиці міста — Спаське урочище, палац Катерини II у мавританському стилі (Там само. С. 19). Окрім того, у сприйнятті М. Бернова Миколаїв постав не лише як військовий порт, а й як першокласна хлібна пристань. в місті працював «гігантських розмірів» елеватор, який з «дивовижною швидкістю» здійснював завантаження й розвантаження суден (Там само. С. 21).

Зупинився мандрівник у «Центральному готелі», чистому, комфортному, але занадто дорогому. З цього приводу він зауважує, що в Росії взагалі проживання дуже дороге і перевищує Австрію на 50 %, Німеччину на третину, а Францію і Швейцарію у чотири рази. Проте рівень обслуговування та комфорту значно вищий у Європі (Там само. С. 18–19).

На шляху з Миколаєва до Херсона М. Бернов переночував у Копанях, у єврейській корчмі: «Бруд класичний. Комахи. Бррр...» (Там само. С. 26). Шістьдесят верст виявилися важкими й сумними для подорожного: «Після такого шляху Херсон може здатися Парижем!» (Там само. С. 25).

Херсон Парижем все ж не здався. Як місто він справив на М. Бернова негативне враження: тропічна спека; вулиці є, але погано бруковані та брудні; дерев і, взагалі, рослинності мало; історичних пам'яток мало; живописні околиці відсутні; головною розвагою мешканців міста є карти; промисловості немає ніякої. Туристам він радить подивитися вулицю Суворівську, Катерининський собор, фортецю (від якої залишилися тільки вали), пам'ятники Г. Потьомкіну та Дж. Говарду, які справили на нього приємне враження (Там само. С. 27–32). Найбільше сподобалося М. Бернову Херсонське земське сільськогосподар-

ське училище, від якого він був просто у захваті: «Честь і слава херсонському земству! Честь і слава тому чудовому ставленню, яке я отримав у цьому мурашнику корисних прикладних знань» (Там само. С. 34–37). Проте, попри негативне враження про місто, подорожній відзначає, що в Херсоні мешкають приємні люди й серед них є чимало непересічних особистостей. Він зробив кілька цікавих візитів. Один — до директора Херсонського селянського банку О.О. Браунера, який у вільний час вивчав місцеву фауну (передусім птахів) і створив потужну орнітологічну колекцію опудал (Там само. С. 42–43). Також О. Браунер відомий тим, що зробив чималий внесок в теорію походження домашніх тварин і породоутворення.

Скадовка (садиба п. Скадовського). Не міг оминати М. Бернов маєтку відомого на Півдні України роду Скадовських, адже в Херсоні казали: «Бути в Херсоні і не побувати у Скадовського — все одно, що бути в Римі й не побачити папи» (Там само. С. 38). Мандрівник познайомився з хазяїном маєтку Георгієм Львовичем Скадовським (1847–1919) (рис. 2), який був найвідомішим представником херсонської гілки роду Скадовських з огляду на спектр і масштаби діяльності. Він був не лише поміщиком і великим землевласником, а й громадським діячем, вченим, організатором науки. До його наукових зацікавлень входили природничі дослідження, археологічні розкопки, музейна робота, також він активно займався опікою релігійних закладів (Чорноіваненко І.В. С. 149–173).

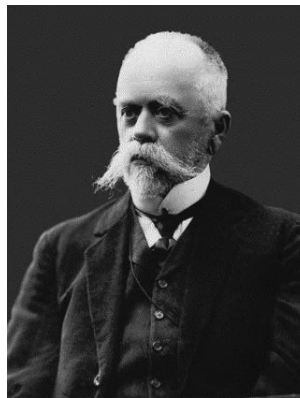

Рис. 2. Г. Скадовський.
Фото (Чорноіваненко І.В. 2015. С. 311).

М. Бернов визнає, що до особистого знайомства зі Г. Скадовським, наслухавшись про його статки та багатства, уявляв його таким собі «російським паном», який витрачає свої гроші якщо не за кордоном, то в Петербурзі, Москві чи Одесі. Утім він був здивований, що Георгій Львович постійно проживає у маєтку й успішно займається господарством і наукою. М. Бернов характеризує Г. Скадовського як поміщика й підприємливого ділка, який знається на сільському господарстві, якому подобається ця справа. «Більше б таких

поміщиків і не доводилося б нам жалітися на перехід маєтків до рук куркулів», — занотував подорожній (Бернов М.А., 1896. С. 39).

Г. Скадовський провів для М. Бернова екскурсію власними володіннями, супроводжувану міркуваннями про раціональність устрою господарства тощо. Також він продемонстрував свою археологічну колекцію. Георгій Львович, відомий в Російській імперії археолог, провів цілу низку розкопок на території своїх земель та першим розпочав масштабні дослідження на острові Березань (відкрив античний некрополь, а його знахідки й досі зберігаються та експонуються у Санкт-Петербурзі в Ермітажі). Саме знахідки з цих розкопок стали основою його особистої археологічної колекції (Чорноіваненко І.В. С. 149–173). Г. Скадовський досліджував переважно поховальні пам'ятки, тому колекція складалася в основному з предметів із могил кам'яного віку, скіфських, давньогрецьких і готських поховань. «Черепи, амфори, браслети, намиста, кільця, різного роду амулети ретельно розкладено по плічках, і кожна група супроводжується фотографією», — написав вражений мандрівник. Окрім того, М. Бернов відзначив, що хазяїн захоплюється фотографією, а створений ним фотоальбом пейзажів і портретів здався йому надзвичайно цікавим (Бернов М.А., 1896. С. 39–40).

«Малоросійська гостинність» господаря також прийшла до вподоби М. Бернову. Він із захопленням розповідає про обід і як там усе було смачно: «Усе своє, починаючи із копченостей, окосту, солінь та закінчуючи десертом. Усе це свіже й тому особливо смачне (Там само. С. 40). Надалі Г. Скадовський продовжив розважати гостя: «Вийшли після обіду на терасу. Навколо сад: акація, тамариси. На даху флігеля флегматично стоїть лелека..., видно монастир, побудований батьком Скадовського. Поблизу цього монастиря колись був палац, де Безбородько приймав Катерину Велику... Приїхав шарабан. Усією родиною поїхали в поле» (Там само. С. 39–40).

Свідчення М. Бернова є дуже цінними з огляду на те, що Білозерський маєток Скадовських на сьогодні вщент зруйнований.

Хотів М. Бернов зустрітися ще з одним мешканцем Скадовки — священником М. Потапенком — батьком відомого письменника-романіста Гната Миколайовича Потапенка (1856–1929). М. Бернов був особисто знайомий із письменником і планував завітати до його батька. Проте в цей час той перебував на Афоні (Там само. С. 40–41).

До Берислава мандрівник дістався пароплавом. Враження — типове південноукраїнське містечко, з пилюкою, літньою спекою, і якби не акація, то було б як у Сахарі. Тут він відвідав поліцію, голову та колишнього міського голову. Найбільш цікавим для М. Бернова став візит до колишнього

голови Г. Шила, який був нащадком запорозького козака, а його син одружився із представницею роду Скоропадських. Сімдесятирічний Г. Шило дуже сподобався гостю своєю ґрунтовністю, знанням історії краю («ходячий літопис») (Там само. С. 46–47).

У Бериславі М. Бернов винайняв собі заробітчанина з Чернігівщини носити ранець. Але той протримався недовго — йому важко було йти і він не витримував темпу ходи «маршера» (Там само. С. 48).

Далі була Каховка. «Берислав та Каховка закохано переглядаються через Дніпро. Берислав — Херсонська губернія, Каховка — вже Таврійська», — написав М. Бернов (Там само). Дістався подорожній до міста «плавучим мостом». Вразила його чудова місцева природа — плавні, пишна рослинність, широкий Дніпро. Побачив тут він чумакив, що відпочивали перед переправою. Каховку він схарактеризував як велике містечко з заводом, млинами й лісопилками (Там само).

Чаплинку М. Бернов сприйняв як велике село з доброю церквою, лікарнею, магазинами й шинками. Тут подорожньому було цікаво спостерігати за місцевими мешканцями, їхнім повсякденним життям (Там само. С. 51).

Асканія Нова (економія Чаплі, маєток Фальц-Фейнів). М. Бернов відвідав маєток «Таврійських Крезів» — Фальц-Фейнів, котрі були не лише найбільшими землевласниками та вівчарями Півдня України, а й одними з найбагатших поміщиків Російської імперії. Колосальний капітал Фальц-Фейнів — це, на думку М. Бернова, результат терпіння, праці, умінь, знань та удачі трьох поколінь роду (Там само. С. 52). Він захоплюється Фальц-Фейнами та їхніми капіталами й подає статистичні дані про статки родини (Там само. С. 57–58).

Фальц-Фейни гостинно зустріли мандрівника. Федір (Фрідріх) Едуардович (1863–1920) (рис. 3)

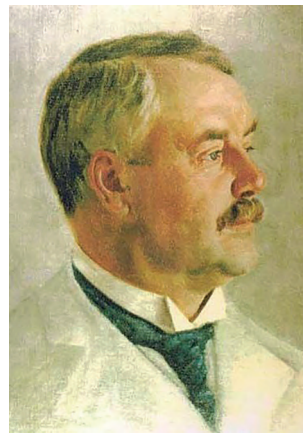

Рис. 3. Ф. Фальц-Фейн. Портрет (Задерейчук А.А., Климов В.В. Создавая рай...: История рода Фальц-Фейнов. Современные фото и рисунки Климova В. Херсон: Наддніпряночка 2014. 208 с., илл.)

та його мати Софія Богданівна (1835–1919) (рис. 4) справили на нього найпозитивніше враження — симпатичні, інтелігентні, розумні, освічені, тактовні, прості, гостинні люди (Там само. С. 53). Софія Богданівна Фальц-Фейн відіграла певну роль в житті М. Бернова, профінансувавши видання його записок.

Рис. 4. С. Фальц-Фейн. Фото (Задерейчук А.А., Климов В.В. Создавая рай...: История рода Фальц-Фейнов. Современные фото и рисунки Климова В. Херсон: Наддніпряночка, 2014. 208 с., илл.)

Одразу гостя запросили на обід, що відбувався у величезній столовій, за столом, розрахованим на сорок осіб. Масштаби вразили М. Бернова. На обіді, окрім членів родини Фальц-Фейнів, були присутні двадцять офіцерів козачого полку, який йшов на маневри до Криму, та ще кілька гостей. Обід був розкішним — прекрасно сервірований стіл, лакеї у фраках, вишукані вина, французька кухня. Прислужував під час обіду чорношкірий африканець з Сенегалу, а під час десерту для розваги гостей до зали привели ручного леопарда Лінду (Там само. С. 54–55).

Надалі господарі влаштували екскурсію ботанічним садом, розташованим посеред степу. Ввечері відбувся концерт, танці та катання на «трійках». Але найбільше М. Бернова вразив заповідник, розташований на величезних степових просторах, слава про який вже ширилася імперією. Мандрівник із захопленням розповідає, що Федору Едуардовичу Фальц-Фейну вдалося акліматизувати цілу низку екзотичних тварин. Зокрема, він побачив на пасовищах стада антилоп, верблюдів, спостерігав, як бігають страуси, зебри, «шмигають» патагонські зайці та кенгуру, в'ють гнізда папуги тощо. Подорожній підкреслив, що все це не якась панська забава, а цілий науковий

заклад, де проводяться дослідження та експерименти (Там само. С. 56–60). Публікації про відвідини М. Берновим заповідника сприяли його популяризації в Європі та світі⁴³.

Крім того, Фальц-Фейни відвезли М. Бернова та інших гостей на екскурсію до свого маєтку у Преображенці. Там він побачив палац в стилі *miramare* (французька неокласика) на шістдесят кімнат, із розкішним інтер'єром, проте відзначив, що єдиний стиль тут не витримано. Утім там було кілька творів І. Айвазовського та Р. Судковського, чудові роялі тощо (Там само. С. 61).

З Преображенки, незважаючи на заперечення гостинних хазяїв, М. Бернов відправився до Перекопу разом із 1-м Донським козачим полком (Там само. С. 64). З Перекопу він повідомляв про шлях на Крим у «*Le Petit Journal*» (Париж), позаштатним кореспондентом якого він був. Ця новина була передрукована іншими французькими газетами (16.08.1895)⁴⁴.

Подальша подорож Кримом сприяла розширенню кругозору М. Бернова, його студіюванню історії регіону, арабської мови та вивченню Корану, розпочатими ще під час підготовки подорожі Іспанією та Північною Африкою. Це стало йому в нагоді у наступній подорожі Балканами та Туреччиною. Франкомовна преса Стамбулу влітку 1896 р. писала про приїзд відомого мандрівника, серед іншого згадала його щойно видані в Росії записки про подорож Південною Україною та Кримом. Додавалися зображення та опис зовнішності М. Бернова: «високий темноволосий молодий чоловік, 31-го року, із симпатичними манерами та вимовою, з трохи м'яким і співучим голосом, характерним для російського акценту»⁴⁵ (рис. 5).

Щира зацікавленість сучасністю, історією, традиціями етнічно строкатого населення, пам'ятками Півдня України, широка ерудиція та досвід попередніх подорожей дозволили М. Бернову зафіксувати у своїх записках унікальний та неповторний образ по суті новоприєднаних провінцій Російської імперії. Південна Україна у автора — це економічно перспективний, швидкозростаючий регіон з багатими ресурсами й строкатим (етнічно та соціально), підприємливим населенням. Щось на зразок США.

Записки М. Бернова про подорож Південною Україною та Кримом як історичне джерело, на наш погляд, містять чимало корисної та цікавої інформації для дослідників історії регіону кінця XIX ст., історії пішохідного туризму тощо. Основний фокус уваги М. Бернова концентрується на людині та її повсякденні, живе спостереження іноді призводять до розвіювання тогочасних стереотипів щодо окремих етнічних груп. Спілкувався він

⁴³ *Le Petit Journal*. 16.08.1895. P. 3; *La Liberta*. 16. 08.1895. P. 4.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Stamboul*. 26.06.1896. P. 6.

Рис. 5. М. Бернов, 1896 р.
Малюнок (Stamboul. 26. 06. 1896. Р. 6)

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина I. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2021. 2(13). С. 58–66.
- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина II. Алжир. Лютий — травень 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2022. 1(14). С. 8–19.
- Афанасьев-Чужбинський О.С. Подорож у Південну Росію / пер. з рос. Абрамової Т.О. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 469 с.
- Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1896. 218 с.
- Бернов М.А. Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки. Санкт-Петербург: Типография П.О. Облонского, 1899. 256 с.
- Бойко А.В. Досліді історії Степової України: наукові студії : у 2 т. Запоріжжя: АА Тандем, 2021. Т. 1: 1988–1999. 400 с.; Т. 2: 2000–2010. 396 с.
- Голоцван К.В. Становление массового туризма в России в конце XIX — начале XX века (Крым, Кавказ, Волга): автореф. дис. на соискание наук. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2009. 24 с.
- Задерейчук А.А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2009. 291 с.
- Каряка О.В. Ольвія Понтійська як античне місто: історія дослідження внутрішньої структури та планування (кінець XVIII — перша третина XX століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дрогобич, 2018. 312 с.
- Чорноіваненко І.В. Рід Скадовських у соціокультурному житті Південної України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Херсон. 2015. 362 с.

REFERENCES

- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2021). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyina I. Ispaniia. Lystopad 1893 r. — liutyi 1894 r.) *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (13), 58–66 [in Ukrainian].

- Andryeyev, V., Andryeyeva, & Kariaka, O. (2022). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna II. Алжир. Лютий-травень 1894). *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 1 (14), 8–19 [in Ukrainian].
- Afanasiev-Chuzhbinskyi, O. S. (2004). *Podorozh u Pivdennu Rosiiu*. Dnipropetrovsk: Sich [in Ukrainian].
- Bernov, M. A. (1896). *Iz Odessy peshkom po Krymu. Pisma russkogo peshekhoda*. Sankt-Peterburg: Tipografia Glazunova [in Russian].
- Bernov, M. A. (1899). *Ispaniia, Alzhir i Sahara*. Sankt-Peterburg: Tipografia P. O. Oblonskogo [in Russian].
- Boiko, A. V. (2021). *Doslidy istorii Stepovoi Ukrainy: naukovi studii: u 2 t. Zaporizhzhia: AA Tandem*, 2021, T. 1: 1988-1999; T. 2: 2000–2010 [in Ukrainian].
- Golotsvan, K. V. (2009). Stanovlenie massovogo turizma v Rossii v kontse XIX — nachale XX veka (Krym, Kavkaz, Volga). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva [in Russian].
- Zadereichuk, A. A. (2009). Vnesok rodu Falts-Feiniv u sotsialno-ekonomichni ta suspilno-politychni rozvytok Pivdnia Ukrainy (*Candidate's thesis*). Simferopol [in Ukrainian].
- Kariaka, O.V. (2018). Olviia Pontiiska yak antychne misto: istoriia doslidzhennia vnutrishnoi struktury ta planuvannia (kinets XVIII — persha tretyna XX stolittia) (*Candidate's thesis*). Drohobych [in Ukrainian].
- Chornoivanenko, I. V. (2015). Rid Skadovskykh u sotsiokulturnomu zhytti Pivdennoi Ukrainy. (*Candidate's thesis*), Kherson [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 31.08.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor of the Department of World History,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0001-7859-3385

Поведінка учениць як соціально-виховний засіб: за матеріалами Варшавської жіночої прогімназії початку ХХ ст.

У статті досліджено заходи педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії щодо використання поведінки учениць як соціально-виховного засобу в освітній практиці початку ХХ ст. Заклад мав забезпечити належну успішність і соціалізацію гімназисток відповідно до нормативно затверджених правил. З'ясовано, що формування дисциплінованості, добросовісності, відповідальності і старанності учениць було основою навчального щодення і важливим соціально-виховним інструментарієм.

Ключові слова: поведінка учениць, Варшавська жіноча прогімназія, жіноча освіта, педагогічна рада, навчально-виховний процес.

Students' Behaviour as a Social and Educational Tool: The Case of the Warsaw Women's Progymnasium at the Beginning of the 20th Century

The historical experience of the use of the means aimed at the perfection of the individual through upbringing and education in school practice becomes relevant due to the transformation of values and ideals of the postmodern society. The task is to study the behaviour of female students as a marker in the work of the Warsaw Women's Progymnasium. The microhistorical approach has been chosen as the method in order to deepen the gender aspects of schooling.

It has been proven that the socio-professional direction of female gymnasium education caused the democratization of the student contingent. Assistance to students from low-income families was a separate item of expenditure in the budget of the Warsaw Women's Progymnasium. The criteria for its allocation were excellent behaviour and satisfactory academic performance of female candidates. It has been revealed that the institution practiced financial support for gymnasium students who failed in certain subjects. Pedagogical conditions of this were excellent behaviour and diligence of students, embodied in the improvement of their own previously unsatisfactory results.

It has been found that the institution had to ensure the proper academic performance and socialization of female gymnasium students in accordance with the normatively approved rules. The Pedagogical Council of the Warsaw Women's Progymnasium was unanimous regarding the inadmissibility of violations of discipline by students. Deception, restless behaviour, carelessness, repeated lateness, impudence of female gymnasium students was punished by declining the behaviour score. The announcement of a severe reprimand on behalf of the Pedagogical Council of the Progymnasium was applied to incorrigible violators of the standards of behaviour. Accustoming to conscientiousness was an important component of the general competences of a gymnasium student and a criterion basis for support in case of social insecurity.

Keywords: students' behaviour, Warsaw Women's Progymnasium, women's education, Pedagogical Council, educational process.

В останні десятиліття культурна парадигма Просвітництва повільно, але неспинно йде в минуле, що зумовлює трансформацію суспільних цінностей та ідеалів, коли освіта і учіння за стандартом були необхідним щаблем розвитку інди-

віда. Постмодерний світ позбавляється соціального «замовлення» на виховання «нової людини», котре педагогічна наука виконувала протягом століть. Зміна пріоритетів в аспекті визнання самоцінності «природності поведінки» індивіда сучасної західної цивілізації зумовила не лише

вивільнення сфери освіти й виховання з-під жорсткого інституційного контролю, але й створила нові виклики, з цим пов'язані, як-то самостійне мислення вчителя й учня; школяра, непідвладного авторитетам; молоді, яка не розуміє власної значущості для держави й суспільства. З огляду на це актуальності набуває вивчення історичного досвіду застосування в шкільній практиці модерної доби засобів та інструментарію, скерованих на вдосконалення індивіда через виховання й освіту.

Нині тематика жіночої гімназійної освіти перебуває в центрі уваги багатьох дослідників. Приміром, аспект доступності закладів середньої освіти для дівчат на матеріалах Київського навчального округу й інших регіонів держави розглянуто в контексті соціальних трансформацій і динаміки учнівського контингенту модерної доби (Драч О., 2020. С. 313–325). Педагогічна освіта пізньоімперської доби стала предметом вивчення на матеріалах діяльності жіночих гімназій Казані, що набуває важливості в контексті осмислення поведінки навчально-виховного процесу поліетнічного регіону (Kornilova I.V., Magsumov T.A., Shakirov R.R., 2016). Актуалізовано і проблеми поведінкового конформізму учениць-єврейок у жіночих гімназіях Російської імперії початку ХХ ст., в основу чого покладено їхні еґо-документи (Драч О. «Efforts and Labour...», 2022).

Безпосередньо проблематиці освітньо-виховних практик модерної доби присвячено роботи українських науковиць. Зокрема, О. Клочко у дисертаційному дослідженні, присвяченому розвитку жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України другої половини ХІХ — початку ХХ століття, поглибила змістові аспекти освітнього процесу жіночої школи. Вона стверджує, що гендерні стереотипи позначилися на меті та змісті навчально-виховного процесу жіночої гімназійної освіти (Клочко О., 2018. С. 15). С. Остапчук (2017) деталізувала освітню практику роботи жіночих гімназій і прогімназій України модерної доби, зокрема з'ясувала питання оцінювання учениць у роботі педагогічних рад закладів, наголосила на питанні суб'єктивізму вчителів щодо виведення підсумкового балу з окремих предметів. Діяльність педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за 1913–14 навчального року студіювали в аспекті виявлення комплексу питань порядку денного її засідань, осмислення пріоритетних завдань і нагальних проблем функціонування закладу (Драч О., Івахненко І. «Були присутніми...», 2022).

Нині, коли питання пріоритетності вивчення соціальних структур і процесів або історичних суб'єктів та їх ціннісних орієнтацій для пояснення минулого втратило колишню гостроту, спробуємо поглибити розуміння плинності навчаль-

но-виховного процесу на матеріалах конкретного жіночого закладу, прагнучи відійти від усталених одномірних інтерпретацій освітньої спадщини модерної доби.

Джерельною основою дослідження слугуватимуть матеріали Державного архіву Черкаської області, зокрема фонду 133 «Черкаська жіноча (колишня Варшавська) гімназія», що містить протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–14 навчального року⁴⁶. Для переконливості положень використані й інші документи зі справ означеного архівного фонду.

Метою статті є висвітлення поведінки учениць як соціально-виховного засобу в діяльності Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради закладу другого півріччя 1913–14 навчального року.

Опрацювання діловодних документів освітнього закладу — Варшавської жіночої прогімназії — у фокусі визначених дослідницьких завдань скеровано на поглиблення розуміння гендерних аспектів шкільництва і переосмислення простору можливостей і варіацій «культурної практики» пізньоімперської доби. Використовуваними методами опрацювання фактологічного матеріалу обрано мікроісторичний підхід, що є визначальним для роботи з конкретним дослідницьким матеріалом і забезпечує з'ясування історії «на рівні ґрунту» (Ж. Ревель).

Поведінка гімназисток як соціальний маркер

Аксіологію підготовки дівчат переосмислювали в 1840-х роках під час вдосконалення навчально-виховного процесу жіночих закладів відомства імператриці Марії (далі — ВЗІМ), що контролювало жіночу освіту. Утім мета освітньої підготовки — бути гарною донькою, корисним членом родини і соціуму, вірогідно громадянкою держави, вітчизни і престолу — лишалася незмінною. Фундаментом були міцні духовні основи релігійно-морального виховання жінки. Завданням вихованок було здобуття освіти задля власного розвитку, подальшого навчання своїх дітей чи професійного вчителювання (Ольденбургский П., 1915. С. 292).

Великі реформи в Російській імперії не оминули і жіночої освіти в аспекті модернізації її організаційних засад — створення всестанових відкритих навчальних закладів — жіночих гімназій і прогімназій, що відкривалися у губернських і повітових містах, доступних для усіх представників прошарків, бажаних навчати своїх доньок. Уже на етапі підготовки проектів реформ урядовці констатували, що «більшість вихованок гімназій складають діти малозаможних осіб, майбутнє

⁴⁶ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–14 навчального року. 32 арк.

яких не забезпечене. Освіта становить для них єдиний капітал, що зможе врятувати їх від злиднів у будучині...; такий капітал переважно застосовують у педагогічній діяльності гувернантки чи домашні вчительки». (Днепров Э., Усачова Р., 2009. С. 186). Отже, фундуєчи загальноосвітню жіночу школу, її місію розглядали як соціально-професійну.

Російська жіноча прогімназія у Варшаві, ініційована спеціальним указом від 30 серпня (11 вересня) 1864 р. у Царстві Польському, розпочала роботу 19 лютого (3 березня) 1866 р. (Драч О., Івахненко І. «Були присутніми...», 2022. С. 21–22). У такий спосіб імперська влада в регіоні сфокусувала освітню політику на розбудову російськомовної жіночої середньої школи, у чому вбачала дієвий засіб формування лояльних підданих держави. Польку імперські урядовці визнали хранителькою духу польської нації, отже, невіддільною асиміляції (Мастяниця О., 2012, с. 74). Відповідно прагнули створити альтернативу польському шкільництву в регіоні — російську державну жіночу середню освіту, що функціонувала на загальноімперських засадах.

Варто наголосити, що практика функціонування Варшавської прогімназії початку ХХ ст. підтвердила прогнози й очікування реформаторів щодо суттєвої демократизації учнівського контингенту жіночої середньої школи, випускниць якої освітні високопосадовці характеризували як «інтелігентних злидарів» (Драч О., 2011. С. 38). Поглибити розуміння соціального становища й матеріально-побутових умов проживання учениць закладу допомагає вивчення протоколів педагогічної ради щодо обговорення кандидатур на отримання грошової субсидії з оплати їхнього навчання. Засідання педагогічної ради Варшавської прогімназії з відповідним питанням порядку денного відбулося 13 лютого 1914 р., протокол № 2⁴⁷. Зауважимо, що призначення матеріальної допомоги і стипендії були нормативно визначені важливим заохочувальним заходом для малозабезпечених учнів / учениць, задля чого щорічно виділяли певну суму з надходжень від оплати за навчання в гімназії та прогімназії (Объяснительная записка..., с. 50).

У кошторисі Варшавської жіночої прогімназії на 1914 рік було передбачено статтю витрат — субсидії малозабезпеченим ученицям у розмірі 400 руб. на рік, тобто 200 руб. на півріччя. Підставами для виділення грошової допомоги гімназисткам була їхня відмінна поведінка і задовільна успішність, зважаючи на матеріальну незабезпеченість батьків учениць. Такими, що відповідали

заявленим критеріям, виявилися 6 осіб, і педагогічна рада одностайно ухвалила рішення про призначення грошової допомоги в другому півріччі 1913–14 навчального року для оплати навчання в закладі. Допомога, виділена 5 ученицям I–III класів, становила 10 руб., учениці IV-а класу (Гольдштерн Густаві) — 15 руб⁴⁸. Оскільки річна вартість навчання в жіночій прогімназії становила 50 руб., відповідно 25 руб. за півріччя, розмір призначеної педрадою допомоги покривав 40–60 % необхідної до внесення батьками суми. Отже, підмога малозаможним родинам сумлінних у навчанні учениць була суттєвою.

Під час поглибленого аналізу матеріалів зазначеного засідання педагогічної ради Варшавської прогімназії було виявлено додатковий список 10 гімназисток, рекомендованих адміністрацією до отримання грошової допомоги для оплати навчання в закладі в поточному півріччі. Він містить деталізовану характеристику учнівських кандидатур, вивчення яких розширить розуміння соціальних параметрів контингенту жіночої прогімназії модерної доби.

Зауважимо щодо етноконфесійного складу 10 рекомендованих гімназисток: католичок — 4, православних — 3, іудейок — 3⁴⁹. Маємо підстави констатувати, що це представниці основних національностей, які проживали в Королівстві Польському Конгресовому, заявлені адміністрацією закладу на допомогу.

Цінними для нашого дослідження є відомості про стан здоров'я і сімейні обставини учениць, представлені на засіданні педагогічної ради Варшавської прогімназії. На підставі їх вивчення маємо констатувати, що усі дівчата походили з малозабезпечених родин і мали проблеми зі здоров'ям.

Так, Марія Марковська страждала на «гостре недокрів'я і косоокість, що потребувала оперативного втручання»⁵⁰. Батько М. Марковської служив учителем початкового училища з платнею 850 руб на рік. У сім'ї було четверо дітей, двоє з яких здобували освіту в навчальних закладах. Марію характеризували відмінна поведінка і велика старанність. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Ксенії Нор, учениці і класу, притаманна була «мала здатність до навчання». Батько К. Нор був кур'єром у мирового судді зі скромною річною платнею 240 руб. Будучи обтяжений вихованням п'ятьох дітей, троє з яких здобували освіту, він наполегливо клопотав про надання грошової допомоги для оплати навчання двох доньок у Варшавській прогімназії. Ксенію ж характеризувала «зразкова поведінка, гарна уважність і працюю-

⁴⁷ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 5–8.

⁴⁸ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 63в.

⁴⁹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7-7 зв.

⁵⁰ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7.

тість»⁵¹. Рекомендований розмір допомоги — 10 руб. Щодо другої доньки, Віри Нор, учениці підготовчого класу прогімназії, то педагогічна рада закладу констатувала її «вкрай незадовільні результати навчання», на підставі чого відмовила батьку в підтримці його клопотання⁵².

Анну Скоромох вирізняла «мала здатність до навчання через нерозвинуту пам'ять, що ускладнювалося вкрай несприятливими умовами домашнього побуту учениці». Складні обставини життя А. Скоромох зумовлювало її сирітство через втрату батька-годувальника. Родина — матір та п'ятеро дітей, які навчалися в освітніх закладах, — проживала коштом старшої дочки, що служила в Контрольній палаті у Варшаві. Вірогідно, що сім'я бідувала в злиднях, тому одним із дієвих способів підтримки учениці було виділення фінансової допомоги для оплати за її навчання в прогімназії. Відповідно до протоколу засідання педради А. Скоромох призначили 15 руб. допомоги. Анна мала відмінну поведінку, була «старанною та охайною дівчинкою»⁵³.

Ірина Цлапа — «хворобливий стан здоров'я учениці, яка страждала недокрів'ям та хворобою серця». Дівчинка походила з родини дрібного крамаря, який мав п'ятьох дітей. Ускладнювало матеріальну ситуацію батька-годувальника те, що всі нащадки одночасно здобували освіту в навчальних закладах. Непрості були й домашні побутові умови дітей-учнів, оскільки чисельна родина тулилася в одній кімнаті і кухні. І. Цлапу педагоги характеризували як ученицю «відмінної поведінки, дуже уважну та старанну»⁵⁴. Рекомендований розмір допомоги — 10 руб.

Бейля Малкова мала короткозорість. Батько учениці був прикажчиком і отримував платню 720 руб. на рік. У родині було четверо дітей, з яких тільки Бейля здобувала освіту в навчальному закладі. Б. Малкову атестували як таку, що має «відмінну поведінку і надзвичайну старанність»⁵⁵. Рекомендований розмір допомоги — 10 руб.

Софія Фролова «була наймолодшою в класі з малою здатністю до навчання». Батько, який служив у Страховому товаристві та отримував 55 руб. на місяць, через хворобу втратив місце. Родину Фролових у складі 4 осіб утримував власним коштом старший син, котрий працював у Страховому товаристві. Утім його платня (15 руб. на місяць) була недостатньою для гідного утримання

родини й оплати за навчання молодшої сестри. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Аполлонія Колачковська мала «посередні здібності, особливо складно учениці давалася арифметика». Походила вона з міської бідноти Варшави. Батько був сторожем і отримував платні 144 руб. на рік. Водночас у родині було двоє дітей, які здобували освіту в навчальних закладах. Характеризували ученицю А. Колачковську як «вельми працьовиту зі зразковою поведінкою»⁵⁶. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Хая Марголіс, учениця IV-а (випускного) класу, через власну хворобу не відвідувала значну кількість уроків у і чверті, а також була душевно пригніченою через тривалу тяжку хворобу матері. Батько Х. Марголіс служив бухгалтером і заробляв 540 руб. на рік, на які утримував родину з чотирма дітьми, двоє з яких навчалися. Педагоги відзначали гімназистку за «зразкову поведінку й значну старанність»⁵⁷. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Яніна Олевничак, так само учениця IV-а (випускного) класу, хворіла на гостре недокрів'я, ускладнене поганими умовами домашнього життя⁵⁸. Батько-двірник отримував 360 руб. платні на рік при готовій квартирі, якою слугував підвал. Годувальник був обтяжений численною сім'єю з шістьма дітьми, двоє з них здобували освіту. Яніну характеризувала «відмінна поведінка, велика уважність і працьовитість»⁵⁹. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Шейве Сакель «мала здатність до навчання». Батько працював бронзовиком і мав заробіток 80 руб. на місяць, на який існувала численна родина з вісьмома дітьми, двоє з яких здобували освіту. Шейва мала «зразкову поведінку і надзвичайну сумлінність»⁶⁰. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Отже, узагальнювальними соціальними характеристиками десятих гімназисток, рекомендованих на матеріальну допомогу, є походження з родин дрібних службовців і представників торговельно-ремісничого прошарку Варшави. За своїм складом сім'ї були багатодітними, в яких нерідко здобували освіту одночасно кілька нащадків. Батьківський дохід, переважно у формі платні, коштом якої проживала родина, був невисоким. Обмеженість бюджету сім'ї визначала складні по-

⁵¹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7.

⁵² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 4 зв.

⁵³ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7 зв.

⁶⁰ Там само.

бутові умови, що позначалися на стані здоров'я й успішності учениць.

Усі вищезазначені вихованки Варшавської прогімназії мали проблеми з навчанням протягом першого півріччя 1913–14 навчального року. Більше половини учениць (60 %) мали незадовільну оцінку з одного навчального предмета в I чи II чверті. Зокрема, К. Нор була неуспішною в I чверті з російської мови, Б. Малкова — в I чверті з малювання, С. Фролова — в I чверті з арифметики, А. Колачковська — в II чверті з арифметики, Я. Олевничак — в I чверті з географії, Ш. Сакель — в I чверті з географії. Щодо решти з десяти аналізованих гімназисток, то вони були неуспішними з двох навчальних предметів в одній чи двох чвертях. Зокрема, М. Марковська отримала незадовільну (2) оцінку з німецької мови і малювання в II чверті, А. Скоромах — відповідну оцінку з малювання в I чверті та з географії в I–II чвертях, І. Цлапа — з російської і німецької мови в I чверті, Х. Марголіс — з російської мови в I чверті та з історії в I–II чвертях.

На засіданні педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії 13 лютого 1914 р. (протокол № 2) зафіксоване ухвалене рішення щодо 10 розглянутих кандидатур гімназисток, зокрема, «зважаючи на відмінну поведінку, старанність учениць та їхні задовільні успіхи з предметів, за якими вони були неуспішними в I чи II чвертях, а також матеріальну незабезпеченість їхніх батьків», педагогічна рада клопотала до освітньої адміністрації округу щодо дозволу надати грошову допомогу означеним ученицям у другому півріччі 1913–14 навчального року для оплати навчання в закладі⁶¹. Таким чином, маємо констатувати, що зразкова поведінка і гарна успішність, які становили наріжні принципи фінансової підтримки малозабезпечених учениць, в освітній практиці жіночої середньої школи модерної доби доповнювали слухняність, працьовитість і ретельність у навчальній роботі вихованок, втілювані в поцінненні власних попередньо незадовільних оцінок. Як свідчить аналіз рішень педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії, саме сумлінне ставлення учениць до навчання було критеріальною підставою для підтримки останніх у разі соціальної незахищеності.

Педагоги закладу зважали і підтримували вияви таких цінних особистих якостей учениць, як-то сумлінність, уважність, шанування, формування котрих у молоді модерної доби відбувалося непросто. Привчання до сумлінності в освітньому закладі було важливим складником формування загальних компетенцій випускниці. Сумлінність визначали як прагнення якнайкра-

ще задовольнити вимоги викладача. Педагогічна модель сумлінної учениці містила такі складники: максимальне напруження задля розуміння та засвоєння навчального матеріалу; регулярне відвідання школи, уважність на заняттях; навчання за внутрішнім переконанням; старанна підготовка уроків. (И-цова В., 1884. С. 427). Відсутність сумлінності в учениці вбачали у небажанні з доброї волі виконувати вимоги викладача. З нею пов'язували лінощі, що розцінювали як нехиті до занять (И-цова В., 1884, с. 428).

Водночас відзначимо, що матеріальна підтримка з боку закладу чи благодійників для здобуття середньої освіти гімназистками була важливою, але не визначальною. Давалися взнаки такі чинники, як батьківська стратегія щодо майбутнього доньки, а також власне бачення життєвих перспектив ученицями і відповідно їхня налаштованість на кінцевий результат навчання. Нашу думку підтверджує подальше вивчення матеріалів засідань педагогічної ради Варшавської прогімназії. Приміром, батько учениці II класу Б. Малкової, якій було виділено грошову допомогу для оплати навчання в другому півріччі, в кінці травня 1914 р. звернувся із заявою про припинення її навчання і виключення доньки із закладу⁶². Не все добре склалося з навчанням протягом другого півріччя 1913–14 навчального року в учениць VI класу Х. Марголіс і Я. Олевничак, які були допущені до випускних іспитів, але не впоралися з ними. Дівчатам було призначено додаткові іспити після літніх канікул зі всесвітньої історії⁶³.

Поведінка гімназисток як виховний маркер

Прогімназія була середнім навчально-виховним закладом, де гімназисток призвичаювали до основ суспільного співжиття. Щонайперше новоприбулих дівчаток привчали до чистоти й охайності, пристойності та ввічливості. Зовнішній прояв вихованості вказував на моральні основи учениці. Слухняність визнавали моральною чеснотою, необхідною кожному, оскільки на ній ґрунтувався громадський порядок. У школі учениць мали привчити до правдивості та чесності. Правдивість вважали однією з найкращих чеснот дитини, оскільки брехня послаблює духовні основи і є джерелом аморальних вчинків. (И-цова В., 1884. С. 428).

Слова молитви, що лунали перед уроками, — «творцю на славу, батькам на втіху, церкві і вітчизні на користь» — постійно нагадували учням про мету навчання взагалі й гімназійного зокрема — зростати (розумово і морально) (Правила для учеников, 1874. С. 3). Вихованці повинні були щиро прагнути до свого вдосконалення, допомо-

⁶¹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 8.

⁶² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 28.

⁶³ ДАЧО. Ф.133. Оп.1. Спр. 48. Арк. 32 зв.

гою цьому слугували розроблені й затверджені закладом освіти правила поведінки.

Водночас до жіночої освіченості в суспільстві ставили серйозні морально-етичні завдання з чітким гендерним складником. «Винятково знання без ушляхетнених і розвинутих почуттів у жінки», — консерватори в освіті визнавали таким, — «що не лише має малу цінність, а і є згубним». (Правительственныя распоряженія, 1884. С. 76). Отже, заклади жіночої середньої освіти продовжували розглядати як виховні інституції з додатковим просвітницьким навантаженням. Такий підхід нерідко виявляли і родини. У візії батьків Варшавська жіноча прогімназія також була виховним закладом. Приміром, батько С. Михаловський клопотання про прийом доньки Юстини-Ванди до закладу обґрунтовує тим, що «не в змозі виховувати її вдома чи відправити до приватного пансіону»⁶⁴. Отже, і влада, і батьки вбачали прогімназію навчально-виховним закладом, де належному вихованню і соціалізації учениць надавали пріоритетну увагу. Думку про те, що основна увага в закладі зосереджувалася на поведінці вихованок, висловлено С. Остапчук на підставі аналізу протоколів педагогічної ради Фундуклеївської жіночої гімназії м. Києва 1906–07 навчального року (Остапчук, 2017. С. 98).

Яким же арсеналом виховних засобів володіли жіночі гімназії й прогімназії в Російській імперії? Маємо констатувати, що він був окреслений як для чоловічих, так і жіночих середніх навчальних закладів. Задля досягнення поставлених завдань загальноосвітня школа, за окресленням сучасниці, використовувала такі засоби: навчання, закон, вірець, прищеплення звичок, нагороди, покарання, іспити й допомога старших учнів. (И-цова В., 1884. С. 423).

Нас цікавить, яке місце серед вищенаведеного педагогічного інструментарію відводили формуванню обов'язкових параметрів учениці — успішність, поведінка, сумлінність і увага, що постійно контролювали й оцінювали педагоги. Щонайперше нас цікавить поведінка гімназисток у закладі, яка становила важливу частку їхньої індивідуальної характеристики, що супроводжувала особу протягом усіх років навчання і була затребувана під час працевлаштування.

Керівним колегіальним органом, на який функціонально покладали обов'язки організації і контролю навчально-виховного процесу в закладі, слугувала педагогічна рада Варшавської жіночої прогімназії. До її складу входили всі педагоги, які на щомісячних засіданнях обговорювали і регулювали питання освітнього процесу.

Четвертий і річний бал із поведінки учениць прогімназії так само затверджувала педагогічна рада прогімназії. Підсумковий вердикт навчальної адміністрації щодо результату культурної соціалізації гімназистки в закладі містило випускне свідоцтво. Наведемо рядки зі свідоцтва № 307 Тамари Берман.

«Педагогічна рада Варшавської жіночої прогімназії на підставі ст. 40 височайше затвердженого 5(17) січня Статуту жіночих гімназій і прогімназій у Царстві Польському видала це посвідчення учениці зазначеної прогімназії Берман Тамарі, юдейського віросповідання, яка народилася 27 червня 1897 р., уродженці Могильовської губернії в тому, що вона, вступивши 1911 року до 2-го класу цієї прогімназії, лишалася в ній до скінчення повного курсу наук, а саме до 1 червня 1914 року; під час перебування в цьому закладі була поведінки відмінної (курсив наш. — О.Д.)»⁶⁵.

Отже, висновок педагогів щодо міри належного поведінки випускниці закладу був значливим складником її характеристики, чим підтверджується його фіксація відразу після особистих даних гімназистки. Вважаємо, що зазначений у свідоцтві бал впливав на обставини подальшої соціальної реалізації колишніх учениць. Аргументує наше міркування факт посвідчення навчально-виховних результатів випускниці не лише особистим підписом завідувача Варшавської прогімназії як керівника закладу, а й наглядки прогімназії, членів і секретаря педагогічної ради⁶⁶. По суті, наглядка, як відповідальна посадова особа, засвідчувала належно сформовані морально-етичні складники особистості та поведінки гімназистки.

Матеріали засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–14 навчального року містять обговорення питання затвердження підсумкового балу з поведінки вихованок і дають підстави для поглиблення вивчення учнівського контингенту. Нас цікавить: якою була практика поведінкових проступків і живих заходів до порушниць установлених правил поведінки учениць прогімназії.

Проаналізуємо зафіксовані протоколом засідання педради 3 березня 1914 р. провинності учениць, що стали підставою для пониження балу за поведінку (14 осіб) і оголошення суворої догани від імені педагогічної ради (9 осіб) за III чверть 1913–14 навчального року. Загалом за поведінкові проступки було покарано 23 гімназистки, що становить 9,1 % загального контингенту учениць⁶⁷. Зауважимо, що чисельність порушниць правил поведінки немала. Принагідно простежимо

⁶⁴ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 14.

⁶⁵ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 3.

⁶⁶ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 3 зв.

⁶⁷ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 4.

розподіл проступків за класами, що дасть підстави для міркувань про дієвість навчально-виховної роботи педагогів гімназії.

Як свідчить аналіз матеріалів засідання, найбільше порушень поведінки, що зумовило відповідне пониження балу до «4», зафіксовано серед учениць підготовчого класу — 50 % (7 учениць). За ними слідували учениці і класу, які склали 21,4 % відзначених пониженням балу за поведінку. Гімназистки II і III класів зі зниженим поведінковим балом за III чверть представлені серед порушниць рівномірно — 14,3 % з кожного. Отже, новоприбулі домашні дівчатка формували групу проблемних вихованок прогімназії, помічених у скоєнні дисциплінарних проступків, неприпустимих правилами для учениць закладу.

Важливо з'ясувати сутність проступків гімназисток, за які слідувало рішення щодо пониження четвертого балу за поведінку, ухваленого на засіданні педагогічної ради закладу. Типовими провинностями серед учениць підготовчого відділення виявлені: неспокійне поведіння в класі — 42,8 %; недбайливість у виконанні учнівських обов'язків — 42,8 %, яка у 28,6 % учениць поєднана з обманом; самовільна корекція оцінки і несправність — 14,3 %⁶⁸. Усі порушниці серед учениць і класу (100 %) покарані за виявлений обман, який у однієї з них доповнювала недбайливість у виконанні учнівських обов'язків. Зафіксованими провинностями гімназисток II класу (100 %) стало неспокійне поведіння в класі. Щодо учениць III класу, то 50 % порушень становило багаторазове запізнення, решту 50 % — неспокійне поведіння та зухвалість⁶⁹.

Усі наведені вище поведінкові проступки учениць прогімназії порушували нормативно закріплений зразок поведінки вихован(ця)ки освітнього закладу, що регламентував шкільне повсякдення не тільки в імперську добу, а й лишився діючим стандартом радянської школи. Наведемо автентичні рядки з поведінкового канону гімназистів, який став основою і правил учениць гімназій, і прогімназій.

«§ 6. Учні зобов'язані в навчальний час неухильно відвідувати всі свої заняття, аж ніяк не запізнюючись на молитву перед початком уроків.

§ 11. Учні повинні бути на занятті з усіма необхідними їм книгами, зошитами та навчальним приладдям і до його початку, до приходу викладача, упорядкувати та приготувати потрібні.

§ 12. У класі кожен учень займав визначене йому місце і самовільно, без дозволу класного наставника, не повинен був змінювати його.

§ 13. Під час уроків учні зобов'язані сидіти прямо, не спираючись і не розвалюючись на лави,

аж ніяк не повинні розмовляти чи шепотіти між собою, займатися чимось стороннім, підказувати один одному, відповідати самовільно без виклику викладача, перебивати його пояснення зауваженнями та питаннями, але зобов'язані з усією можливою увагою стежити за викладанням і відповідями інших учнів.

§ 18. Виходити самовільно з класу під час уроку заборонялося, тільки в разі нагальної потреби з дозволу викладача.

§ 22. Учні мали бути цілком правдивими, особливо у ставленні до своїх начальників і наставників, уникаючи лицемірства, нещирості, брехні й омани» (Правила для учеников, 1874. С. 5–7).

Отже, гімназійні правила чітко регламентували освітнє повсякдення, основу чого становила учнівська дисциплінованість, що передбачала належну поведінку в класі, повне підпорядкування останніх і беззаперечний авторитет викладача, ще вони деталізували навчальні обов'язки і морально-етичні параметри поведінки.

Оскільки гімназії і прогімназії, як чоловічі, так і жіночі, становили загальноосвітні навчальні заклади для всіх суспільних станів, то в навчальних класах були представлені нащадки різних за способом життя та статками родин. Завдання школи вбачали в тому, щоб усіх просвітити, облагородити, зробити вихованими, моральними й освіченими, застерігаючи від поганих впливів і звичок, гріховних нахилів і вчинків, по можливості викоринюючи їх (Объяснительная записка, 1936. С. 47). Стягнення мали на меті моральне виправлення учнів. «§ 6. Жодне порушення правил, встановлених для учнів, не мало лишатися без відповідного зауваження, навіювання, усовіщання чи стягнення» (Правила о взысканиях, 1936. С. 43). Утім призначення дисциплінарних санкцій рекомендували щоразу обдумувати, щоб дійсний ефект його застосування прислужився до виправлення покараного.

Проаналізуємо проступки гімназисток (9 осіб), за які в III чверті 1913–14 навчального року їм оголошено сувору догану від імені педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії. Зауважимо, що таке стягнення мало наслідком позбавлення покараних учениць права на отримання стипендій, матеріальних допомог чи заохочень протягом навчального року.

Учениці і класу становили 33,3 % осіб, які отримали сувору догану. Мотивація покарання першокласниць однакова — «недбайливість ставлення до справи», що маємо підстави тлумачити як виконання завдань навчальної роботи абияк. Учениці II класу відзначені доганою за такі проступки: 75 % — за запізнення, яке доповнювало-

⁶⁸ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 13.

⁶⁹ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 12 зв.

ся в однієї з порушень невиконанням правил для учениць; 25 % — за неспокійне поведіння⁷⁰. Учениця III класу покарана за неспокійне поведіння і обман. Учениця IV-а класу відзначена доганою за багаторазове запізнення.

Таким чином, чисельність зафіксованих у гімназисток поведінкових проступків мала наслідком посилення каральних санкцій педагогічної ради закладу, що втілено в оголошенні їм суворої догани. Неприпустимі порушення, які педагоги фіксували і прагнули викоринити у вихованок, стосувалися невиконання останніми визначених і доведених до їхнього відома учнівських обов'язків. Крайнім заходом для невинуватих учениць, безперечно, ставало виключення з навчального закладу. Утім здобута в закладі оцінка з поведінки лишалася зі здобувачкою освіти назавжди, що звужувало спектр її подальших соціально-професійних можливостей.

Підтвердженням нашої думки про пріоритетність поведінкової складової для гімназисток слугує віднайдений оригінал диплому Зіновії Сергіївни Лебедевої, випускниці педагогічного класу при Варшавській I-й жіночій гімназії 1909 р. Типографський бланк її диплому з поміж обов'язкових відомостей про ученицю містить видруковану фразу: «...під час перебування в цьому класі, за зразкової поведінки (курсив наш. — О.Д.), виявила успіхи, що були остаточно визнані...», після чого слідує перелік освоєних навчальних предметів з оцінками, вписаними адміністрацією власноруч⁷¹. Виявлений нами факт дає підстави для міркувань про те, що гімназистки, які свідомо вступили до педагогічного класу задля фахового вдосконалення, з точки зору навчальної адміністрації не могли бути недисциплінованими. Зразкова / відмінна поведінка апіорі була обов'язковою для вихованки педагогічного класу за обраним профілем (методика викладання певного навчального предмета) — майбутньої вчительки жіночих навчальних закладів. Ба більше, за поведінням і підготовкою слухачок у педагогічному класі здійснювали контроль головна вихователька й наглядачка, підписи яких засвідчують диплом З. Лебедевої поряд із директором, членами і секретарем педагогічної ради Варшавської I-ї жіночої гімназії⁷².

Важливість оцінки з поведінки, як складника характеристики учениці, підтверджує типова графа в кондуїтному списку⁷³ учениці вищого жіно-

чого початкового училища Дар'ї Лазаревої — «з якою оцінкою з поведінки вступила до закладу» — і відповідна позначка адміністрації — «5», отже, відмінно⁷⁴. Виявлений нами кондуїт Д. Лазаревої, яка в 1917 р. після переведення прогімназії з Варшави до Черкас прагнула вступити до неї, є досить унікальним документом, оскільки оригінальні характеристики учениць Варшавської прогімназії початку ХХ ст. не збереглися. Окрім того, що за віком вона відповідала ученицям аналізованого нами закладу, важливе й початкове датування віднайденого документу — 15 листопада 1914 р. — дата вступу до вищого жіночого початкового училища Черкас. Принагідно зауважимо, що вона була 1902 р. народження, православної конфесії, за походженням — із міщан. Підліткinya Лазарева, яка вже скінчила однокласне парафіяльне училище у м. Черкаси і здобувала подальшу нижчу освіту в місцевому вищому жіночому початковому училищі, схарактеризована завідувачкою закладу Храпаль не найкращим чином. Зокрема, у кондуїтному списку зазначено: «11 листопада 1915 р. гуляла вечором Хрещатиком». Водночас стягнення за поведінковий проступок у кондуїті не позначено, вказано лише кількість пропущених занять із різних причин: 92 уроки протягом 1915–16 навчального року.

Принагідно наведемо оригінальну характеристику учениці з кондуїтного списку: «У I класі мали надію, що стане гарною ученицею, хоча часто пропускала уроки. У II класі за нею значилися обмани щодо причин невідвідування класів. Вона почала хитрувати, викручуватися, брехливо посилаючись на уявну хворобу як причину неуспішності та нехтування навчальними заняттями. Її часто бачили ввечері гуляючою Хрещатиком, коли вдень вона не була на уроках. Грубіянила викладачам. Останнім часом пізно ввечері гуляла Хрещатиком з офіцерами»⁷⁵.

Відомість про успіхи в навчанні та поведінці учениці III класу вищого жіночого початкового училища Д. Лазаревої у графі спеціальні примітки містить зазначені класною наставницею такі обставини її навчального повсякдення: «За малоуспішність через лінощі й осмілілу та зухвалу поведінку на занятті викладача Данчевського прибути до закладу 9 січня 1917 р. о 2-й годині»⁷⁶.

Аналізуючи проступки учениці Д. Лазаревої, маємо підстави для міркувань щодо загальної візії навчальної адміністрації параметрів не-

⁷⁰ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 13.

⁷¹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 47.

⁷² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 47 зв.

⁷³ Кондуїт — документ, у якому фіксували характеристику учениці, схвалену педагогічною радою відповідного закладу, річні бали за поведінку, увагу і сумлінність, а також рішення педради за підсумками навчального року щодо її переведення чи залишення на другий рік.

⁷⁴ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 49.

⁷⁵ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 49 зв.

⁷⁶ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 47.

належного поводження вихованки. Пропуски навчальних занять, викритий обман щодо причин невідвідування освітнього закладу, малоуспішність, задирлива поведінка з наставниками, надмірні вольності в позаурочний час — усе це аж ніяк не вписувалося в поведінковий стандарт вихованки жіночого закладу будь-якого типу. Таких учениць адміністрація за першої нагоди виключала із закладу, що врешті й відбулося з Д. Лазаревою. Проте наявний певний дисонанс дій навчальної адміністрації: невдоволення поведінкою учениці в класі та позакласному житті, занесення до її кондуїту цих характеристик разом із відомостями про успіхи в навчанні і водночас переведення Д. Лазаревої до III класу з високою оцінкою з поведінки — «5». Припускаємо, що адміністрація закладу не бажала розголосу інформації про наявність проблемних вихованок і погіршення усталених показників роботи педагогічного колективу.

Підсумовуючи зазначимо: оскільки старше відділення вищого жіночого початкового училища за віком учениць і програмою підготовки відповідало молодшим класам прогімназії, то маємо підстави не лише екстраполювати реагування завідувачки на визивну поведінку учениці Лазаревої на ґрунт ухвал педагогічної ради Варшавської прогімназії щодо виявлених проступків учениць, а й поглибити їх розуміння. На початку XX ст. Варшава була великим містом із відповідними принадами і спокусами для учениць-підлітків, й адміністрація Варшавської жіночої прогімназії — державного навчального закладу, який діяв з 1866 р. — докладала багато зусиль для забезпечення продуктивної роботи з освітньої підготов-

ки учениць, які походили переважно з пересічних міських родин.

Щонайперше під час прийому учениць до закладу керівництво прогімназії та педагоги перебирали на себе частину батьківської влади, а отже, й відповідальність за належну соціалізацію гімназисток, найважливішим компонентом якої була добросовісна відповідальна поведінка в школі та поза її межами. З огляду на це, члени педагогічної ради були одностайними і непоблажливими щодо питань визначення кари за порушення правил поведінки ученицями. Керуючись принципом поступальності стягнень, до невинуватих порушниць нормативів поводження застосовували оголошення суворої догани від імені педагогічної ради прогімназії. Водночас зразкова поведінка, запопадливість у навчанні, прагнення до виправлення незадовільних результатів у візії педагогічного колективу Варшавської жіночої прогімназії були цінними особистісними характеристиками учениць, що варто було плекати. Вони стають дієвими додатковими критеріями матеріальної підтримки сумлінних гімназисток із малозабезпечених родин.

Стрижнева ідея освітнього процесу жіночої середньої школи — формування в учениць дисциплінованості, виховання добросовісності, послуху до старших, відповідального ставлення до справи, працьовитості й прагнення самовдосконалення — у практиці Варшавської жіночої прогімназії модерної доби втілена в постійному педагогічному нагляді за успішністю і поведінням гімназисток, де поведінка була важливим соціально-виховним маркером / інструментарієм.

СПИСОК БІБЛЮГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. Москва: Дрофа, 2009. 275 с.
- Драч О.О. Соціальний вимір жіночої освіти (кінець XIX — початок XX ст.): аспект доступності. *Człowiek, etnos, naród w historii świata — procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność). Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego* / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż, 2020. С. 313–325.
- Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 532 с.
- Драч О., Івахненко. І. «Були присутніми, слухали, ухвалили...»: функціонування Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради 1914 року. *Київські історичні студії*. 2022. 1(14). С. 20–29. DOI:10.28925/2524-0757.2022.12.
- И-цова В. Средства, служащие для поддержания порядка в школе. *Женское образование*. 1884. № 6/7. С. 423.
- Ключко О. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині XIX — на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 13.00.01. Суми, 2018. 20 с.
- Мастяница О. Женщина между сословной и этнической идентичностью (на примере женского образования в Северо-Западном крае в 1830–1860-е годы). *Ab Imperio*. 2012. № 3. С. 49–7.
- Объяснительная записка к правилам для учеников и к правилам о взысканиях. *Хрестоматия по истории педагогики* / под общ. ред. С.А. Каменева; сост. Н.А. Желваков. Т. IV. Ч. II. Москва: Учпедгиз, 1936. С. 46–55.

- Ольденбургский П. Наставления для образования воспитанниц женских учебных заведений. *Черепнин Н.П. Императорское Воспитательное общество благородных девиц. Исторический очерк. 1764–1914*. Т. 3. Петроград: Государственная тип., 1915. С. 290–304.
- Остапчук С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній освіті (80-ті роки XIX — початок 40-х років XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2017. 244 с.
- Правила для учеников гимназий и прогимназий Министерства Народного Просвещения. Казань: Университетская тип., 1874. 24 с.
- Правила о взысканиях. *Хрестоматия по истории педагогики* / под общ. ред. С.А. Каменева; сост. Н.А. Желваков. Т. IV. Ч. II. Москва: Учпедгиз, 1936. С. 42–45.
- Drach O. “Efforts and Labour Defeat All Resistance”: Autobiographies of Jewish Girl Students of the Early 20th Century about the Path to Higher Medical Education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*. 2022. № 2(24). С. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1080/14725886.2022.2044727>
- Kornilova I.V., Magsumov T.A., Shakirov R.R. Female Teachers Training in Educational Grades of Women's Gymnasias in Kazan in the Last Third of the XIX — Early XX Centuries. *European Journal of Contemporary Education*. 2016. № 16(2). С. 217–228. DOI: <https://doi.org/10.13187/ejced.2016.16.217>

REFERENCES

- Dneprov, E. D., & Usacheva, R. F. (2009). *Srednee zhenskoie obrazovanie v Rossii*. Moscow: Drofa [in Russian].
- Drach, O. (2020). Sotsialnyi vymir zhinochoi osvity (kinets XIX — pochatok XX st.): aspekt dostupnosti. In I. Sribniak (Ed.), *Człowiek, etnos, naród w historii świata — procesy państwotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność)*. Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego (pp. 313–325) [in Ukrainian].
- Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Drach, O., & Ivakhnenko, I. (2022). “Were present, listened, approved...”: The Functioning of the Warsaw Women's Progymnasium according to the Minutes of the Meetings of the Pedagogical Council in 1914. *Kyiv Historical Studies*, 1 (14), 20–29 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.12>
- Klochko, O. (2018). Development of Women's Gymnasium Education of the North-East of Ukraine in the second half of the XIX — at the beginning of the XX century. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Sumy [in Ukrainian].
- Mastianitsa, O. (2012). Zhenshchina mezhdru soslovnoi i etnicheskoii identichnostiu (na primere zhenskogo obrazovania v Severo-Zapadnom kraie v 1830–1860-e gody). *Ab Imperio*, 3, 49–77 [in Russian].
- I-tsova, V. (1884). Sredstva, sluzhashchie dlia podderzhaniia poriadka v shkole. *Zhenskoie obrazovanie*, 6/7, 421–435 [in Russian].
- Zhelvakov, N. A., & Kamenev, S. A. (Eds.). (1936). Obiasnitelnaia zapiska k pravilam dlia uchenikov i k pravilam o vzyskaniiah. *Khrestomatiia po istorii pedagogiki* (Vol. IV, ch. II, pp. 46–55), Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
- Zheliakov, N. A., & Kamenev, S. A. (Ed.). (1936). Pravila o vzyskaniiah. *Khrestomatiia po istorii pedagogiki*. (Vol. IV, ch. II, pp. 42–45). Moscow: Uchpedgiz, 1936 [in Russian].
- Oldenburgskii, P. (1915). Nastavleniia dlia obrazovaniia vospitannits zhenskikh uchebnykh zavedenii. In N. P. Cherepnin (Ed.), *Imperatorskoie Vospitatelnoie obshchestvo blagorodnykh devits. Istoricheskii ocherk, 1764–1914* (Vol. 3, pp. 290–304), Petrograd: Gosudarstvennaia tip. [in Russian].
- Ostapchuk, S. (2017). Students' Achievements Assessment in Domestic Education (80s of the 19th century — early 40s of the 20th century). (*Candidate's thesis*), Kiev [in Ukrainian].
- Pravila dlia uchenikov gimnazii i progimnazii Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*. (1874). Kazan: Universitetskaia tip. [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 09.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.25>
УДК: 94(438=161.2)«1921/1924»:[355.1:929Котко]

Igor SRIBNIAK,

завідувач кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Ihor SRIBNIAK,

Head of the Department of World History,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

Марина ПАЛІЄНКО,

завідувачка кафедри архівознавства
та спеціальних історичних дисциплін
історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Maryna PALIENKO,

Head of the Department of Archival Studies
and Special Historical Disciplines,
Faculty of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mpaliienko@knu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

**Сотник армії УНР Дмитро Котко:
життя і діяльність у Польщі 1921–1924 рр.
(до 130-ліття від дня народження)**

У статті охарактеризовано організаційно-диригентську діяльність сотника Дмитра Котка у таборах інтернованих військ УНР у Польщі першої половини 1920-х рр. Зазначено, що виступи його хору слугували ефективним засобом боротьби зі зневірою та розчаруванням, які проникали у середовище інтернованого українського вояцтва. Цій же меті слугувало відзначення національних свят (і зокрема Шевченківських днів), а також «концертів-вечірок» зі співом національного гімну та мистецьким виконанням народних пісень. Хор дуже скоро переріс вузькі рамки простору таборів, ставши справжнім культурним явищем в Познаньщині, а пізніше й в інших польських воєводствах. Це мало велике значення, оскільки завдяки гастрольній діяльності хору значна кількість поляків отримувала можливість відкрити для себе український світ та пізнати його музично-хорову культуру. Виступаючи у польських містах, хор успішно виконував роль репрезентанта УНР та промоутора польсько-українського міжнаціонального зближення. Кожен його виступ ставав справжнім мистецьким святом без різниці того, хто збирався на його концерти аби пізнати справжнє українське хорове мистецтво.

Ключові слова: Дмитро Котко, хор, концерт, пісня, гастролі, інтерновані вояки-українці, табір, Польща.

**Captain of the Army of the Ukrainian People's Republic
Dmytro Kotko: A Sketch of Life and Activities in Poland,
1921–1924 (to the 130th anniversary of his birth)**

The article attempts to characterise the organisational and conducting activity of the centurion of UPR Army, Dmytro Kotko in the camps of interned troops of the Ukrainian People's Republic in Poland in the first half of the 1920s, as well as during the tours of the choir created by him in Polish cities. His speeches served as an effective means of combating despair and disappointment, which permeated the environment of the interned Ukrainian military. Celebration of the national holidays (such as Shevchenko days, in particular) as well as "parties-concerts", that were traditionally attended by Dmytro Kotko's choir singing the national anthem and artistically performing folk songs, served the same purpose.

The choir very soon outgrew the narrow confines of the camps, becoming a real cultural phenomenon in Poznan, and later in other Polish regions. This was of great importance, because thanks to the choir, a significant number of Poles got the opportunity to discover the Ukrainian world and learn about its musical and choral culture. Performing in Polish cities, the choir successfully performed as a representative of the Ukrainian People's Republic and a promoter of Polish-Ukrainian inter-ethnic rapprochement.

The creation and further activity of the choir became possible exclusively thanks to the efforts of its leader and conductor Dmytro Kotko who carried his passion for Ukrainian song throughout his entire life. Having considerable management skills and unique artistic talent, he could reveal and successfully develop his choristers' skills. That is why every performance of the choir under the direction of Dmytro Kotko became a real artistic celebration regardless of who attended his concerts to get to know the real Ukrainian choral art.

Keywords: Dmytro Kotko, choir, concert, song, tours, interned Ukrainian soldiers, camp, Poland.

Ім'я диригента хорових колективів Дмитра Котка (1892–1982 рр.) належить до числа тих українських митців, які своєю творчою діяльністю у першій половині 1920-х рр. вагомо причинилися до скріплення морального духу інтернованих вояків Армії УНР у скрутних умовах таборового повсякдення. Водночас Д. Котко та очолювані ним хори («Хор Д. Котка», «Український Наддніпрянський хор») істотно долучилися до популяризації української пісенної традиції в польському міжвоєнному соціумі.

Біографія Дмитра Котка ще не була об'єктом комплексного вивчення в українській історіографії, хоча деякі аспекти його життя і творчої діяльності знайшли своє відображення в енциклопедичних статтях (Мистецтво України, 1997. С. 326; Лисенко І., 2009. С. 234), а також в працях українських дослідників (Чучман В., 2019, с. 61–64; Гавалюк Р., 2021). Але, вивчаючи життєвий шлях, вони зосереджували свою увагу на творчих здобутках Д. Котка, починаючи з другої половини 1920-х рр. і далі, залишаючи на маргінесі період його перебування у таборах інтернованих військ УНР у Польщі, а також початок позатаборової музично-хорової діяльності диригента в еміграції.

Між тим існує потреба дослідити організаційно-мистецьку діяльність Д. Котка саме у першій половині 1920-х рр., що дозволило би акумулювати фактаж для написання цілісної біографії цього видатного українського диригента. Окремі факти з його творчої біографії цього періоду можна почерпнути з низки статей, присвячених обставинам перебування інтернованої Армії УНР у Польщі (Срібняк І., 2018; Срібняк І., Палієнко М., 2021; Срібняк І., Палієнко М., 2022). На сайті електронного ресурсу «Galinfo» були наведені прізвища деякого із хористів й окремі загальновідомі факти з життя та діяльності Д. Котка⁷⁷. З проблематикою цієї статті найбільше кореспондується розвідка про специфіку культурно-мистецького життя інтернованих вояків-українців у таборі Стшалково (Польща), де розміщено деякі факти з концертної діяльності очолюваного Д. Котком українського хору (Sribniak I., 2021).

Джерельною основою для написання статті стали насамперед матеріали таборової преси (га-

зети «Промінь» і «Українська трибуна»), крім того, як джерело використаний альбом зі світлинами з життя і повсякдення полонених та інтернованих різної національно-державної приналежності в таборі Стшалково, в якому було розміщено кілька світлин таборового хору під орудою Дмитра Котка (Czerniak V., Czerniak R.M., 2013). У збірці «Армія за дротами» були відтворені чотири програмки культурно-розважальних імпрез у цьому таборі (вечірок, концертів, театральних вистав), до участі в яких долучався хор під орудою Д. Котка (Армія за дротами, 2018. С. 353–354, 356, 358).

Метою статті є реконструкція деяких аспектів життя та діяльності сотника Дмитра Котка у таборах інтернованих військ УНР (Ланцут-Стшалково-Каліш), що пов'язані насамперед з таборовою і позатаборовою концертною діяльністю створеного ним з числа українських вояків хору.

Як і переважна більшість вояцтва Армії УНР, сотник Дмитро Котко опинився на становищі інтернованого в Польщі, потрапивши у грудні 1920 р. до табору Ланцут. Розуміючи, що таборяни у цей час конче потребували позитивних емоцій, вже на початку 1921 р. він створив старшинський (пізніше — «мішаний») хор Запасових військ армії УНР, виступи якого стали важливою складовою таборового дозвілля. До хору увійшли колишні студенти й випускники музичних навчальних закладів Наддніпрянщини з блискучими голосовими даними (шістнадцять осіб) (Гавалюк Р., 2021). Проведений 24 квітня 1921 р. концерт хору Збірної станиці (за його ж диригування) отримав схвальні відгуки слухачів, ставши помітною подією в мистецькому житті табору. І хоча виконані хором пісні вже неодноразово звучали в таборі, хористи справили враження високим мистецьким рівнем їх виконання, що було зумовлено «вишколом, послухом і дисциплінованістю» кожного зі співаків, заслуга у чому безперечно належала їхньому диригенту Д. Котку⁷⁸.

Влітку 1921 р. табір у Ланцуті був ліквідований, а розташовані там українські вояки — передислоковані до іншого місця перебування (табору в Стшалково). Облаштування таборян на новому місці супроводжувалось чималими побутовими труднощами, які були пов'язані з непередбаченою кількістю бараків для розселення значної кількості

⁷⁷ На Личаківі похований сотник Армії УНР із Запорізької області. Galinfo. 2017. 26 січня. URL: <https://galinfo.com.ua>

⁷⁸ Концерт хору Збірної Станиці. *Наша зоря* (додаток до журналу «Наша зоря», ч. 9). Ланцут, 1921. 15 квітня. Ч. 9. С. 5.

вояцтва. У цій ситуації було дуже важливим хоч якоюсь мірою відволікти інтернованих від їхніх невеселих думок та дати їм надію на те, що їх життя змінюватиметься на краще. Тому штаб утвореної в Стшалково групи інтернованих Військ УНР доклав всіх можливих зусиль для поновлення роботи культурно-мистецьких гуртків, зокрема — хору під орудою Д. Котка⁷⁹.

Завдяки його енергії та наполегливості вже 28 липня 1921 р. хористи виступили перед мешканцями м. Слупца (Słupca). Цим виступом хор переслідував дві мети — ознайомити мешканців цього польського міста з українською пісенно-музичною культурою та водночас — зібрати кошти для уможливлення власної діяльності. Начальник групи інтернованих Військ УНР у Стшалково генерал-хорунжий Н. Никонів, якого теж було запрошено на цей концерт (щоправда останній міг бути на ньому присутнім), закликав хористів поставитись «серйозно до своїх обов'язків, пам'ятаючи, що оцінка наслідків... виступу буде оцінкою нашої здатності до будівництва Нашої Держави»⁸⁰.

На початку серпня 1921 р. хор Д. Котка улаштував свій виступ й для таборян⁸¹, продемонструвавши, за оцінкою таборового часопису «Промінь», високий рівень майстерності, що стало можливим завдяки «розумінню, солідарності і тієї духової дисципліни, яка можлива лише при щирій і некорисливій любові до своєї праці»⁸². Невідомий дописувач «Променя» спеціально відзначив, що хор «користується великим успіхом як серед таборових мешканців, так і серед польського суспільства м. Слупців і Стжалково (Стшалково. — *Авт.*). І треба сказати, що успіх цей цілком заслужений». Хор «може сміливо похвалитись і своїм досить обширним матеріалом і чудесним — дійсно художнім виконанням цього репертуару. Не кажучи вже про те надзвичайне враження, яке робить хор своїми співами на наше козацтво»⁸³.

Дуже важливим було й те, що виступи хору мали «велике значення як з боку популяризації... нашого мистецтва, так і з боку зближення нас (вояків Армії УНР. — *І.С., М.П.*) з Польським суспільством». Також у газеті обґрунтовувалась потреба розширення географії виступів хору, який знайшов би своїх вдячних слухачів не тільки в Слупці та Стшалкові, але й в інших польських містах. Насамкінець в дописі невідомого автора

містилась порада щодо виготовлення перед кожним концертом лібрето, бо «поляки нашої мови не розуміють і через те зміст пісень для них цілком пропадає, а через те псується загальне враження». Також, на думку автора статті, було би дуже бажаним, аби хор виступав у національних убраннях (українських вишиванках)⁸⁴.

Уже невдовзі деякі з цих порад вдалось реалізувати, коли хор Д. Котка — у складі 16 хористок і 37 хористів — здійснив концертне турне Познаньщиною (середина вересня 1921 р.). Керівник хору зважився на це попри те, що хор не мав грошового забезпечення, а також не був ще легалізований польською владою (Наріжний С., 1941. С. 13). Попри це його охоче запрошували до себе різні польські інституції, і зокрема гімназії, а самі концерти відбувались у переповнених залах. Так, зокрема, хор двічі виступав у Гнезно (24 і 25 вересня), а також його концерти відбулись у Стшалково, Слупцах, Загурові, Вжесні та ін. містах. Водночас, повертаючись до табору, хор не забував і про інтернованих — дав у залі таборового театру шість своїх концертів⁸⁵.

Це може видатися парадоксальним, але саме в таборі хористи могли почути й гостру критику (але чи заслужену? — *І.С., М.П.*) на свою адресу. Так, зокрема, концертний виступ хору Д. Котка 5 жовтня 1921 р. з трьох відділів (чоловічий хор, хор із солістами та змішаний) був суворо розкритикований невідомим рецензентом. На його думку, «хор в своєму розвитку дійшов до крайньої точки, і цього камня, здається не перелізе». І хоча «однородний хор добре збитий і має велику дисципліну... слідкує за всіма рухами диригента», але загальне враження псувала низька виконавська майстерність деякого з хористів, і тут була «головна вина диригента, який ставе людей на сцену не підготувавши їх як слід»⁸⁶.

Напевно, що цей концерт хору Д. Котка (як і всі інші) відбувся цілком вдало, бо виконавська майстерність хористів завжди була на достатньо високому рівні. Про це опосередковано свідчить те, що у другій половині жовтня 1921 р. хор продовжував успішно гастролювати різними містами Польщі, а вже у перших числах листопада цього ж року здійснив ще одне концертне турне, давши концерти в Познані, Бидгощі, Кротосшині, Лешно, Іновроцлаві, Торуні та ін. містах. Гуманітарну до-

⁷⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 206. Арк. 79–80.

⁸⁰ *Промінь*, Стрільково (Стшалково) 1921, 1 серпня. Ч. 11 (посторінкова пагінація відсутня).

⁸¹ Горунівич М. Рецензія. *Промінь*, Стрільково (Стшалково), 1921, 7 серпня, ч. 12 (посторінкова пагінація відсутня).

⁸² *Промінь*. Стрільково (Стшалково), 1921, 7 серпня, ч. 12 (посторінкова пагінація відсутня).

⁸³ З приводу концертів таборового хору. *Промінь*. Стрільково (Стшалково), 1921, 14 серпня. Ч. 13 (посторінкова пагінація відсутня).

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Концертне турне хору з табору Стрільково. *Українська трибуна*. Варшава, 1921, 8 листопада. Ч. 155. С. 4.

⁸⁶ Театр і мистецтво. *Промінь*. Стрільково (Стшалково), 1921, 9 жовтня. Ч. 20 (посторінкова пагінація відсутня).

помогу в цій концертній діяльності хору надавала таборова УМСА⁸⁷, на кошти якої були виготовлені національні строї для всіх хористів⁸⁸.

Водночас хор Д. Котка брав діяльну участь у таборових мистецько-музичних імпрезах (вечірках), які мали своїм завданням розрадити інтернованих шляхом організації їх неформального спілкування. До таких програм входили зазвичай вистава одноактівки, виступ таборового оркестру, танці та інші розваги, і звичайно ж — хорові співи (у разі присутності у таборі хору Д. Котка). Так, зокрема, 29 жовтня 1921 р. хористи взяли участь у «концерті-вечірці», організованій силами митців 1-ї Запорізької стрілецької дивізії (Армія за дротами, 2018. С. 350). Хор Д. Котка співав й під час святкування приходу Нового 1922 року, виконавши національний гімн та кілька народних пісень (Армія за дротами, 2018. С. 353). І знов на адресу хористів невідомим критиком було відправлено кілька гострих «стріл», зокрема докір у тому, що виступи хористів хоча й «проходять і гарно, але ж прогресивності не помічається. Хор залишився на точці замерзання»⁸⁹.

9 січня 1922 р. Д. Котко підготував «концерт-вечірку» хору резервових військ Армії УНР. Цього разу низку пісень виконав чоловічий хор (під орудою Д. Котка), а крім того — з сольними номерами виступили таборяни Є. Момот, Шумська, Самойлович, Білявський, Воскресенський. Перед присутніми також виступив «мішаний» хор, який заспівав «Щедрика», «Добрий вечір тобі, пане господарю» та інші популярні композиції. Уже традиційно вечір завершували танці, «забави, літуча пошта, бій конфеті, серпантин» (Армія за дротами, 2018. С. 352). Після цього у виступах хору настала двомісячна перерва, зумовлена зимовим холодом і відсутністю достатньої кількості дров для опалення бараків.

Лише на початку березня «крига скресла», і в таборі стало можливим організувати проведення урочистостей з нагоди пам'ятних дат Тараса Шевченка. Спеціально створеним «Святковим комітетом» 10 березня 1922 р. в аудиторії Українського народного університету був влаштований концерт, програму якого відкривало виконання хором Д. Котка українського гімну⁹⁰. Наступного дня хор та оркестр знову дали концерт: співав хор і виступали таборові музиканти, але вже на плат-

ній основі (зібрані кошти призначалися для благодійних цілей) (Армія за дротами, 2018. С. 354).

Таборова газета не втомлювалась відзначати заслуги хору Д. Котка, який «з кожним днем... робить все більші й більші успіхи», здобуваючи прихильність польського громадянства під час своїх гастрольних виступів. І хоча у середині березня 1922 р. дебют хористів у Познані пройшов за дуже малої присутності слухачів, проте вже наступного разу завдяки своїй майстерності хор зумів привернути симпатії містян. Другий приїзд хору до Познані розпочався з аншлагу в залі театру, те саме мало місце й в наступні дні. Такий прийом дозволив таборовому часопису дійти висновку, що «з кожним днем наш таборовий хор... робить все більші й більші успіхи», здобуваючи прихильність польського громадянства⁹¹. Творчі здобутки хору Д. Котка (56 хористів, переважно старшини) були відзначені й іншим таборовим виданням, який дуже добре зарекомендував себе й поза табором, на користь чого свідчили захоплені рецензії у польських та німецьких часописах⁹². Окрім Познані, хор також концертував у Бидгощі, Торуні та інших містах цього регіону.

Повернувшись до табору, хор долучився до проведення організованого Студентською громадою табору Стшалково розважального концерту-вечірки (26 квітня 1922 р.), презентувавши слухачам кілька своїх пісень⁹³. Але гастрольні подорожі хору Польщею ставали все тривалішими, чому сприяла обізнаність польського суспільства з його пісенною творчістю та розголос про його блискучі виступи на сторінках польської преси (Czerniak B., Czerniak R.M., 2013). На цю обставину звернула свою увагу й таборова газета, яка констатувала, що у другій половині 1922 р. хор зовсім рідко влаштовував концерти для таборян⁹⁴.

Але в свята хористи старалися усіляко підтримувати своєю творчістю інтернованих вояків-українців. У програмі урочистого святкування 5-ї річниці проголошення самостійності УНР (22 січня 1923 р.) виступ «Української Національної капели» під орудою сотника Д. Котка посів чільне місце. Цього разу хор (окрім національного гімну) виконав кілька пісень на музику М. Лисенка і Ф. Колесси («Хор бранців», «В горах грім гуде», «Тим, що впали»)⁹⁵. Ще однією маніфестацією витривалості та вірності національним ідеа-

⁸⁷ *Young Men's Christian Association* (Молодіжна християнська асоціація) — харитативна американська організація, яка надавала гуманітарну допомогу полоненим та інтернованим у таборах різних європейських країн, зокрема воякам Армії УНР у Польщі.

⁸⁸ Концертне турне хору з табору Стрільково. *Українська трибуна*. Варшава, 1921. 8 листопада. Ч. 155. С. 4.

⁸⁹ Хор. *Промінь*. Стрільково (Стшалково), 1922. 6 січня. Ч. 29 (посторінкова пагінація відсутня).

⁹⁰ Таборове життя. *Промінь*. Стрільково (Стшалково), 1922. 12 березня. Ч. 34 (посторінкова пагінація відсутня).

⁹¹ Таборовий хор. *Промінь*. Стрільково (Стшалково), 1922. 19 березня. Ч. 35 (посторінкова пагінація відсутня).

⁹² Про культурно-освітню працю в таборі. *Наша зоря*. Стрільково (Стшалково), 1922. Ч. 25. С. 18–19.

⁹³ *Промінь*. Стрільково (Стшалково), 1922. 30 квітня. Ч. 40 (посторінкова пагінація відсутня).

⁹⁴ Таборове життя. *Наша зоря*. Стрільково (Стшалково), 1923. 7 січня. Ч. 29–30. С. 35–36.

⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3947. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 23.

лам стало урочисте святкування у таборі роковин народження та смерті Тараса Шевченка (10–11 березня 1923 р.). Програма вшанування пам'яті Кобзаря включала виконання хором Д. Котка національного гімну, а також музичних творів «Розрита могила» і «Заповіт»⁹⁶.

Протягом 1923 р. хор кількаразово виїздив з табору для проведення концертів для мешканців польських міст, проте ці «гастроли» давалися досить складно, бо хор не мав грошового забезпечення та не був легалізований. У цей час він діяв як кооперативне підприємство, справи в якому провадили два адміністратори — Олександр Тимченко та Андрій Давиденко. Зрештою для хористів вдалося оформити документи, які засвідчували їхній артистичний фах і давали обмежені права на гастрольні поїздки (Гавалюк Р., 2021). І тільки у 1924 р. Д. Котку вдалося отримати державну ліцензію, після чого хор набув статусу концерто-комерційного підприємства «Хор Дмитра Котка» й отримав дозвіл на проведення виступів в межах усїєї тодішньої Польської держави (включно з Галичиною та Волинню) (Чучман В., 2019. С. 61–62).

Після цього хор з великим успіхом виступав у Кракові, Варшаві, Лодзі та інших польських містах. Свого найвищого злету хор (вже як «Український Наддніпрянський хор») досяг у 1925–1926 рр., коли він мав у своєму складі до 50 хористів та хористок. Тоді він концертував усіма регіонами Польщі, виступаючи на Познанщині, Віленщині, Галичині, Волині, Поліссі, Помор'ї. Найбільші концерти хору відбулися в залі Варшавської філармонії, але коли виявилось, що вона є замалою, аби вмістити всіх бажаючих, хор виступив на арені Варшавського цирку, розрахованому на 9 тисяч глядачів. Мистецькі здобутки хору широко висвітлювалися як у польській, так і в українській пресі. Польські критики вважали хор Д. Котка «феноменальним чоловічим хором», якому немає рівних в Польщі з огляду на його «вокальну віртуозність» (Наріжний С., 1941. С. 13).

У 1926 р. хор продовжив мистецьке «завоювання» Польщі своїми концертами в Катовицях, Ченстохові, Петрокові. У 1928 р. хор здійснив велике концертне турне до Німеччини й отримав запро-

шення для виступів до Швейцарії та Бельгії, але не зумів отримати віз та повернувся до Польщі. І знову з великим успіхом він виступав у Варшаві (1–2 лютого 1930 р.). Але того ж року хор припинив своє існування з огляду на фізичну перевтому частини його хористів та солістів (Наріжний С., 1941. С. 13). Це не стало «останнім акордом» в історії хору Д. Котка, за деякий час він відродився, і вже в іншому складі продовжив концертувати в Польщі.

Отже, виступи хору сотника Д. Котка в таборах інтернованих військ УНР (Ланцут, Стршалково, Каліш) являли собою важливу частину повсякдення таборян, і кожен концерт додавав їм душевних сил і великого морального піднесення, що у свою чергу допомагало українським воякам витримувати всі негаразди таборового існування. Кожного разу виступи хору вселяли в них відчуття оптимізму й дарували надію на скороминущість усіх їхніх бід, створювали особливу атмосферу душевного єднання всіх українців у таборах.

Завдяки цьому таборове повсякдення вояків-українців та членів їхніх родин наповнювалося конструктивним змістом, а, крім того, українські пісні у хоровому виконанні слугували ефективним засобом боротьби зі зневірою та розчаруванням, які все ж таки проникали у середовище інтернованого українського вояцтва. Цій же меті слугувало відзначення національних свят (і зокрема Шевченківських днів), а також «концертів-вечірок», до проведення яких традиційно долучався хор Д. Котка — співом національного гімну й мистецьким виконанням народних пісень.

Хор дуже скоро переріс таборові рамки, ставши справжнім культурним явищем в Познанщині, а пізніше й в інших польських воєводствах. Це було вкрай важливим, бо завдяки хору значна кількість поляків отримувала можливість відкрити для себе український світ і пізнати його музично-хорову культуру. Виступаючи у польських містах, хор успішно виконував роль репрезентанта УНР та промоутера польсько-українського міжнародного зближення. Кожен його виступ ставав справжнім мистецьким святом без розрізнення, хто саме відвідував ці концерти, аби пізнати справжнє українське хорове мистецтво.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Армія за дрютами. Збірка документів / ред.-упор. В. Моренець. Кам'янець-Подільський, 2018.
- Гавалюк Р. (Не)відомий Дмитро Котко. *Фотографії старого Львова*. 2021. 8 листопада (<https://photo-lviv.in.ua/ne-vidomyu-dmytro-kotko/>).
- Лисенко І.М. Котко Дмитро Васильович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. К., 2009. Т. 5: Кон-Кю.
- Мистецтво України: Біографічний довідник / упоряд.: А.В. Кудрицький, М.Г. Лабінський / за ред. А.В. Кудрицького. К., 1997.

⁹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3947. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 63, 64.

⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 33.

- Наріжний С. Українська пісня закордоном (Українська Республіканська Капела й хори української еміграції) [відбитка з журналу «Пробоем», ч. 6(95)]. Прага, 1941.
- Срібняк І. Національно-патріотична та спортивно-оздоровча мобілізація вояцтва у таборі інтернованих Військ УНР Стшалково (Польща) у 1921–1922 рр.: форми і методи. *Ідеологія і політика*. К., 2018. № 2(10). С. 131–146.
- Срібняк І., Палієнко М. Таборова «жива» газета «Промінь» як джерело для реконструкції особливостей життя і повсякдення інтернованих вояків Армії УНР у Стшалково, Польща (1922 р.) *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія, політологія. Маріуполь, 2021. Вип. 30. С. 69–81.
- Срібняк І., Палієнко М. Повсякдення інтернованих вояків Армії УНР у таборах Стшалково і Каліш, Польща, крізь призму публікацій журналу «Наша зоря» (1921–1923 рр.) *Український інформаційний простір*. Київ, 2022. № 1(9). С. 209–232.
- Чучман В.М. Творча спадщина Євгена Вахняка в хорівій традиції Галичини. Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата мистецтвознавства, спец. 26.00.01: «Теорія та історія культури». Івано-Франківськ, 2019. С. 61–64.
- Sribniak I. Życie kulturalne i artystyczne żołnierzy Ukraińskiej Armii Ludowej internowanych w obozie w Strzałkowie (lipiec 1921 — sierpień 1922) *Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej*. 2021. T. VIII. S. 97–112.
- Czerniak B., Czerniak R.M. Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914–1918, 1919–1924. Strzałkowo 2013, 32 s.

REFERENCES

- Armiia za drotamy [Army behind the Wires]. (2018). Zbirka dokumentiv. Redaktor-uporiadnyk V. Morenets, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Havaliuk, R. (2021, 8 lystopada). (Ne)vidomyi Dmytro Kotko [(Un)known Dmytro Kotko] *Fotografii staroho Lvova* [in Ukrainian].
<https://photo-lviv.in.ua/ne-vidomyy-dmytro-kotko/>
- Lysenko, I. M. (2009). Kotko Dmytro Vasyliovych [Kotko Dmytro Vasyliovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t., redkol. V. A. Smolii (holova) ta in., Kyiv, T. 5: Kon-Kiu, 234* [in Ukrainian]
- Kudrytskyi, A. V., & Labinskyi, M. H. (Eds.). (1997). *Mystetstvo Ukrainy [Art of Ukraine]. Biohrafichnyi dovidnyk*, Kyiv [in Ukrainian].
- Narizhnyi, S. (1941). *Ukrainska pisnia zakordonom (Ukrainska Respublikanska Kapela i khory ukrainskoi emihratsii)* [Ukrainian Song Abroad (Ukrainian Republican Chapel and choirs of the Ukrainian emigration)]. Vidbytky z zhurnalu «Proboiem», 6(95)]. Praha [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2018). Natsionalno-patriotychna ta sportyvno-ozdorovcha mobilizatsiia voiatstva u tabori internovanykh Viysk UNR Stshalkovo (Poland) u 1921–1922 rr.: formy i metody [National-Patriotic and Sport-Rehabilitation Mobilization of Troops in the Internment Camp of the UNR Troops Stshalkovo (Poland) in 1921–1922: Forms and methods]. *Ideolohiia i polityka*, Kyiv, 2(10), 131–146 [in Ukrainian].
- Sribniak, I., & Paliienko, M. (2021). Taborova «zhyva» hazeta «Promin» yak dzherelo dlia rekonstruktsii osoblyvostei zhyttia i povsiakdennia internovanykh voiakiv Armii UNR u Stshalkovo, Polshcha (1922 r.) [The Camp's "living" Newspaper «Promin» as a Source for Reconstructing the Features of Life and Everyday Life of Interned Soldiers of the UNR Army in Stshalkovo, Poland (1922)]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*, Seriia: Istoriiia, politolohiia, Mariupol, 30, 69–81 [in Ukrainian].
- Sribniak, I., & Paliienko, M. (2022). Povsiakdennia internovanykh voiakiv Armii UNR u taborakh Stshalkovo i Kalisz, Polshcha, kriz pryзму publikatsii zhurnalu «Nasha Zoria» (1921–1923 rr.) [Everyday Life of Interned Soldiers of the UNR Army in Stshalkovo and Kalisz Camps, Poland, through the Prism of Publications of the Journal «Nasha Zoria» (1921–1923)]. *Ukrainskyi informatsiynyi prostir*, Kyiv, 1(9), 209–232 [in Ukrainian].
- Chuchman, V. M. (2019). *Tvorcha spadshchyna Yevhena Vakhniaka v khorovii tradytsii Halychyny* [Creative Heritage of Yevhen Vakhniak in the Choral Tradition of Galicia]. *Candidate thesis*, Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2021). Życie kulturalne i artystyczne żołnierzy Ukraińskiej Armii Ludowej internowanych w obozie w Strzałkowie (lipiec 1921 — sierpień 1922) *Polonia Maior Orientalis. Studia z dziejów Wielkopolski Wschodniej*, VIII, 97–112 [in Polish].
- Czerniak, B. & Czerniak, R. M. (2013). *Obóz jeńców wojennych i internowanych pod Strzałkowem 1914–1918, 1919–1924*. Strzałkowo [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 08.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.26>
 УДК: 94(477+470-074)»1843/1844»:82-92

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
 Факультету суспільно-гуманітарних наук
 Київського університету імені Бориса Грінченка,
 кандидат історичних наук, доцент,
 Київ, Україна

Oleh IVANYUK,

Associate Professor of the Department
 of History of Ukraine,
 Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
 Borys Grinchenko Kyiv University,
 PhD in History, Associate Professor,
 Kyiv, Ukraine

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
 ORCID iD: 0000-0001-6750-5423

Дар'я РОМАНЕНКО,

студентка Факультету романо-германської філології
 Київського університету імені Бориса Грінченка,
 Київ, Україна

Daria ROMANENKO,

Student of the Faculty of Romance and Germanic Philology,
 Borys Grinchenko Kyiv University,
 Kyiv, Ukraine

doromanenko.if21@kubg.edu.ua
 ORCID iD: 0000-0002-6264-7112

Візії України у подорожніх записках барона Августа фон Гакстгаузена

У статті висвітлюється коло питань, пов'язаних з подорожжю 1843–1844 рр. німецького барона А. фон Гакстгаузена українськими землями, які знаходилися у складі Російської імперії. Основну увагу приділено аналізу вражень мандрівника від спілкування з місцевим населенням і наданим ним етнічним характеристикам тих народів, які мешкали на теренах Наддніпрянської України і Кримського півострова. Встановлено, що конфлікт власних спостережень і вражень А. фон Гакстгаузена з ідеологічними моделями, які нав'язувалися представниками державного апарату, а також часткове цензурування тексту подорожніх записів призвело до хаотичності викладу, історичних помилок і браку чіткого й об'єктивного бачення розвитку українських земель.

Ключові слова: подорож, А. Гакстгаузен, Наддніпрянська Україна, міський простір, етнічний склад, подорожні записи.

Visions of Ukraine in the Travel Notes of Baron August von Haxthausen

The article investigates the purpose and the process of Baron August von Haxthausen's trip through the Ukrainian lands that were the part of the Russian Empire in 1843–1844. The scientific heritage of August von Haxthausen was examined by various researchers, but most of them studied his works exclusively in the context of agricultural and socio-economic issues of Russia and Germany. However, the trip of August von Haxthausen itself and his observations concerning ethnographic and religious peculiarities, social and cultural aspects of life of the local population have been practically never explored before. The research is based on two volumes of A. von Haxthausen's work "The Russian Empire, its People, Institutions, and Resources", with the primary focus being on his travelling through

Ukrainian ethnic territories. In the course of the investigation, it is established that the purpose of Baron's trip was to explore the agricultural system of the Russian Empire, as well as receive further insight into different aspects of daily life, culture, and traditions of the local population. In addition, August von Haxthausen demonstrated a great interest in various monuments, such as religious constructions, palaces, and educational institutions. His choice of the monuments was significantly influenced by what was popular among other travelers to visit in the late 18th — early 19th centuries. Due to Baron's communication with people of different social classes certain changes in his attitude towards the imperial realities were induced, making it more objective and comprehensive. August von Haxthausen was substantially interested in the living conditions of foreign colonists, particularly of Mennonites — his compatriots. While travelling, Baron clearly identified the ethnicity of each people of the Russian Empire. His ethnic classification was predominantly based on the language, physical features, and traditions of the population. All the data, which was collected by August von Haxthausen in the course of the trip, including his observations and impressions, was later transformed into a three-volume work "The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources"; further laying the foundation of changes in the imperial society.

Keywords: *trip, August von Haxthausen, Dnieper Ukraine, urban space, ethnic composition, travel notes.*

На середину XVIII ст. українські землі, попри численні повідомлення про них у тогочасній європейській пресі, залишалися для іноземців своєрідною «незвіданою землею». Причини такого стану справ пояснив англійський мандрівник Джозеф Маршалл. По-перше, це було пов'язано з відсутністю цілісної й об'єктивної інформації про регіон, адже офіційні відомості обмежувалися застарілими і часом міфологізованими звітами. По-друге, на його думку, українські землі були віддалені від основних маршрутів, які прокладали посадові особи та подорожуючі з європейських країн до Москви й Санкт-Петербурга або далі на Схід. І по-третє, географі, створюючи праці, які стосувалися Російської імперії, говорячи про Україну, копіювали інформацію з джерел XVI–XVII ст. (Брицький П.П., Бочан П.О., 2011. С. 238).

Власне тому наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., коли Російська імперія розпочала колонізацію новоприєднаних південних територій і, зокрема, Кримського півострова, українські землі стали об'єктом досліджень для мандрівників з різних європейських країн. Вони вирушали у дорогу з метою загального пізнання нових країв, у пошуках екзотики, задля реалізації власних наукових досліджень або дипломатичних місій. Значну частину серед мандрівників становили вихідці з німецьких земель, зокрема Й.Г. Блазіус, Й.Г. Коль, К. Кох, П.-С. Паллас та інші.

Одним з тих, хто відвідав Наддніпрянщину і Кримський півострів у 40-х рр. XIX ст. був барон Август фон Гакстгаузен⁹⁸, якого відомий французький історик Жюль Мішле назвав «російським Колумбом» (Starr S., 1968. P. 462).

Питання подорожі барона А. Гакстгаузена Україною лише побіжно знайшло відображення в історіографії, хоча його науковий доробок ви-

кликав зацікавлення дослідників ще за імперської доби, у другій половині XIX ст. Тогочасні розвідки переважно стосувалися аналізу економічної і соціальної інформації, яка містилася у працях німецького мандрівника.

Так, подорож А. Гакстгаузена теренами Російської імперії відбилася у науковому дослідженні В. Семевського (Семевский В.И., 1888). Зокрема, було окреслено передумови мандрівки, яку німецький економіст здійснив у 1843–1844 рр., й проаналізовано роздуми вченого щодо кріпацтва. Процес підготовки подорожі барона до Російської імперії, спираючись на архівні документи, аналізував і П. Морозов (Морозов П.О., 1891).

За радянської доби було опубліковано статтю М. Дружиніна, де було викладено коротку біографію німецького мандрівника й проаналізовано його економічні погляди (Дружинин Н.М., 1968). У сучасній російській історіографії постає А. Гакстгаузен приділили увагу О. Потапенко (Потапенко О.А., 1994; Потапенко О.А., 1995; Потапенко О.А., 1996) й О. Авдеева (Авдеева О.А., 1998). Зокрема, О. Авдеева досліджувала чинники, які впливали на формування світогляду барона, а також аналізувала його бачення державного й соціального устрою Російської імперії.

Деякі ґрунтовні наукові розвідки присвятили А. Гакстгаузену й іноземні дослідники. Зокрема, у 1954 р. німецький історик В. Бобке захистив дисертацію «А. Гакстгаузен. Дослідження з історії політичного романтизму» (Bobke W., 1954). У 1968 р. було опубліковано статтю англійського історика С. Старра, присвячену німецькому економістові (Starr S., 1968). Наприкінці 70-х рр. XX ст. Беттіна Бір створила монографію, присвячену поглядам німецького дослідника щодо економічних й соціальних відносин між Пруссією та Російською імперією (Bettina K. Beer, 1979).

⁹⁸ Август фон Гакстгаузен (1792–1866) — німецький барон, економіст, юрист, мандрівник, учасник війн проти військ Наполеона, дійсний таємний радник прусського уряду, дослідник аграрного устрою Пруссії й Російської імперії. Упродовж 1815–1818 рр. він вивчав аграрну історію у Геттінгенському університеті. У 1829 р. був запрошений на державну службу до Берліна.

Упродовж 80–90-х рр. ХХ ст. наукову й епістолярну спадщину німецького барона аналізували японський вчений Ейті Хідзен, німецька дослідниця М. Стоянова-Одой та інші (Stoyanoff-Odoy M., 1991). Вчені докладно висвітили його біографію та світоглядні концепції. Проте, попри ґрунтовну розробку проблеми, поза увагою науковців залишився комплексний аналіз візій українських земель у тревелогі А. Гакстгаузена.

Метою дослідження є аналіз тревелогів Августа фон Гакстгаузена для реконструкції його поглядів на українські землі у першій половині ХІХ ст.

Теоретичне знайомство А. фон Гакстгаузена з українськими землями розпочалося задовго до самої подорожі. Ще у 1834 р. за дорученням пруського уряду барон А. Гакстгаузен розпочав дослідження земельного устрою різних німецьких регіонів. Цій роботі він присвятив дев'ять років свого життя. Наукові пошуки викликали цікавість щодо розвитку поземельних відносин в інших країнах, зокрема й у сусідній Російській імперії. Підсумовуючи результати досліджень, у 1842 р. А. Гакстгаузен оприлюднив статтю, у якій проаналізував Указ імператора Миколи I «Про зобов'язаних селян» (Haxthausen A., 1842).

Публікація привернула увагу російського посланця П. фон Мейєндорфа. У спілкуванні з міністром державного майна, графом П.Д. Кисельовим, чиновник висловив думку про доцільність запрошення такого фахівця, як А. Гакстгаузен, до Російської імперії з метою проведення наукових досліджень і аналізу стану аграрного сектора країни. Пропозиції щодо запрошення було доведено до відома імператора Миколи I, який у свою чергу визнав їх доцільними. Важливість проекту підкреслювалася тим, що цар не лише дозволив іноземцеві відвідати Російську імперію, але й наказав профінансувати його подорож. На реалізацію проекту було виділено 11 232 рублі (Starr S., 1968. P. 463).

Водночас граф П. Кисельов зазначав, що «барону Гакстгаузена Височайше дозволено відвідати Росію з метою наукових досліджень з удосконалення сільського господарства, не роблячи втім з цієї подорожі урядового заходу... Виходячи з того, що подорож барона Гакстгаузена не є заходом урядовим і офіційним, а приватним,... барон Гакстгаузен може оглядати усе те, що дозволено бачити будь-якому іншому приватному мандрівникові» (Авдеева О.А., 1998. С. 9).

У свою чергу посприяв організації досліджень і пруський король Фрідріх Вільгельм IV. Він надав своєму таємному радникові «річну відпустку для мандрівки російськими провінціями, заплановану як відповідь на пряме запрошення Його Величності Російського Імператора, з виплатою усієї Вашої зарплати авансом...» (Stoyanoff-Odoy M.,

1991. P. 42). Таким чином, питання подорожі було вирішено. Готуючись до неї, А. Гакстгаузен опрацював доступні йому довідкові джерела, ознайомився з тревелогіями тих, хто вже бував у Російській імперії, і побіжно вивчив історію земель, які планував відвідати.

Подорож барона А. Гакстгаузена до Російської імперії розпочалася у 1843 р. Він полишив Берлін і виїхав до Санкт-Петербурга. Мету мандрівки він визначив так: «Познайомитись із різними людьми, отримати рекомендаційні листи, які мені можуть знадобитися під час моєї подорожі вглиб імперії, і зібрати таку інформацію, яка може стати у пригоді під час дослідження національного життя Росії» (Haxthausen A., 1856 a. P. 2)⁹⁹. Діставшись Санкт-Петербурга, А. Гакстгаузен відразу увійшов до наближеного до імператорської родини кола. Особливе захоплення у мандрівника викликала особа імператора Миколи I. Згодом він писав: «Микола був ще людиною, на яку можна дивитись, наче на бронзову статую! Я знав його дуже добре, не думаю, що десять людей могли знати його краще й цінувати більше, ніж я. Це була шляхетна й могутня натура, не схожа на жодну іншу в сучасності, при цьому такої відкритості, чесності, м'якості та релігійності, як не багато хто» (Stoyanoff-Odoy M., 1991. P. 44).

Знайомство з імператором і спілкування з високопосадовцями, надлишкова розкіш, на яку страждав російський вищий світ, показові масові заходи — усе це вплинуло на його сприйняття дійсності, сформувало певні стереотипи і призвело до дещо необ'єктивної оцінки життя у Російській імперії. Надзвичайно емоційно він описав свої враження від так званого «Великого параду», організованого до Великодня, у якому він взяв участь. Барон А. Гакстгаузен нотував: «...Через деякий час Імператор вийшов з палацу й наблизився до війська: пролунав надзвичайний крик радості. Він став у центрі перед військами, і потім певна кількість рядових солдатів з усіх полків виступили вперед й оточили імператора. Він підійшов до кожного по черзі, віддає великодній салют, обійняв і поцілував його. Це було видовище вражаючої величі!... Почуття власної рівності перед Ним охоплює людей; всі, вищих і нижчих класів, обіймають один одного, як брати, і навіть правитель чверті земної кулі, тимчасовий захисник і голова церкви, вітає найнижчого зі своїх підданих і таким чином визнає релігійні зв'язки, які пов'язують його з народом» (Haxthausen A., 1856 a. P. 7). Згодом, під час подорожі губерніями, у процесі спостереження за повсякденним життям і спілкування з місцевим населенням, погляди мандрівника щодо Російської імперії та самодержавного управління нею зазнали істотних змін.

⁹⁹ Тут і далі в тексті твір А. Гакстгаузена подано у перекладі Д. Романенко.

9 травня 1843 р. А. Гакстгаузен залишив Санкт-Петербург й у супроводі німецького орієнталіста й історика І.-Г.-Л. Козегартена, князя П. Лівена й кількох інших супутників вирушив до Москви (Stoyanoff-Odoy M., 1991. P. 43). Подорожувати з гідами й перекладачами, які зазвичай походили з урядових або адміністративних кіл, було обов'язковою умовою для іноземця. Потреба обґрунтовувалася необхідністю організації заходів безпеки, налагодження комунікації з місцевим населенням і створення умов для комфортного пересування. Проте у супроводу була й інша функція. Він ретранслявав тези, які мали стати визначальними у формуванні певного позитивного сприйняття імперської дійсності, і намагався демонструвати лише ті сторони життя, які стверджували велич Російської імперії та міць її армії. З урядової переписки між П.К. Мейендорфом і П.Д. Кисельовим відомо, що А. Гакстгаузен бажали використати як своєрідного «агента» для популяризації імперської системи управління у Німеччині (Starr S., 1968. P. 469).

Проте чим довше тривала подорож, тим більше мандрівник розумів, що оповіді мало збігаються з реальністю. Це сприяло формуванню об'єктивного бачення стану життя на підкорених царатом територіях.

Наприклад, у Феодосії А. Гакстгаузен взяв під протекцію голову поліції, який вільно володів німецькою мовою й невідступно супроводжував його. Мандрівника засмутило, що його компаньйон, незважаючи на прохання, не показав йому того життя, яке барон прагнув побачити. Німецький економіст зазначав: «...на жаль, мій супутник взяв мене лише до найкращих і найбагатших будинків, у яких простежувалися лише європейські звички й сучасна розкіш... Це одна слабка сторона російських чиновників: вони набувають великої спритності у тому, щоб показувати допитливим очам свого начальства найяскравішу сторону всього, і, приховуючи всі дефекти, вони роблять те саме для мандрівників...» (Haxthausen A., 1856 b. P. 101).

Ще одним фактором, який сприяв спробам об'єктивно оцінити побачене, було спілкування зі співвітчизниками. Зокрема, розмови з німцями, які проживали у Харкові, дали можливість барону А. Гакстгаузену зрозуміти бугафорність багатьох аспектів життя Російської імперії. Співвітчизники повідомляли, що враження високої освіченості та культури значної частини представників станової верхівки, нібито витончені манери, вишуканий зовнішній вигляд і знання французької мови — усе це лише «розкішна оболонка, яка не здатна довго приховувати «первісну порожнечу розуму» (Haxthausen A., 1856 a. P. 398).

Маршрут подорожі барона А. Гакстгаузена був таким: Москва — Ярославль — Вологда — Казань — Саратов — Пенза — Тамбов — Воронеж — Харків — Катеринослав — Кримський півострів — південний Кавказ — Кримський півострів — Одеса — Поділля — Волинь — Київ — Чернігівщина — Орельщина — Тульщина — Москва — Санкт-Петербург (Haxthausen A., 1856 a. P. 11).

Знайомство мандрівника з Наддніпрянщиною розпочалося з Харківської губернії. Першим, що привернуло увагу А. Гакстгаузена в українських землях, були «кам'яні баби», які, за його словами, зазвичай розташовувалися біля курганів. Уперше одну з таких пам'яток він побачив у с. Рогань, дорогою з Харкова до Чугуєва. Мандрівник залишив її детальний опис і зробив схематичний малюнок.

Надалі А. Гакстгаузен, на аматорському рівні, намагався досліджувати «кам'яних баб». Його увагу привернули кілька зразків, які знаходилися у саду Катеринослава, біля будинку губернатора. Оглянувши їх, мандрівник зазначив, що ці фігури суттєво відрізнялися від тієї, яку він уже бачив й, імовірно, їх було зроблено значно пізніше.

Ще один різновид кам'яних скульптур він виявив у селі Терпіння, на березі річки Молочної (колишня резиденція голови духоборів¹⁰⁰ С.І. Капустіна). Вони знаходилися у внутрішньому дворі місцевого маєтку. За припущеннями мандрівника, їх привезли сюди з іншого місця, можливо, з околиць села. Описуючи їх, А. Гакстгаузен нотував: «Фізіономії, безсумнівно, були монгольськими. Головні убори були подібними до тих, що тепер носять калмицькі жінки» (Haxthausen A., 1856 b. P. 84). У процесі дослідження він намагався попередньо класифікувати їх: «Фігури поділяються на чоловічі та жіночі; всі досі розглянуті (зокрема й ті, яких я бачив на власні очі) повернуті обличчям на схід; усі вони тримають у руках перед животом предмет, стосовно [природи] якого мандрівники мають різні здогадки; одні сидять, інші стоять» (Haxthausen A., 1856 b. P. 80). Проте А. Гакстгаузен не був ані археологом, ані істориком і не володів спеціальними знаннями. Його висновки мали поверхневий характер, і він це добре розумів. Тому мандрівник наголошував на важливості пам'яток і необхідності створення своєрідної державної програми їх дослідження та збереження, адже їх руйнував не лише час, але й чиновники, які бажали прикрасити ними свої маєтки (Haxthausen A., 1856 b. P. 85).

Одним із важливих питань, що намагався з'ясувати А. Гакстгаузен, було питання етнічного складу населення регіонів, якими він подорожував. Перше, на що звернув увагу А. Гакстгаузен, — це відмінності між росіянами й українцями. Хоча

¹⁰⁰ Духобори (духоборці) — одна з християнських релігійних течій, представники якої не визнають Біблію. Неодноразово зазнавали переслідувань і депортацій з боку російської імперської влади.

під впливом імперських міфів, які ретранслявалися йому супроводом, і внаслідок подальшого редагування власних подорожніх записів мандрівник визначав їх як дві частини одного народу.

Він зауважував, що малороси мало контрастують з великоросами, як, власне, і їхні діалекти не суттєво відрізняються. Мандрівник проводив аналогію щодо «верхніх і нижніх німців», у яких мовлення мало значно більші відмінності. Часом А. Гакстгаузен взагалі не бачив різниці між двома народами. Особливо це стосувалося історичних подій і процесів, свідком яких він не був. Тому він вніс певну плутанину у свою оповідь і ввів в оману читача. Наприклад, основними учасниками колонізації півдня України у XVI–XVII ст., засновниками і основою козацтва він називає саме росіян. Мандрівник зазначає: «...росіяни підкорили ці степи, вони були зовсім безлюдні та незаселені, і лише одиночні кочові племена перебували на них зі своєю худобою... Росія була першою, кому вдалося змінити кочовий спосіб життя на осілий в степах, які вони почали заселяти та культивувати. З шістнадцятого століття козаки, що згадувалося вище, проникли в понтійські степи зі сходу і заходу, а потім розмістилися на Доні та Дніпрі» (Haxthausen A., 1856 b. P. 63). Поряд з тим він дає цікаву характеристику ментальності росіян: «Росіяни за будь-яких обставин прагнули лише блискавичного та швидкого результату; переваги досягнутого, що ведуть за собою великі проблеми, працю, перешкоди, або є віддаленими, не є перевагами для них» (Haxthausen A., 1856 b. P. 45).

Проте описи, які він наводить у тревелогах, суперечать його попередньому твердженню і дають розуміння, що А. Гакстгаузен не лише чітко розрізняє українців і росіян, вказуючи на етнографічні й ментальні особливості, але й проводить етнічну межу між ними. Мандрівник писав: «Тепер ми дійшли до кордону Орловської губернії, який можна вважати границею між малоросами і великоросами. Обличчя, постаті, борода й одяг людей свідчили про це, хоча спостерігався поступовий перехід від одного до іншого. План і архітектура будинків та садиб ще здебільшого були малоросійські (сторона будинку виходить на вулицю, є веранда й побілені стіни). Але розташування сіл, довгі широкі вулиці з садибами, що стоять лінійно й впритул одна до одної, вказують на великоросійський лад і звичаї. Станційне село Севськ було цілком великоросійським» (Haxthausen A., 1856 b. P. 173). Так само він зафіксував мовні, релігійні, культурні відмінності між двома народами, подорожуючи Правобережною Україною, хоча й хибно поділяв українців на «малоросів» і «русинів». Вочевидь це сталося тому, що ті, з ким спілкувався А. Гакстгаузен, саме так визначали свою етнічну приналежність. Так само помилково він вважає українську мову діалектом, який сформувався під впливом польської та ро-

сійської мов. Не останніми чинниками, які вплинули на плутанину з етнонімами, що виникла у подорожуючого, були необізнаність щодо особливостей віровизнання і нерозуміння наслідків процесу русифікації, який активно впроваджувався імперським урядом після приєднання цього регіону.

Зокрема, перебуваючи на Поділлі, А. Гакстгаузен зазначав: «Населення Поділля складається з 10 різних народів... — великоросів, малоросів, русинів... Кожен є відмінним і не змішується з іншими, має свою мову, одяг, спосіб життя і загалом власну релігію. Кожен утворює своєрідний соціальний і політичний клас. З великоросів сформований прошарок чиновників, цивільних і військових; вони одягаються у форму, розмовляють великоросійським діалектом й належать до Російської церкви. Малороси становлять клас козаків; вони мають свій своєрідний одяг, говорять малоросійським діалектом і також належать до Російської церкви. Русини — клас селян-кріпаків, які мають самобутнє вбрання, розмовляють своїм діалектом, що є сумішшю польської та російської мов. Раніше вони належали до об'єднаної грецької та латинської церкви, проте, оскільки цей союз був розірваний, ніяких відмінностей між їхнім віросповіданням та тим, що властиве Російській церкві, не спостерігається» (Haxthausen A., 1856 b. P. 155–156).

Таким чином, впадає в око неузгодженість у твердженнях, які стосувалися українців і росіян. Можемо припустити, що подорожні записки, під впливом спілкування з представниками російських урядових кіл, були частково змінені у той час, коли мандрівник завершив подорож Наддніпрянщиною і Кримським півостровом та упродовж ще довгого часу перебував у Москві, а потім Санкт-Петербурзі. Зокрема, відомо про наполегливе прохання імператора Миколи I цензурувати увесь текст, незважаючи на те, що він не мав друкуватися російською мовою, а лише німецькою і французькою (Starr S., 1968. P. 463).

Так само певне ідеологічне редагування могло здійснюватися після завершення польових досліджень А. Гакстгаузена і повернення до Пруссії навесні 1844 року. За відомостями С. Старра, для роботи з подорожніми записами граф П.Д. Кисельов надав мандрівникові помічника. Той своєю чергою регулярно відправляв до Санкт-Петербурга таємні звіти про стан справ і зміст тексту. Водночас відомо, що А. Гакстгаузен працював достатньо методично і виважено, тому замовникам дослідження довелося чекати на перші результати кілька років (Starr S., 1968. P. 470).

Проте вочевидь прочитане не задовольнило імперські кола. Праця мандрівника викликала шквал критики у Російській імперії. Негативну оцінку дослідженням дали граф А.Х. Бенкендорф, економіст І. Вернадський, і, зрештою, М. Черни-

шевський, який спочатку виступив на його захист, та інші (Starr S., 1968. P. 463).

Особливу увагу мандрівника привернув полінаціональний склад населення півдня Наддніпрянської України й Кримського півострова. Август фон Гакстгаузен зазначав: «Що стосується різноманіття національностей людей, то колонії, створені у Бессарабії, були заселені болгарами (60 701), в уряді Херсона також знаходимо 7832 болгарина. У цей час загалом є від 70 000 до 80 000 болгар, близько 6000 молдаван і валахів, 6000 сервійців, майже всі у Бессарабії й Херсоні. Також 1400 болгар і кілька тисяч греків в уряді Тавриди. Кількість вірмен невідома, але вона, ймовірно, не перевищує й тисячі. В уряді Херсона є 9 колоній євреїв, близько 7500 осіб, чотирьох шведських колоній, а усі інші 230 000 осіб — це німці з найрізноманітніших районів Швейцарії, Бадена, Вюртемберга, Нассау, Рейну та Західної Пруссії» (Haxthausen A., 1856 b. P. 40–41).

Значну частину своїх тревелогів він приділив етнографічним описам народів цих регіонів і спробам охарактеризувати їхні ментальні риси й світобачення. Побіжно мандрівник висвітлює і колонізаційні процеси, які тривали й у першій половині XIX ст. Зокрема, він фіксував бурхливий економічний розвиток, що у той час переживала Катеринославщина. У зв'язку з цим до регіону безперервно прибували переселенці «і багато вже прижилося, серед яких є великороси й малороси, волохи, серби, албанці, у великій кількості греки, татари й німці. Багато поміщиків від великоросійських урядів посилають сюди своїх кріпаків; багато польської шляхти прийшли зі старопольських повітів, і багато бідних дворян із рязанської губернії» (Haxthausen A., 1856 a. P. 418–419). Ті, хто поселяється на коронних землях, отримують від уряду вісім десятин і сто срібних рублів на допомогу в побудові необхідних будівель разом зі звільненням від податків на певну кількість років.

Проте найбільше мандрівника цікавила доля німецьких колоністів, які у другій половині XVIII ст. заселили південні землі, що увійшли до складу Російської імперії. Подорожуючи з Катеринослава до Кримського півострова, він відвідав менонітське поселення Розенталь. Мандрівник писав: «Ми відразу відчули себе перенесеними в долини Вісли, що у Західній Пруссії, настільки цілковито німецьким було все навколо нас: не лише люди, їхня мова, одяг і житло, але й кожна тарілка і посудина, навіть домашні тварини (собаки, корови й кози) були німецькими. Цим колоністам навіть вдалося надати німецького вигляду самій природі в усьому районі: художник

міг би назвати пейзаж німецьким» (Haxthausen A., 1856 a. P. 420–421). Описуючи поселення менонітів, А. Гакстгаузен демонстрував обізнаність щодо особливостей німецької колонізації Півдня України.

Ще одним народом, який зацікавив мандрівника своєю культурою і способом життя, були ногайці. Він вважав їх своєрідною «етнічною екзотикою» і останнім кочовим народом на теренах Європи. Про існування ногайців А. Гакстгаузен дізнався ще у процесі підготовки до подорожі, читаючи книгу Д. Шлаттера. Більш детальну інформацію він отримав від Дж. Корніса, меноніта за походженням, який відповідав за будівництво сіл для ногайців¹⁰¹. Саме цим зумовлювалося те, що їхні поселення, власне, як і окремі помешкання, були облаштовані на менонітський лад.

Так само від Дж. Корніса А. Гакстгаузен дізнався про асиміляційні заходи, запроваджені імперським урядом щодо цього народу. Мандрівник зазначав: «Ногайські татари на північ від Азовського моря обмежені російським урядом певною, чітко визначеною територією, а саме — 50 верст завдовжки з півночі на південь, 90 верст зі сходу на захід. Площа відведених земель становить близько 3300 квадратних миль. На півдні вони сягали Азовського моря й володінь графа Ф. Орлова-Денисова; на півночі обмежувалися колонією менонітів і молукан; на сході доходили до вюртемберзьких колоній і російських поселень; а на заході — до колонії духоборців» (Haxthausen A., 1856 b. P. 92).

Поряд з тим він звернув увагу на невдалі спроби примусити їх до осілого способу життя. Мандрівник вказував на те, що російські чиновники, зокрема наглядач за ногайцями граф Я. де Мезон, змушували їх будувати стаціонарні житла і займатися землеробством, на якому вони не розумілися. Проте, після того як він залишив свою посаду, процес переходу до осілості призупинився. Барон А. Гакстгаузен зазначав: «Багато хто з них покинули свої будинки... й повернулися у степ вільних кочівників. “Аллах так захотів! — кажуть. — Він дав росіянам і німцям плуг, вірменам стіл (для підрахунку грошей), а ногайцям він дав віз”» (Там само). Підсумовуючи свої спостереження, мандрівник нотував: «Безсумнівним є те, що серед них досі існує сильна прихильність до турків, але вони поводяться дуже обережно, щоб не дозволити росіянам це усвідомити» (Haxthausen A., 1856 b. P. 93).

Відмінність від іудеїв Наддніпрянщини і особливий статус караїмів змусили А. Гакстгаузена писати про них. Мандрівник зазначав, що цей на-

¹⁰¹ На початку XIX ст. російський уряд узяв курс на руйнацію традиційного способу життя ногайців і їх асиміляцію. З цією метою було утворено своєрідну резервацію для їх компактного проживання і докладалися зусилля щодо спонукання до осілого способу життя. У 1809 р. розпочалося розселення ногайців у Мелітопольському окрузі — було засновано м. Ногайськ. До спорудження жител для кочівників активно залучалися німецькі колоністи.

род користується значними привілеями, які були надані рескриптом імператриці Катерини II від 18 січня 1795 р., зокрема й певними податковими й торгівельними пільгами. (Haxthausen A., 1856 b. P. 112). Німецький економіст вказував на те, що «вони загалом забезпечені, ведуть широку торгівлю по всій Росії і навіть по морю з Туреччиною та Англією. У Криму вони володіють великими садами і виноградниками, обробленими землями, маєтками». (Haxthausen A., 1856 b. P. 111).

Такий стан справ визначав надзвичайно позитивне ставлення караїмів до російської влади. Повага до імперії та її очільників мала й зовнішні прояви. Мандрівник нотував: «...ми пішли до багатого маклера міста на ім'я Мардохай Моше. Тут нас знову завели в обклеєні шпалерами кімнати, обставлені диваном, дзеркалами, письмовим столом, сучасними столами й стільцями. На стінах висіли гравюри імператорів Олександра й Миколи та різноманітні аркуші паперу...» (Haxthausen A., 1856 b. P. 102). За звичною вже традицією, описуючи ментальні риси народу, який його зацікавив, А. Гакстгаузен характеризував караїмів так: «Вони справді заслуговують пошани, яка їм скрізь наділяється, своєю моральною поведінкою та правдивістю, своєю покорою владі країн, в яких вони оселилися, і своєю доброзичливою та справедливою поведінкою до всіх» (Haxthausen A., 1856 b. P. 112).

Значну частину записів про Кримський півострів мандрівник присвятив татарам. Він із мрійливою захопленістю описував спосіб життя цього народу. Кримських татар А. Гакстгаузен характеризував як «чесних, вдоволених, тверезих і гостинних» людей, «благочестивих та вірних мусульман, проте ввічливих та вільних від фанатизму». Він також спростував частину міфів, які поширювалися російськими чиновниками стосовно цього народу в тогочасному суспільстві. Наприклад, Август фон Гакстгаузен зазначав: «Татарина звинувачують у ліні, особливо це часто роблять землевласники, на яких він змушений працювати... Але багата природа щедро нагороджує його дарами, і йому потрібно докласти лише трохи зусиль, щоб заслужити її милість...» (Haxthausen A., 1856 b. P. 126–127).

Ще одним народом, на який мандрівник звернув свою увагу, були вірмени. Саме з їхньою діяльністю А. Гакстгаузен пов'язував економічний розвиток міст Кримського півострова. Характеризуючи цей народ, А. Гакстгаузен писав: «Вірмени, безсумнівно, надзвичайно виділяються своїми здібностями: міста, що простяглися вглиб Криму і де вірменів якраз дуже багато, завдячують своїм важливим статусом саме цьому народу, адже без нього вони так би й залишались бідними татарськими селищами» (Haxthausen A., 1856 b. P. 60–61).

Поряд з тим подорожні записи А. Гакстгаузена містять не лише характеристики того чи іншого

народу, але й фрагментарні відомості про етнічний склад населення Бахчисарая. Зокрема, він вказував, що чисельність жителів колишньої ханської столиці становила 11 251 особу. Серед них налічувалося: 7904 татари, 1138 ромів (включно з населенням передмість і найближчих сіл), 1109 караїмів, 888 греків, 106 росіян, 103 вірмени, 3 іноземці (Haxthausen A., 1856 b. P. 114).

Цікавим є те, що мандрівник не висвітлює етнічний склад населення інших міст Кримського півострова, не порівнює його, наприклад, з Карасубазаром — містом, яке було не менш татарським, ніж колишня ханська столиця. Можливим поясненням є складність пошуку необхідної інформації. Зокрема, А. Гакстгаузен зазначав, що після прибуття до Санкт-Петербурга він отримав 200 кг документів, які стосувалися статистики, аграрного законодавства й управління. Під час подорожі довелося їх перевозити на окремому спеціальному візку (Starr S., 1968. P. 470). Отже, знайти потрібні відомості було достатньо складно або й взагалі неможливо.

Гіпотетично можемо також припустити, що місцеві чиновники уникали надання статистичних відомостей, оскільки вчений міг прослідкувати тенденцію до стрімкого скорочення чисельності народів, які жили на землях Кримського півострова, і пов'язати це з приєднанням території до Російської імперії і національною політикою царату. Так само можемо припустити, що місцева влада просто не мала статистики, якою могла б забезпечити А. Гакстгаузена. Адже сам мандрівник зазначав, що лише «у Одесі я отримав справжню професійну таблицю популяції Нової Росії» (Haxthausen A., 1856 b. P. 64). З описів самого А. Гакстгаузена не є зрозумілим, чи увійшли туди відомості щодо Кримського півострова.

У процесі дослідження багатоетнічності мандрівник дійшов висновків, що влада, яку цікавило лише освоєння вільних земель, дозволяла заселення їх усім бажаним іноземцям, без перерки, серед них і вигнанцям, злочинцям, колоністи були представлені вихідцями «з Альп, Піренеїв і гори Арарат; зі Швеції, Мальти та Єгипту; з островів Архіпелагу й Балеарських островів; з Нью-Йорка, Ірландії, Франції, Італії і кожного району Німеччини. До слов'янського складника населення належать великороси та малороси, русини та поляки, серби, болгари та інші, у великій кількості дуже впливові іудеї (з Караїмської церкви), вірмени та багато інших кавказьких народів»; у більшості міст Наддніпрянщини і Криму росіяни становлять меншість; кримські міста, незважаючи на дії влади, переважно зберегли татарський компонент (Haxthausen A., 1856 b. P. 59).

Окрім питань, пов'язаних з етнічним складом українських земель, увагу барона А. Гакстгаузена привернуло й міське середовище Наддніпрянщини й Кримського півострова. Вочевидь йому було

цікаво порівняти міста своєї батьківщини, більшість з яких значною мірою зберегли історичну забудову, тяглість архітектурної традиції, середньовічні культові та оборонні споруди, які славилися численними музеями і галереями, й міста нововідкритих для себе земель. Більше того, упродовж тривалого часу в європейському суспільстві побутувала думка про варварський стан простору на сході. Проте, на відміну від багатьох мандрівників, А. Гакстгаузен не вдавався до детального опису архітектурних пам'яток і старожитностей. Більшою мірою його цікавило міське середовище, повсякденне життя і атмосфера міст.

Знайомство з українськими містами у барона А. Гакстгаузена розпочалося з Харкова. Його зовнішній вигляд справив на нього неабияке позитивне враження. Мандрівник зазначив, що це «одне з найгарніших і найбільш перспективних міст Південної Росії», пророкуючи йому майбутнє потужного політичного, адміністративного й культурного центру. Він стверджував, що Харкову «судилося зайняти таку саму позицію щодо Одеси, яку Москва посідає стосовно Санкт-Петербурга» (Haxthausen A., 1856 a. P. 397). Привернула увагу подорожуючого виважена й елегантна забудова міста.

Проте А. Гакстгаузен відзначав і певні негативні аспекти, з якими йому довелося зіткнутися. Зокрема, його вразив незадовільний стан доріг, через що постійно застрягали карети і вози, це своєю чергою не робило подорож приємною. Він вказував на неорганізованість руху транспорту, внаслідок чого складалося враження, що екіпажів у місті значно більше, ніж жителів (Haxthausen A., 1856 a. P. 398).

Ще одним аспектом, який привернув увагу мандрівника, було освітнє середовище Харкова. Він познайомився із кількома видатними професорами місцевого університету — М.М. Луніним, І.І. Срезневським, А.К. Струве. Спілкування з ними було надцікавим, оскільки вони добре знали його батьківщину, адже навчалися у німецьких університетах.

Август фон Гакстгаузен з подивом зазначав, що, як за європейськими нормами, науковці отримували надзвичайно низьку заробітну плату, а студенти, поряд з тим, не сплачували за навчання, хоча їхні родини були переважно заможні. Відзначив мандрівник і руйнівні, з його точки зору, політичні настрої, які панували у студентському середовищі. Він вважав, що це пояснюється недостатнім контролем з боку уряду і викладачів, а також впливом на студентство французів і швейцарців, які відвідували Російську імперію і транслювали бунтівні ідеї.

Інше, і вже дещо гірше враження, ніж Харків, справив на мандрівника Катеринослав. Він назвав його містом «чудового, проте незавершеного плану, яке втратило свою колишню велич» (Haxthausen A., 1856 a. P. 416). Образ міста, як і його архітектура, не викликали цікавості у подорожуючого, і він вирішив уникнути його загального опису. Поряд з тим А. Гакстгаузен все ж відзначив кілька цікавих об'єктів. Із великим задоволенням він прогулявся парком Г. Потьомкіна, у якому було збудовано розкішний палац. Мандрівник писав: «Цей парк є найкращим, що я бачив у Росії, який тягнеться вздовж мальовничих і скелястих берегів Дніпра і відкриває чудові краєвиди на протилежний берег, так само скелястий; між ними протікає велична річка, ширша за Рейн» (Haxthausen A., 1856 a. P. 416–417). Вразила його й суконна мануфактура «Herr Neumann»¹⁰².

Особливий інтерес у А. Гакстгаузена викликали міста Кримського півострова, і це не було випадковістю. Регіон набув популярності серед європейських мандрівників ще з кінця XVIII ст. До А. Гакстгаузена його відвідали француз Шарль-Жильбер Ромм, іспанець Франсіско де Міранда, німці Петер-Симон Паллас, Йоганн Георг Коль та інші. Їхні враження від подорожей були опубліковані та відомі європейцям.

Серед усіх відвіданих міст у Криму мандрівника найбільше вразила колишня ханська столиця — Бахчисарай. Він привабив А. Гакстгаузена екзотикою кримськотатарської культури й унікальністю архітектури. Мандрівник зазначав: «Це було перше справжнє татарське місто, яке я побачив; орієнтальний дух пронизував все його внутрішнє життя» (Haxthausen A., 1856 b. P. 112). Він залюбки гуляв містом, роздивлявся майстерні кравців і ковалів, відвідував кав'ярні, зауважуючи, що татари спілкуються із винятковою жвавістю на вулицях, проте заходять до кав'ярні, щоб насолодитися спокоем і не вдаються до розмов (Haxthausen A., 1856 b. P. 113–114).

Перебуваючи у Бахчисарай, А. Гакстгаузен відвідав Успенський монастир. Релігійний комплекс передовсім зацікавив мандрівника загадковістю походження печер, у яких він розміщувався. Розмірковуючи над цим питанням, А. Гакстгаузен писав: «Ці печери дуже стародавні, і їх не можна з упевненістю віднести до спадщини жодного з народів, які населяли цю місцевість: є велика вірогідність, що вони належали невідомим історії етносам. Розкопки проводилися з неймовірним зусиллям та, звичайно, дуже грубими інструментами, і зайняли роки праці. Вони [печери], очевидно, слугували житлом, а потім час від часу

102 За інформацією А. Гакстгаузена, її засновником і власником був виходець з Аахену — К.В. Нойман, який переїхав до Російської імперії у 1815 р. Спочатку він працював управляючим приватних і державних мануфактур. Зібравши капітал у 100 тис. руб., відкрив власну справу. Мануфактура виготовляла 14 тис. ярдів сукна на рік. Існувала упродовж 15-ти років.

використовувалися як місця поховань... Це історична загадка» (Haxthausen A., 1856 b. P. 109–110).

Антагоністом до Бахчисарая, на думку А. Гакстгаузена, був Севастополь. Він писав: «Ще декілька годин тому ми були у справжньому орієнтальному містечку, повному великих історичних спогадів і населеному людьми, які походять з Далекого Сходу та є правовірними мусульманами. А тепер, несподівано й наче за помахом чарівної палички, ми були перенесені до абсолютно сучасного європейського міста. У першому можна було побачити лише східні обличчя, національні строї, будинки й мінарети; тут не зустрічається жодного татарина, не трапляється нічого, крім уніформ й елегантного модного вбрання, будинків і палаців з колонами й балконами, і російських церков» (Haxthausen A., 1856 b. P. 131–132).

Залишивши Кримський півострів, А. Гакстгаузен помандрував до Одеси. Тут він оглянув гавань, великі карантинні заклади, музей тощо. Проте місто, яке архітектурно було окрасою Півдня Наддніпрянщини і викликало захоплення у багатьох іноземців, німецький економіст описав досить стримано, як таке, що є розвинутим і впорядкованим. Поряд з цим особливу увагу в подорожніх записках мандрівник приділив старому ринку Одеси. Він привабив його природністю, колоритом і відсутністю бутафорного імперського лоску.

Август фон Гакстгаузен зазначав, що тут «як жебраки, так і більша частина робітників замовляли собі вечерю замість того, щоб готувати її вдома». Тут також спостерігалися відмінності у звичках людей різних національностей: росіяни перед вечерею завжди дотримувалися певного ритуалу, знімаючи головний убір, повертаючись до найближчої церкви та перехреснюючись; серед греків і волохів було набагато менше формальностей під час прийому їжі, в той час як роми просто «вишукували й пожирали свою вечерю там, де могли її знайти» (Haxthausen A., 1856 b. P. 141–142).

Ще одним українським містом, яке не міг не відвідати А. Гакстгаузен, був Київ. Мандрівник був заворожений побаченням. Свої враження він висловив так: «Вид на місто з висоти протилежного берега широкого Дніпра є воістину величним, і небагато російських поселень можуть зрівнятися з ним...» (Haxthausen A., 1856 b. P. 172). У супроводі наданого генерал-губернатором Д.Г. Бібіковим гіда й перекладача А. Гакстгаузен оглянув Київ.

Місто вразило мандрівника кількістю і величчю православних святинь. Спершу він оглянув Свято-Успенську Києво-Печерську лавру. У супроводі архієрея він спустився до підземних печер монастиря. Там мандрівник мав змогу побачити нетлінні мощі ченців, і з подивом зазначав: «Тіла не розкладаються, а зморщуються; всі вони лежать, доступні для огляду, у кам'яних трунах, одягнуті у свої чернечі шати. На кожному є

шовкове покривало, чудово вишите золотом» (Haxthausen A., 1856 b. P. 159). Завітав А. Гакстгаузен і до печери Святого Антонія, засновника монастиря, та підземної церкви, що була облаштована звичною для богослужіння атрибутикою. Окрім того, він побачив й усипальницю Нестора Літописця.

І знову, як і у Криму, А. Гакстгаузен замислився над таємницею створення печер. Він поставив під сумнів той факт, що вони були вириті ченцями. Свої роздуми він вніс до подорожніх записок: «Мені здається малоімовірно, що Антоній зі своїми соратниками чи будь-які інші їхні послідовники розкопали ці ходи й келії, які сягають кількох тисяч кроків у довжину. Навіть у теперішній час, з усіма нашими механічними приладами й допомогою пороху, це була б колосальна багаторічна робота, оскільки лише невелика кількість робітників могла би бути зайнята нею одночасно. Те, що ці місця були викопані в такий ранній період, є немислимим. І навіть Антонію рити із неймовірними зусиллями ходи й печери, коли він міг і навіть збудував свою церкву й монастир на землі?» (Haxthausen A., 1856 b. P. 160–161). Він також висловив припущення, що ці печери є набагато давнішими, ніж вважається, і створені вони були варягами або природними процесами. Проте мандрівник не став шукати відповіді на питання, які постали, залишивши це фахівцям.

Август фон Гакстгаузен також відвідав Софійський собор. Він визнав його найкращою релігійною спорудою в Російській імперії. Мандрівник із небадужістю оповів про фрески Софійського собору, зазначивши, що «ті, які я бачив, мали ознаки найвищої давнини — вицвілі барви, чіткі контури, характерний вираз і жорсткий малюнок» (Haxthausen A., 1856 b. P. 161). Ще одним шедевром він визнав «надзвичайної краси» іконостас, виконаний у стилі рококо.

Окрім міст і релігійних пам'яток, мандрівник із захопленням розповідав про палацову архітектуру Наддніпрянщини й Кримського півострова. Одним з перших подібних об'єктів, які оглянув А. Гакстгаузен, була імператорська резиденція в Чугуєві. Барон згадував: «Це був чудовий невеличкий замський будинок, мальовниче розташований на височині над Донцем, в оточенні квітучого саду, що простягається вниз до річки... Житло було облаштоване добре й зі смаком, і у ньому панувала атмосфера ідеального комфорту» (Haxthausen A., 1856 a. P. 405–406).

Хоча його і вразив ханський палац у Бахчисарай, мандрівник вирішив його не описувати, посилаючись на вже існуючу детальну і розлогу оповідь свого співвітчизника — Й. Коля, вважаючи, що додати до неї вже немає чого.

Найбільше захоплення серед об'єктів палацової архітектури викликав у А. Гакстгаузена Воронцовський палац в Алушці. У захваті він писав:

«Замок величезної площі, зведений у готико-мавританському стилі, і, кажуть, на нього вже витрачено сім мільйонів рублів, хоча його інтер'єр аж ніяк не завершений. Зеленуватий камінь, з якого він побудований, надає всьому за сприятливого вечірнього освітлення своєрідний чарівний колір та ефект... Цей замок, на мою думку, є найкращою спорудою такого роду в Російській імперії» (Haxthausen A., 1856 b. P. 136–137). Проте палацова архітектура викликала у мандрівника суто туристичну цікавість. Огляд таких об'єктів був виключно можливістю відпочити від дороги і не становив для нього дослідницького інтересу.

Таким чином, упродовж 1843 р. німецький барон А. фон Гакстгаузен з метою дослідження аграрного устрою Російської імперії здійснив подорож Наддніпрянською Україною. Успереч власним очікуванням, він доклав значні зусилля для вивчення культури, побуту й звичаїв різних народів, які проживали в межах України. Основними аспектами, які висвітлювалися у подорожніх записках, окрім професійних економічних питань, були поліетнічність Наддніпрянської України й Кримського півострова й міське сере-

довище зазначених регіонів. Візії України, особливо у контексті історичного розвитку, часом мали суперечливий характер, оскільки сам мандрівник перебував під ідеологічним впливом, знаходився у полоні імперських міфів і ілюзій, а також не мав необхідних фахових знань. Водночас упродовж подорожі погляди мандрівника зазнали змін, що сприяло наближенню до об'єктивної оцінки життя народів Російської імперії та системи державного управління. Чинниками зрушень були: споглядання дійсності, спілкування із місцевим населенням і співвітчизниками, ознайомлення з новим для нього джерельним матеріалом. Проте конфлікт власних спостережень і вражень А. фон Гакстгаузена з ідеологічними моделями, які нав'язувалися представниками державного апарату, а також часткове цензурування тексту подорожніх записів призвели до хаотичності викладу, історичних помилок, відсутності чіткого й об'єктивного бачення розвитку українських земель, часом хибної характеристики окремих рис ментальності народів, які проживали на теренах Наддніпрянської України й Кримського півострова.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Авдеева О.А. Август фон Гакстгаузен и его труды о России, 40-е — 60-е годы XIX века: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук (07.00.02). Санкт-Петербург, 1998. 19 с.
- Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.
- Дружинин Н.М. Крестьянская община в оценке А. Гакстгаузена и его русских современников. Ежегодник германской истории. Москва: Наука, 1968. С. 28–50.
- Гедьо А.В., Іванюк О.Л. Російська імперія в боротьбі з османським спадком: підкорення народів Кримського ханства. *Східний світ*. 2022. № 1. С. 5–20.
- Морозов П.О. Барон Август Гакстгаузен и его сочинение о России (1842–1854). Исторические материалы из архива Министерства государственных имуществ. Санкт-Петербург, 1891. Т. 1. С. 189–207.
- Потапенко О.А. Гакстгаузен о России. *Сборник статей «Восток и Запад — диалог культур»*. Москва, 1994. С. 49–59.
- Потапенко О.А. Переписка А. Гакстгаузена и Э. Раден как источник по истории освобождения крестьян в России. *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. 1995. № 2. С. 36–47.
- Потапенко О.А. Гакстгаузен и немецкая консервативная мысль о России. *Сборник статей «Восток и Запад — диалог культур»*. Москва, 1996. С. 45–55.
- Потапенко О.А. Гакстгаузен о русской культуре. *Сборник статей «Россия и Западная Европа в XIX–XX веке: проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур»*. Москва, 1996. С. 51–62.
- Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. Т. 2. 625 с.
- Bettina K. Beer. August von Haxthausen, a Conservative Reformer: Proposals for administrative and social reform in Russia and Prussia 1829–1866. University Microfilms International, 1979. 326 p.
- Bobke W. August von Haxthausen. Eine Studie zur Ideengeschichte der politischen Romantik: PhD Dissertation. Universität München, Munich, 1954. 237 p.
- Haxthausen A. Der kaiserlichrussische Ukas vom 2 (14) April 1842. *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*. Augsburg, 1842. No.133. P. 1057–1059.
- Haxthausen A. The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources / translated by R. Farie; London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly, 1856a. Vol. I. 462 p.
- Haxthausen A. The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources / translated by R. Farie; London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly, 1856b. Vol. II. 463 p.
- Hizen Eiichi. Bibliographie von und über August von Haxthausen. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1982. Vol. 3. P. 91–113

- Hizen Eiichi. August Freiherr von Haxthausen: russische Kirche. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1986. Vol. 7. P. 89–110.
- Hizen Eiichi. August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1988. Vol. 9. P. 77–96.
- Hizen Eiichi. August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1989. Vol. 10. P. 123–133.
- Hizen Eiichi. August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*. 1991. Vol. 12. P. 125–142.
- Kohl J.G. St. Petersburg, Moscow, Kharkov, Riga, Odessa, the German Provinces on the Baltic, the Steppes, the Crimea and the Interior of the Empire. London: Chapman and Hall, 186, Strand, 1844. 530 p.
- Schlatter D. Bruchstücke aus einigen Reisen nach dem südlichen Russland, in den Jahren 1822–1828: mit besonderer Rücksicht auf die Nogayen-Tataren am Asowschen Meere. St. Gallen: Huber und Comp., 1830. 496 p.
- Starr Frederick S. August von Haxthausen and Russia. *The Slavonic and East European Review*. 1968. Vol. 46. No. 107. P. 462–478.
- Stoyanoff-Odoy M. Die Großfürstin Helene von Russland und August Freiherr von Haxthausen: zwei konservative Reformer im Zeitalter der russischen Bauernbefreiung Wiesbaden: Verlag Otto Harrassowitz, 1991. 173 p.

REFERENCES

- Avdeeva, O. A. (1998). *August von Haxthausen i ego trudy o Rossii, 40-e — 60-e gody XIX veka*. Avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk (07.00.02), Sankt-Peterburg [in Russian].
- Bettina, K. Beer. (1979). *August von Haxthausen, a Conservative Reformer: Proposals for administrative and social reform in Russia and Prussia 1829–1866*. University Microfilms International [in German].
- Bobke, W. (1954). *August von Haxthausen. Eine Studie zur Ideengeschichte der politischen Romantik*. PhD Dissertation, Universität München, Munich [in German].
- Brytskyi, P. P., & Bochan, P. O. (2011). *Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII–XIX stolittiakh*. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].
- Druzhinin, N.M. (1968). Krestianskaia obshchina v otsenke A. Haxthausen i yego russkikh sovremennikov. *Yezhegodnik germanskoi istorii*, Moskva: Nauka, 28–50 [in Russian].
- Haxthausen, A. (1842). Der kaiserlichrussische Ukas vom 2. *Beilage zur Allgemeinen Zeitung*. Augsburg, 133, 1057–1059 [in German].
- Haxthausen, A. (1856). *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources*. Translated by R. Farie, (Vol. I), London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly [in English].
- Haxthausen, A. (1856). *The Russian Empire, Its People, Institutions, and Resources*. Translated by R. Farie, (Vol. II), London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly [in English].
- Hedo, A. V., & Ivaniuk, O. L. (2022). Rosiiska imperiia v borotbi z osmanskym spadkom: pidkorennia narodiv Krymskoho khanstva. *Skhidnyi svit*, 1, 5–20 [in Ukrainian].
- Kohl, J. G. (1844). *St. Petersburg, Moscow, Kharkov, Riga, Odessa, the German provinces on the Baltic, the Steppes, the Crimea and the Interior of the Empire*. London: Chapman and Hall, 186, Strand [in English].
- Morozov, P. O. (1891). Baron August Haxthausen i yego sochinenie o Rossii (1842–1854). *Istoricheskie materialy iz arkhiva Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv* (T. 1), Sankt-Peterburg, 189–207 [in Russian].
- Potapenko, O. A. (1994). Haxthausen o Rossii. *Sbornik statei «Vostok i Zapad – dialog kultur»*, Moscow, 49–59 [in Russian].
- Potapenko, O. A. (1995). Perepiska A. Haxthausen i E. Raden kak istochnik po istorii osvobodzheniia krestian v Rossii. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8. Istorii*, 2, 36–47 [in Russian].
- Potapenko, O.A. (1996). Haxthausen i nemeckaia konservativnaia mysl o Rossii. *Sbornik statei «Vostok i Zapad — dialog kultur»*, Moskva, 45–55 [in Russian].
- Potapenko, O. A. (1996). Haxthausen o russkoi kulture. *Sbornik statei «Rossiia i Zapadnaia Yevropa v XIX–XX veke: problemy vzaimovospriiatiia narodov, sotsiumov, kultur»*, Moscow, 51–62 [in Russian].
- Semevskii, V. I. (1888). *Krestianskii vopros v Rossii v XVIII i pervoi polovine XIX veka*. (T. 2), Sankt-Peterburg: Tipografiia Tovarishchestva «Obshchestvennaia polza» [in Russian].
- Schlatter, D. (1830). *Bruchstücke aus einigen Reisen nach dem südlichen Russland, in den Jahren 1822–1828: mit besonderer Rücksicht auf die Nogayen-Tataren am Asowschen Meere*. St. Gallen: Huber und Comp [in German].
- Starr, Frederick S. (1968). August von Haxthausen and Russia. *The Slavonic and East European Review*, 107, 462–478 [in English].
- Stoyanoff-Odoy, M. (1991). *Die Großfürstin Helene von Russland und August Freiherr von Haxthausen: zwei konservative Reformer im Zeitalter der russischen Bauernbefreiung*. Wiesbaden: Verlag Otto Harrassowitz [in German].

- Hizen, E. (1982). Bibliographie von und über August von Haxthausen. *Japanese Slavic and East European Studies*, 3, 91–113 [in German].
- Hizen, E. (1986). August Freiherr von Haxthausen: russische Kirche. *Japanese Slavic and East European Studies*, 7, 89–110 [in German].
- Hizen, E. (1988). August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*, 9, 77–96 [in German].
- Hizen, E. (1989). August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*, 10, 123–133 [in German].
- Hizen, E. (1991). August Freiherr von Haxthausen: russisches Volksleben. *Japanese Slavic and East European Studies*, 12, 125–142 [in German].

Дата надходження статті до редакції: 07.07. 2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.27>

УДК: 929(477)Грінченко:82-94

Нінель КЛИМЕНКО,

доцентка кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидатка історичних наук, доцентка, Київ, Україна

Ninel KLYMENKO,

Docent at the Department of Historical and Civic Education, Institute of In-Service Training, Borys Grinchenko Kyiv University, PhD in History, Kyiv, Ukraine

e-mail: n.klymenko@kubg.edu.ua;
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Юрій БЕЗЗУБ,

старший викладач кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

Yurii BEZZUB,

Senior Lecturer at the Department of Historical and Civic Education, Institute of In-Service Training, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

y.bezzub@kubg.edu.ua;
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

Сторінки з біографії Анастасії Грінченко: трагічний 1908 рік та завершення «Лубенської справи»

У статті на основі архівних джерел проаналізовано окремі сторінки життя й діяльності Анастасії (Насті) Грінченко, єдиної доньки українських письменників і громадських діячів Бориса та Марії Грінченків. Досліджено родинний епістолярій і листи Б. Грінченка до приватних осіб і державних установ, що дало можливість з'ясувати важливі питання особистого життя А. Грінченко та загалом усієї її родини. Висвітлено події, пов'язані з судовим процесом у справі «Лубенської самооборони», в яких фігурували Анастасія Грінченко та її наречений Микола Сахаров.

Ключові слова: Борис Грінченко, Марія Грінченко, Анастасія Грінченко, Володимир Грінченко, Микола Сахаров, судовий процес, «Лубенська справа», «Лубенська самооборона».

Pages from the Biography of Anastasiia Grinchenko: The Tragic 1908 and the End of the “Lubny Case”

The article, based on extensive involvement of archival documentary, epistolary and memoir sources, analyses individual pages of the life and activities of Anastasiia (Nastia) Grinchenko, the only daughter of Ukrainian writers and public figures Borys and Maria Grinchenko, in her last years.

The events related to the trial for the case of self-defense, the participants of which were Anastasiia Grinchenko and Mykola Sakharov, were investigated considering family correspondence and memories of members of the Grinchenko family, letters of Nadiia Sakharova (Mykola Sakharov's mother) to Anastasiia Grinchenko as well as memoirs of the participants of the “The Lubny Self-Defense”. The moral and psychological atmosphere in the Grinchenko family, who experienced the arrest of their daughter, the search of accommodation, the illness of Mariia Grinchenko, the untimely death of Anastasiia, and the course of the court case in 1907–1909s, is represented. Little-known events related to the birth of Anastasiia's son Volodymyr and Borys Grinchenko's intentions to adopt a grandson after his daughter's death are recreated. The relations in the Grinchenko family, which were based on the principles of mutual respect, friendship and love, are shown. It is noted that the tragic events of 1908–1909 in the life of the Grinchenko family did not break the moral strength of the family members. Assessments of Nastia Grinchenko's activity in the Ukrainian social and political movement at the beginning of the 20th century considering obituaries published in Galician and Trans-Dnieper journals and newspapers, as well as the letters and memories of people close to the Grinchenkos are represented.

It is concluded that the researched part of the biography of Anastasiia Grinchenko and the history of her family and surroundings more fully reproduce the little-known "internal" history of the development of the Ukrainian social and political movement at the beginning of the 20th century.

Keywords: *Borys Grinchenko, Maria Grinchenko, Anastasiia Grinchenko, Volodymyr Grinchenko, Mykola Sakharov, trial, "Lubny Case", "Lubny Self-Defense".*

Окремих аспектів життя й діяльності Анастасії Грінченко торкалися у своїх роботах ще сучасники Бориса Грінченка, які досліджували біографію і творчість цього діяча. До таких праць належать розвідки С. Єфремова та М. Плевако, спогади І. Липи та Є. Чикаленка. Роботи О. Гермайзе, В. Головченка, пов'язані з дослідженням проблем становлення політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст., дають уявлення про громадсько-політичну діяльність Насті Грінченко. Сторінкам її життя й громадської праці присвячені сучасні дослідження Н. Клименко (Клименко Н., 2018), А. Мовчун (Мовчун А., 2010), Л. Сахно, Л. Смоляр, І. Яковлевої та інших. Висвітлення ж окресленого періоду в житті Анастасії лишалося поза увагою дослідників.

Метою статті є виявлення окремих біографічних фактів життя Насті Грінченко та побутових практик родини Грінченків 1908 року на основі широкого залучення документальних архівних і мемуарних джерел, а також висвітлення персоналій з її оточення й дослідження маловідомих аспектів судового процесу, пов'язаного з «Лубенською самообороною».

Революція 1905–1907 рр. в Російській імперії стала потужним імпульсом, що спонукав різні суспільні верстви й політичні партії до активних дій задля здобуття громадянських і політичних прав і свобод. Під час революційних подій 1905 р. у Лубнах було створено коаліційний комітет за участю представників переважно Української соціал-демократичної робітничої партії та інших соціалістичних партій, який організував так звану «Самооборону» (за іншими версіями — «Лубенську» або «Громадську самооборону»), яка фактично здійснювала самоуправління на території міста і його околиць (частини повіту) до 1907 р. Це була бойова дружина на чолі з Андрієм Лівницьким, що протидіяла єврейським погромам та арештам революціонерів. Із дозволу місцевої влади було створено шість загонів народної міліції для забезпечення громадського порядку. Анастасія Грінченко разом із своїм цивільним чоловіком Миколою Сахаровим взяли активну участь у «Лубенській самообороні». М. Сахаров очолював один із її загонів (пирятинський на-

прям), а Настя Грінченко була його помічницею та сестрою милосердя.

Як швидко з'ясувалося, російське самодержавство було настрашене бурхливими революційними подіями в імперії, тому вже восени 1905 р. посилилася урядова реакція і розпочалась перша хвиля арештів активістів. У грудні 1905 р. була заарештована і Настя Грінченко, відправлена в ув'язнення до квітня 1906 р., була звільнена через хворобу та завдяки клопотанням своїх батьків (Клименко Н., 2018. С. 101–118). Чергова хвиля арештів серед української соціал-демократії прокотилася влітку 1907 р. Уже 2–8 серпня 1907 р. в Полтаві відбулася серія трусів й арештів. У жовтні того ж року Київська і Полтавська судові палати за звинуваченням у належності до УСДРП і Спілки розглядали справи В. Винниченка, А. Жука, С. Завадського, Г. Квасницького, В. Степанківського, І. Сорокера та інших¹⁰³. Одночасно у справі «Лубенської самооборони» було заарештовано А. Лівницького, М. Лівницьку, Ф. Данильченка, М. Огородного, М. Сахарова і Ф. Шпака¹⁰⁴.

Після обшуку й арешту Миколи Сахарова 6 жовтня 1907 р. в Києві його звинуватили в належності до Київського комітету українського союзу «Спілка» на підставі знайдених матеріалів і прокламацій «злочинного змісту», пов'язаних із діяльністю «Спілки». Згідно з архівними матеріалами, що містяться у справі Миколи Сахарова в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДАК України), виникає багато питань щодо ідентифікації його особи. Однак саме під ім'ям Микола Сахаров згаданий революціонер, соціал-демократ, відомий і за спогадами членів сім'ї Грінченків, і за мемуарами його сучасників та сподвижників. Водночас існують факти, що породили чимало запитань щодо дійсності його паспорту, оскільки на той час багато революційних діячів мали фальшиві документи. Зокрема, в кореспонденції жандармського управління м. Київ від 20 лютого 1908 р. зафіксована доволі цікава інформація, яка свідчить про інші особисті дані М. Сахарова: «...Задержанный 6 октября 1907 г. в г. Киеве называвший себя мещанином г. Сулиничъ Николай Иванович Сахаров оказался, как выяснено перепиской, мещанином м. Коржъ Новоград-Волын-

¹⁰³ Слово. 1907. № 20. С. 15

¹⁰⁴ Центральный державный архив вищих органов власти та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

ського уезда Киселемъ Зельманъ Овшиевым Твишоромъ, который принадлежит к числу видных членов Киевского РСДРП. Преступная деятельность началась в 1906 г., когда он неоднократно был обыскан. В 1906 г. Твишоръ был арестован в г. Нижин, где о нем производилось дознание по обвинению в преступлении предусмотренным 129 ст. Уголовного Изложения, но будучи отдан под особый надзор полиции в г. Нижин, он скрылся и проживал в г. Киеве по паспорту на имя мещанина Николая Ивановича Сахарова, упорно отказывался назвать свое настоящее звание, имя, отчество, фамилию»¹⁰⁵. Також у справі є особисте клопотання від «Твишора» до жандармських органів щодо повернення його документів, які були вилучені в жовтні 1907 р. у Києві і підтверджували його особу.

Тоді ж, у жовтні 1907 р., відбувся й обшук у помешканні Грінченків на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській 67, який виявився безрезультатним, оскільки не було знайдено жодних речей і матеріалів, що вказували б на заборонену діяльність. Проте для Анастасії Грінченко арешт її нареченого став неабияким потрясінням, що спровокував загострення давнього туберкульозу легенів, яке лише влітку наступного року вдалося призупинити. Окрім того, Настя була вагітною і чекала дитину від М. Сахарова.

У березні 1908 р. у київському помешканні Грінченків знову відбувся трус, через те, що активно розкручувалася справа «Лубенської самооборони». Із цього приводу Марія Грінченко, яка особисто не була присутньою під час обшуку, бо знаходилась у лікарні після операції, згадувала: «Під час трусу один з поліціантів подивився на неї (Настю). — *Н.К., Ю.Б.*) і сказав: “Это она!” Тоді її арештовано за ту ж таки “Лубенську самооборону”. А пізнавав її один з тих робітників, який був у тій же самообороні, а на трусі був убраний за поліціанта. Він не її одну вказав і, кажуть, що і небагато йому й плачено за те — всього ніби по три карбованці» (Загірня М., 1999. С. 95). Ці події стали потрясінням і для Бориса Грінченка, оскільки його донька була важко хворою, до того ж ще й вагітною, а дружина Марія перебувала в лікарні після складної операції.

Долаючи великі труднощі, Борис Дмитрович зробив усе, аби уникнути ув'язнення доньки Анастасії та залишити її вдома під заставу. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) зберігаються документи, пов'язані із клопотаннями Бориса Грінченка до різних органів щодо перебування доньки під домашнім арештом. Він звертався

до всіх державних інстанцій, зокрема й до лубенського слідчого Манжевського, головного «фабриканта» кримінальної справи, який, як пізніше з'ясувалося під час судового процесу, і сфальсифікував цю справу. Так, у клопотанні від 8 березня 1908 р. (документ-чернетка) Б. Грінченко занотував: «Медицинское свидетельство и портрет моей дочери Анастасии препровождены. Покорнейше прошу распоряжения Вашего Высочества о допросе киевским следователем и освобождении. Разрешите внести залог Киевскому суду»¹⁰⁶. Завдячуючи вжитим зусиллям, Борис Дмитрович вдалося таки досягти згоди слідчого Манжевського і Настю залишили під домашнім арештом. Біля будинку, де жили Грінченки, поставлено двох поліцейських, котрі цілодобово наглядали за їхнім помешканням.

На деякий час Борис Дмитрович був змушений призупинити свою громадську й літературну діяльність і листування з однодумцями. Про його внутрішній стан і переживання за долю своєї родини, що потрапила в небезпеку, свідчить його лист до М. Чернявського від 9 січня 1908 р.: «Не ремствуйте, що не пишу, не відписав на Ваше останнього листа... Лірика не до речі, коли доводиться зціплювати зуби, щоб не крикнути»¹⁰⁷.

Життєві випробування, що спіткали родину Грінченків у 1908 р. негативно вплинули на перебіг Настині хвороби, яка почала швидкими темпами прогресувати. «...Нездужає дочка, — писав про це Б. Грінченко К. Паньківському у квітні 1908 р., — а тут ще прийшли її арештовувати ... Я з великим клопотом і труднощами досяг того, щоб лишено її під домашнім арештом. Два з половиною тижні стояла в нас поліція, а тепер арешт і знято, бо я дав за дочку в заставу 1000 карбов[анців]. Але в перспективі ще суд («воєнно-окружний») ... обвинуваченим погрожує каторга...»¹⁰⁸. Отже, найближчим часом їхню родину очікував судовий процес, результат якого важко було спрогнозувати. Ситуація обтяжувалася ще й тим, що і Настя, і Борис Дмитрович приховували цю «новину» від Марії Миколаївни, аби не ускладнити її післяопераційну реабілітацію. Зрозуміло, що тривалий психічний стрес суттєво погіршив здоров'я як Анастасії, так і її батька.

Про цей складний час в родині Грінченків свідчить листування між Настєю та її матір'ю Марією Миколаївною, наповнене проявами взаємної любові, турботи і одночасно занепокоєності: мати хвилювалася за хвору вагітну доньку, а донька — за хвору матір.

У листі від 7 березня 1908 р. Анастасія писала матері: «Мамочка, і чого ти за мене турбуєшся?

¹⁰⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 274. Спр. 317. Арк. 82.

¹⁰⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 78.

¹⁰⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. 41152. Арк. 1.

¹⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44823. Арк. 2.

Йй богу же, я здоровесенька, страшенно тільки сумую за тобою»¹⁰⁹. На підтвердження свого «нормального» здоров'я вона повідомляла, що продовжує працювати, перекладати твори, інформувала про різні новини, між іншим і про повернення кореспонденції, вилученої поліцією ще під час грудневого обшуку домівки 1907 р. Тогочасні Настині листи до матері пройняті неймовірною ніжністю: «Мамунечка, ріднесенька, звісно, засяє сонечко і в наше віконце, і я вже так жду того сонечка. Твої листики єдина радість мені»¹¹⁰.

Насправді Настя почувалася пригніченою, адже її коханий Микола Сахаров був заарештований і перебував у в'язниці з 6 жовтня 1907 р. У своїх листах вона відверто звірялася матері особистими думками й почуттями та одночасно інформувала матір про перебіг судової справи М. Сахарова: «... Скоро його мають перевести в Полтаву знову і там посадять в арештантські роти. Це краще, бо там легша тюрма. Побачення на 7 хв. дозволено на його прохання, так що сталося тільки приїхати»¹¹¹. Про етапування підсудних до Полтави, серед них і М. Сахарова, повідомляла газета «Рада», яка детально описувала всі перипетії цього процесу: «В суботу 23 лютого 1908 р. під надзвичайною вартою москалів, чеченців, стражників та поліції на чолі з помічником справника з місцевої тюрми одправлено “етапним порядком” в Полтаву політичних в'язнів»¹¹².

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ) нами знайдено 9 листів матері Миколи Сахарова Надії Іванівни Сахарової до Анастасії Грінченко. Вони містять інформацію переважно побутового характеру або відомості, пов'язані з витратами на адвоката для захисту сина. Листи пронизані розпачем та тривогою, адже родина Сахарових (ймовірно ще дві доньки — Євгенія і Соня) була незаможною й існувала лише на материну пенсію¹¹³. Н. Сахарову найбільше непокоїли невизначеність у судовій справі сина і відсутність належного адвокатського захисту. «Эта мысль не дает ни на секунду покоя, я ужасно плохо чувствую, пока не буду знать, кто у Коли защитник есть. Я даже очень заболела от этой тревожной мысли», — повідомляла Н. Сахарова А. Грінченко¹¹⁴. На жаль, зворотних листів-відповідей поки не знайдено, однак відомо, що Анастасія хвилювалася за долю свого коханого: пересилала у в'язницю гроші, ли-

стувалася в пошуках захисника на майбутньому судовому процесі. Так, в одному із листів Настя повідомляла своїй матері: «Посилала для М[иколи] гроші, щоб йому передано, та вчора одержала звістку, що їх переслано назад, бо в конторі сказали, що вже півтора тижні, як його повезено в Лубни. Коли лубенська справа, не знаю, мамочка»¹¹⁵. В іншому місці вона писала, що «від М[иколи] нічого немає і від Н[адії] Ів[анівни] нема, бо не до писанини»¹¹⁶. Н. Сахаровій Анастасія радила отримати копії документів у справі Миколи і з ними звертатися до відповідних державних органів. У відповідь Надія Іванівна інформувала Настю: «Насчет свидания, послала Манжевскому прошение о свидании и не через решётку. Все это время я не здорова»¹¹⁷.

Тривога Марії Грінченко посилювалася з кожним днем, адже Настя хворіла і до того ж наближалися пологи. Імовірно, Марія Миколаївна надсилала доньці з лікарні схвильовані записки з материнськими настановами. Щоб заспокоїти матір, Настя писала лагідні й оптимістичні відповіді, наголошуючи, що чувається добре: «Ольга Петрівна (очевидно, Ольга Косач-Кривинюк, — Н.К., Ю.Б.) поговорить з акушеркою та прийде до мене і скаже все, що треба. Одне слово, я зроблю все, що хочеш в цьому напрямку, тільки не турбуйся»¹¹⁸.

На жаль, Настина хвороба загострювалася, вона майже не вставала, проте продовжувала працювати, перекладаючи драму «Огні Іванової ночі» Германа Зудермана. Загалом 1908 р. в Києві побачили світ сім перекладених Анастасією книжок: «Мрії та сни» Олів Шрайнер, «Пригоди Гекльберрі Фінна» Марка Твена, драма «Огні Іванової ночі» Германа Зудермана, критичний нарис «Анатоль Франс» Георга Брандеса, оповідання «Дочка Ліліт» Анатоля Франса, драми «Гедда Таблер» та «Жінка з моря» Генріка Ібсена (Грінченко Б., 2000. С. 39). Зауважимо, що на той час Насті йшов лише двадцять четвертий рік.

Анастасія працювала здебільшого лежачи, відволікаючись від сумних думок про ув'язненого нареченого. Із власного досвіду вона знала всі складнощі перебування в тюрмі, пануючу там атмосферу психологічного й фізичного тиску. У листі до матері зазначала: «Від М[иколи] одержала вчора откритку, писана ще 25.02, що вже скоро місяць, як ні йому, ні його сусідові не передають ні

¹⁰⁹ Там само. Од. зб. 42375. Арк. 1.

¹¹⁰ Там само. Од. зб. 42376. Арк. 1.

¹¹¹ Там само. Од. зб. 42360. Арк. 2.

¹¹² *Рада*. 1908. № 50, 29 февраля (13 березня).

¹¹³ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44646-44655.

¹¹⁴ Там само. Од. зб. 44655. Арк. 3.

¹¹⁵ Там само. Од. зб. 42379. Арк. 1.

¹¹⁶ Там само. Од. зб. 42373. Арк. 1.

¹¹⁷ Там само. Од. зб. 44654. Арк. 2.

¹¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42371. Арк. 1.

одного листа. Ну як це тобі подобається? Це вже “утонченна пытка”, особливо для тих близьких, рідних, що не одержують ніяких звісток, не знаю, як ця откритка проскочила. Інквізиція 20 віку»¹¹⁹.

Н.І. Сахарова відвідувала родину Грінченків, вірогідно, під час поїздки до сина у в'язницю. Про це свідчить один із листів Насті до матері: «Була Над[ія] Ів[анівна]. Побачення мала через дві решітки на 15 хв. Так що звісно майже все одно, що й нічого»¹²⁰. Безвихідністю й болем за долю сина пронизані майже всі відомі листи Надії Сахарової до Анастасії Грінченко. «Мне страшно жалко Колю, я не знаю что делать, я в отчаянии, что я бессильна и без денег и без того, что не имею к кому обратиться по поводу защиты. По поводу защитника для Коли, а он в своем письме писал, что он надеется на то, что Вы ведете переписку о защитнике для него и все-таки, как видно со всего, что и до сих пор этот вопрос никого очень не интересует, так как до сих пор ничего не выяснено»¹²¹.

19 квітня 1908 р. Настя народила хлопчика, якого назвали Володимиром (в родині його звали Волею). Новонародженого хрестили в Київській Либідсько-Благовіщенській церкві, що знаходилася неподалік від помешкання Грінченків на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (сучасна вулиця Саксаганського, 62–64). В архіві зберігся документ — випис із метричної книги народжених у 1908 р. Згідно із записами, хрещеними батьками Волі стали Борис Дмитрович Грінченко і Онисія Федорівна Дурдуківська (Єфремова). 4 серпня 1908 р. таїнство хрещення здійснив настоятель Київської Либідсько-Благовіщенської церкви протоієрей Михайло Вишневецький¹²². У сім'ї Грінченків побільшало турбот, пов'язаних із появою немовляти.

Із листів Н.І. Сахарової видно, що вона була обізнана з новинами, пов'язаними з народженням дитини й станом здоров'я Анастасії. «Прежде всего, поздравляю Вас с новорожденным сыном и желаю Вам и младенцу быть здоровым — также Вы не написали мне подробно: как назвали сына и как здоровье Ваше, и какой он? Писали ли Вы о рождении Коле? И что пишет Вам Коля?»¹²³. Хвилювання за сина і надалі супроводжували Н.І. Сахарову, посилені відсутністю коштів, оскільки

сім'я проживала лише на пенсію 80 рублів її чоловіка (колишнього полковника)¹²⁴, який на той час уже помер¹²⁵. Тому в кожному листі помітне занепокоєння безсилям допомогти синові.

Із листів Н.І. Сахарової до Насті Грінченко дізнаємося, що зрештою для захисту було обрано київського адвоката С.Б. Ратнера, який надалі мав бути захисником Насті Грінченко та Миколи Сахарова. Як пізніше повідомляла газета «Рада», до захисту дійсно було залучено згаданого адвоката Ратнера, але вартість його послуг була завеликою для Н. Сахарової, про що вона повідомляла Анастасію Грінченко: «Очень жаль, что Вы поторопились предлагать Ратнеру 200 р. за защиту. Может быть, он согласился б за 100 р. Я и Коля очень несостоятельные, и Вы не пишете о том, на каких условиях Ратнер согласен защищать за 200 р., если строго осудят, притом, что он шесть месяцев сидит без воздуха и питания. От Коли было письмо 20 апреля, у него был прокурор Сульжиков и обещал его перевести в роты ввиду болезненного состояния, что Коле приходится сидеть в скверной камере»¹²⁶. Водночас Н.І. Сахарова обговорювала можливість захисту одним і тим самим адвокатом двох справ — Настіної і Миколиної, цікавилася здоров'ям Насті та онука Володимира: «Как поживаете, как Ваше здоровья и сына маленького. Пишите о себе»¹²⁷.

Інколи безнадія Н.І. Сахарової проривалася в її листах до Насті Грінченко словами відчаю: «Мучительно, что сейчас нет денег, когда нужна помощь для Коли, но об этом я ему не пишу, и не нужно чтобы он знал, так как это может его потревожить, а он и без того, беденький, чересчур страдает, он только скрывает от меня и от Вас о своих мучениях»¹²⁸. Складні обставини спонукали Н. Сахарову до використання всіх можливостей для звільнення сина: вона надсилала «Прошение» до прокурора Лубен про звільнення його під заставу та взяття на поруки¹²⁹, позичала гроші у знайомих та у Грінченків¹³⁰, просила Настю підтримати Миколу: «Если Вы не посылали в тюрьму для Коли после пасхи денег, то пошлите ему»¹³¹.

Народження сина, психологічна травма від тюремного ув'язнення, перебування у в'язниці Миколи Сахарова, загроза власного повторного

¹¹⁹ Там само. Од. зб. 42371. Арк. 1.

¹²⁰ Там само. Од. зб. 42360. Арк. 1.

¹²¹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44653. Арк. 3.

¹²² Там само. Ф. I. Од. зб. 33394. Арк. 1.

¹²³ Там само. Ф. III. Од. зб. 44653. Арк. 1.

¹²⁴ *Рада*. 1909. № 33. 11 февраля (24 лютого).

¹²⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44652. Арк. 1.

¹²⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44652. Арк. 3.

¹²⁷ Там само. Од. зб. 44652. Арк. 1.

¹²⁸ Там само. Од. зб. 42352. Арк. 4.

¹²⁹ Там само. Од. зб. 44649. Арк. 2.

¹³⁰ Там само. Од. зб. 44647. Арк. 2.

¹³¹ Там само. Од. зб. 44651. Арк. 4.

арешту (адже обвинувачення з неї так і не було знято) ще більше погіршили Настусине здоров'я. За спогадами Марії Грінченко, у доньки постійно трималася підвищена температура, часто приходили марення. Їй здавалося, що вона в тюрмі і що мати прийшла до неї на побачення; весь час уявлялись їй жандарми та поліція. «... Хочу на волю, мамо», — шепотіла Настя, і просила Марію Миколаївну говорити тихенько, щоб жандарми не чули (Загірня М., 1999. С. 95).

1 жовтня 1908 р. стало найтрагічнішим днем для сім'ї Грінченків: від туберкульозу легенів померла їхня єдина донька Анастасія, залишивши батькам сина Володимира, який незабаром помер немовлям у лютому 1909 р. У цьому ж році Борис Грінченко втратив і матір.

Через ці трагедії Борис Дмитрович почувався спустошеним, згасали його творчий запал та енергія. Коли він брався до віршів, то, як зазначав А. Погрібний, «пливли з-під пера повиті глибоким сумом і розпачем рядки, як ось, наприклад, ці, в яких поет висловлює свою заздрість місяцеві, що безсонної ночі заглядає до його вікна. Місяцеві варто було заздрити, адже —

Конституції, запевне,
Не зазнав ти серед неба,
І тікати від погромів
Там вгорі було не треба.
І твою бібліотеку
Не являлись розглядати,
Не везли тебе, як здобич,
За міцні залізні ґрати.
Ні дочки тобі, ні сина
Не поклали молодими
У холодну темну яму
Люди з гудзями ясними.
Ти не знав там, повновидий,
Угорі того нічого.
Ну, а я... те все зазнав я
Та й багато опріч того.
Через те тепер лежу я,
Занедбав гаї та луки
І про ліки розмовляю,
І лежать без діла руки...»
(Погрібний А.Г., 1988. С. 126).

Свої біль і страждання Борис Грінченко виражав і в інших віршах, чернетки яких збереглися в архівах. Ось один із них.

Дитиночко ріднісінька моя,
І день, і ніч з тобою я
І віє дух безсмертний твій

На кожен рух в душі моїй.
Дитиночко замучена моя,
Не втишив муки тобі я.
Затихла ти, та біль од мук не втих:
Я знов в душі переживаю їх
(Мовчун А., 2010. С. 59–64).

У багатьох галицьких та наддніпрянських часописах були надруковані некрологи Насті Грінченко. Газета «Рада» повідомляла: «...Настасія Грінченко, українська письменниця, умерла 1 октября після тяжкої хвороби на 24 році життя. Похоронний поїзд рушить на байкове кладовище 3 октября, в п'ятницю в 1 годину дня»¹³². Львівський часопис «Руслан» сповіщав галичан про передчасну смерть Насті Грінченко й відзначав її активну громадську діяльність: «...Покійна брала живу участь в громадському русі останніх літ і наслідком того була судова відповідальність в справі т. зв. "Лубенської самооборони". Бурхливий 1905 р. не минув без сліду і для здоров'я покійної. Тоді вперше позначилися тієї страшної слабості (туберкульоз) і яке їй перервало молоде життя працюючої письменниці»¹³³. Були й інші згадки в галицьких газетах «Діло» й «Мета».

Співчуття родині Грінченків висловлював у листі її давній друг Ілля Шраг: «...висловлюємо Вам, дорогий Борисе Дмитровичу, і високоповажній Марії Миколаївні щире, сердечне спочуття Вашому великому горю, люта доля не пожалувала молодого життя, що подавало такі надії, позбавлено життя, молодому, енергійному українському робітникові і зменшився невеликий гурт людей, що присвятили себе боротьбі за кращу долю рідного краю. Невимовну жаль викликала у мене смерть Настасії Борисівни, не можу не приєднатися до Вашого смутку, щирим серцем бажаю Вам сили, щоб перетерпіти лихо...»¹³⁴.

Дізнавшись про горе в сім'ї Грінченків, надіслав співчутливого листа Олександр Лотоцький: «З глибоким жалем довідалися ми про горе Ваше, — втрати єдиної дитини — Насті, яку я знав ще малою дівчинкою. Велике горе і нема сили допомогти йому. Але, як може для вас неоднаково знати, що горе ваше близько приймають до серця і поділяють друзі, що разом з Вашою болять і чужі душі, то дозволяю собі в сей прикрий час висловити Вам глибоке співчуття наше. Дай Боже перенести і сей тяжкий удар з тим твердим і непохитним духом, що проводить усе життя Ваше»¹³⁵.

Болісно сприйняла смерть Насті її подруга дитинства Христя Алчевська. Згадуючи останні дні Насті, вона писала, що не наважилася перевідати подругу, коли та вже не вставала з постелі.

¹³² Рада. 1908. Ч. 225. 3 жовтня.

¹³³ Руслан. 1908. Ч. 229. С. 3

¹³⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 40047. Арк.1.

¹³⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 38565. Арк. 1.

У неї пульсувало в скронях: «...Невже я побачу її важко дихаючу, змарнілою, з білими та прозорими, як віск, руками, з тяжким та коротким сухотним кашлем та кров'ю на вустах? І хочеться мені скрикнути: Настю, Настю, Настусю, вернися!! Бо ми ще не доспівали з тобою однієї пісні... Пам'ятаєш? Настане доба і воскресне народ, син волі і правди славетний...»¹³⁶.

Настя Грінченко протягом усього свого короткого, але яскравого життя самовіддано й натхненно, не шкодуючи ані часу, ані здоров'я, працювала на користь українського народу і згоріла за чудовий коханий рідний край дитячої уяви, що коли сав її з малку.

Однак, видається, що поділяючи соціал-демократичні переконання і працюючи здебільшого серед робітників, чимало подій на перших порах вона бачила в сконструйованому бездоганному світі, мала тверде переконання, що працюючи наполегливо та щиро, можна спрямувати пролетарські маси до осмисленої класової боротьби. Із набуттям досвіду переглядала свої погляди і все більше усвідомлювала необхідність загальної просвіти для пролетаріату, без чого вже не уявляла готовності робітників до свідомої солідарної боротьби.

Пізніше Марія Грінченко згадувала, як, спостерігаючи за самовідданою працею Насті, застерігала доньку: «Дитино моя, ти ж згориш, отак живучи; — то донька відповідала: Хоч згорю, так знатиму за що. І коли мати просили поберегти себе, то донька відповідала їй: “Не вчи мене чужими руками жар загрібати. Я хочу й сама здобувати, а не тільки користуватися з того, що здобудуть інші”» (Загірня М., 1999. С. 97).

Передчасну смерть Анастасії Грінченко із сумом сприйняли й робітники м. Києва, серед яких вона працювала. В архіві збереглась посмертна листівка, що містить такі рядки, присвячені Насті (наводимо мовою оригіналу. — *Н.К., Ю.Б.*): «Участвовала в 1905 году в организации профессиональных союзов в УРП. Бывала часто на фабриках и пользовалась популярностью среди фабричных рабочих. Участвовала на собраниях рабочих. Организовывала рабочих, пропагандируя кружки украинок С.Д.Р.П. Была примерная работница, никогда не жалела своих сил и надломленного здоровья. Ее внимание было, и вся ее работа сосредотачивалась среди профессий столяров, позолотчиков, портных, приказчиков и частью типографов и заводских рабочих. Рабочие»¹³⁷.

В очах сучасників і близьких людей Настя Грінченко була самовідданою українською громадською діячкою і щиро працювала в інтересах рідного краю. Як згадувала Марія Грінченко, донька любила співати пісню, яка стала пророцтвом: «...Вы жертвою стали борьбы роковой, любви беззаветной к народу: вы отдали все, что могли, за него, за жизнь его, счастье, свободу». І вона все віддала...» (Там само. С. 99).

У літературі зустрічаються різні оцінки політичних переконань Анастасії Грінченко. Однак абсолютно неправдивим, болючим і образливим, на нашу думку, є погляд, згідно з яким Настя зрадила українство і українську націонал-демократію, перейшовши до лав російської соціал-демократії. Настин сучасник, український соціал-демократичний діяч і письменник Лев Юркевич (Л. Рибалка) переконливо спростовував такі думки: «Товаришка була і вмерла Українкою... Не принципи змінила Вона, тільки шлях до досягнення їх»¹³⁸.

Відразу після смерті доньки Борис Грінченко розпочав процес усиновлення «незаконнородженого» за тодішніми імперськими законами онука Володимира. В ІР НБУВ зберігається чернетка клопотання до київського окружного суду про всиновлення Волі. Написаний олівцем документ було надіслано в Чернігів адвокату Іллі Шрагу для консультації щодо правильності його оформлення¹³⁹. На документі рукою І. Шрага зазначено дедалі справи, які він описував у листі до Б. Грінченка від 2 січня 1909 р.,¹⁴⁰ порадивши звернутися за консультацією до київського сирітського суду з проханням визначити опікуна й отриману згоду засвідчити в нотаріуса¹⁴¹. На жаль, мріям і зусиллям Б. Грінченка не судилося здійснитися: через чотири місяці після смерті матері Володимир помер.

Попри смерть Насті Грінченко, справа про її участь у «Лубенській самообороні» не була закрита. Зберігся протокол судового розслідування діяльності осіб, що проходили по т. зв. «Лубенському процесу», де, зокрема, зазначено: «...установлено, что одним из видных деятелей по подготовке вооруженного восстания в 1905 году были товарищ Николай (Микола Сахаров. — *Н.К., Ю.Б.*) и его сожительница Ольга (Анастасия Грінченко. — *Н.К., Ю.Б.*), из коих первый открыто призывал народ к вооруженному восстанию для свержения установленного основными законами образа правления в России и введения республики, раздавал оружие ..., а Ольга была сестрой ми-

¹³⁶ Там само. Ф. І. Од. зб. 33380. Арк. 3.

¹³⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 33387. Арк. 1.

¹³⁸ Рибалка Л. Настя Грінченко (Спомин). *Мета*. 1908. Ч. 17–18. С. 6.

¹³⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31801. Арк. 1–2.

¹⁴⁰ Там само. Ф. ІІІ. Од. зб. 40046. Арк. 1–2.

¹⁴¹ Там само. Арк. 3.

лосердия в том же отряде и принимала деятельное участие в вооружении самооборонщиков...»¹⁴².

Справа про «Лубенську самооборону» стала однією із найрезонансних тогочасних подій. Газета «Рада» протягом 1908–1909 рр. досить детально повідомляла читачів про «Лубенський процес». Пов'язані з процесом події також висвітлювалися на сторінках газети «Киевские вести» в 1909 р. Чимало людей вболівали за долю ув'язнених і очікували справедливого судового рішення. Справа «Лубенської самооборони» тривала майже два роки.

22 жовтня 1908 р. газета «Рада» ознайомлювала громадськість із переліком звинувачених: «У цій справі обвинувачено потомствених дворян: А. Ливицького, члена першої Державної Думи М. Шемета, брата його Володимира Шемета, М. Коренецького, М. Ливицьку, Н. Грінченко (що оце померла), П. Супруженка, сина полковника М. Сахарова, надворного совітника І. Женжуриста, сина колезького регістратора В. Лобасова, потомственого почесного громадянина М. Огороднього, дочку священника Н. Копи-Овдієнкову, сина купця 1-ї гільдії Я. Кагана та інших, усього 38 чоловік»¹⁴³. Також повідомлялося про підстави звинувачення: підсудним інкриміновано, що в 1905, 1906 та 1907 рр. вони заснували в Лубнах місцеві організації партій соціалістів-революціонерів, Селянської спілки, сіоністів-соціалістів, соціал-демократів, українських соціал-демократів, Бунду тощо, які об'єднано працювали під проводом центрального комітету¹⁴⁴.

Із 15 січня до 13 лютого 1909 р. справа розглядалася військовим судом у Києві. Підсудних захищали Микола Міхновський та Арнольд Марголін. За підсумками судового розгляду п'ять активних учасників «Лубенської республіки» були засуджені до смертної кари, а 14 — до каторжних робіт (зокрема й Микола Сахаров)¹⁴⁵. Однак адвокати підсудних виявили у справі сфальсифіковані свідчення та подали апеляцію. Голова військового суду був змушений направити справу на перегляд.

24 вересня 1909 р. вже у Лубнах розглядалася касація щодо «лубенської справи». «Рада» повідомляла про всіх адвокатів засуджених: «Оборонцями підсудних виступають адвокати: д. Міхновський (з Харкова), д. Сіаський (з Полтави), д. Колачевський, д. Ратнер (з Києва), д. Яковенко (помічник присяжного адвоката з Лубень) і військовий оборонець — капітан Ясногурський...»¹⁴⁶. Тож можна зробити висновок, що захисником нареченого Насті Грінченко Миколи Сахарова був

С.Б. Ратнер, про кандидатуру якого вона й листувалася з матір'ю Сахарова.

8 жовтня 1909 р. нарешті закінчилася бучна дворічна справа про «лубенську самооборону». Її фінал досить докладно описувала «Рада» від 11 жовтня 1909 р.: «Настрій публіки та родичів підсудних страшенно пригнічений. Нарешті, в початку п'ятої години, задзвонив дзвоник і в залу суду вводять підсудних під вартою москалів: сім чоловік — Михайло Шемет, Щипань, Калениченко Антін, Калениченко Степан, Карпенко, Тесленко, Головченко закуті в кайдани (перші три засуджені попереднім судом до смертної, а решта до каторги за підпали; усі селяни), студенти Сахаров та Коренецький, Мар'я Бокайченкова, Хоменко, Шпак, Шіпель, Данильченко, Будницький, — засуджені попереднім судом до каторги на 4 роки кожного... Входять судді й починається читатись присуд. Хвилювання зростає... Чимало публіки плаче... Але ще хвилина, друга — і в залі суду роздається радісний голос оборонців: «всі виправдані!»¹⁴⁷.

Правдоподібно, що на судовому процесі не було родичів М. Сахарова, оскільки ним одразу ж зацікавився Андрій Ливицький, який був ув'язнений разом із ним. Дружина А. Ливицького Марія згадувала: «Забрали з собою Миколу Сахарова, щоб на волі, в добрих умовах, на селі відпочив від дволітнього перебування у в'язниці. Андрій, вірний своїй незлобивій вдачі, забув йому його зраду РУП і перехід до Спілки і думав лише про те, що колишній товариш потребував допомоги. Приїхали ми знов до Хоцьок (село на Київщині. — Н.К., Ю.Б.). ... Але в Хоцьках довго не сиділи. Микола Сахаров скоро поїхав до Києва» (Ливицька М., 1972. С. 237–238).

Борис і Марія Грінченки дізналися про остаточний вирок у цій справі, імовірно, дещо пізніше, адже в цей час перебували в італійському містечку Оспедалетті, куди Борис Дмитрович у супроводі дружини виїхав на лікування загостреного туберкульозу.

На жаль, відсутність відповідної інформації поки що не дає можливості з'ясувати, якими були подальші стосунки (і чи були взагалі) Марії Миколаївни Грінченко з Миколою Сахаровим. Невідомою залишається і реакція М. Сахарова на трагічні події, пов'язані зі смертю Насті Грінченко й сина Володимира.

Діяльність української соціал-демократичної «Спілки», в якій активно працювали Н. Грінченко і М. Сахаров, почала занепадати ще в 1907 р. Піс-

¹⁴² ЦДАМЛМ України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 3.

¹⁴³ Рада. 1908. № 241. 22 жовтня (4 грудня).

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Рада. 1909. № 37. 15 лютого (28 лютого).

¹⁴⁶ Там само. № 220. 30 жовтня (13 жовтня).

¹⁴⁷ Рада. 1909. № 229. 11 жовтня (24 жовтня).

ля Третьочервненого перевороту 1907 р. лідери «Спілки» емігрували за кордон і в 1908 р. створили у Відні закордонну групу партії, яка співробітничала з Л. Троцьким (Бронштейном). М. Сахаров після виходу із в'язниці 1909 р. емігрував до Німеччини, де навчався у Фрайбурзі.

У 1919 р. він повернувся з еміграції. Марія Ливицька згадувала: «Це було тоді, коли потяг з міністерством юстиції УНР, в якому їхав Андрій, поволі посувався на Кам'янець під натиском большевицьких переважаючих сил. На одній зі станцій у вікні потягу, що йшов у протилежному напрямку, Андрій побачив Миколу Сахарова. Вони привітались. Сахаров вертався з еміграції і їхав на схід. Андрій запропонував йому пересісти в його потяг, їхати до Кам'янця і включитись у національно-державну роботу. Але Сахаров відмовився. Мав інші плани. Його, як на жаль, і багатьох інших, захопила ідея комунізму. І вони розсталися назавше» (Там само. С. 190).

За свідченнями О. Лотоцького маємо відомості, що М. Сахаров згодом став начальником московської гірничої округи (Лотоцький О., 1966. Ч. 2. С. 95). Подальші факти його життя невідомі.

Таким чином, залучення архівних документів, епістолярних і мемуарних джерел дозволило відтворити важливі, раніше невідомі або малодосліджені факти з останніх років короткого, але яскравого й щільно наповненого подіями особистого характеру й суспільно-політичного змісту життя Анастасії Грінченко. Ці роки в її житті видалися насиченими важкими переживаннями. Перебуваючи під наглядом поліції, вона опікувалася долею свого однодумця і нареченого Миколи

Сахарова: надсилала у в'язницю гроші, вела листування в пошуках адвоката для його захисту на майбутньому судовому процесі.

Період 1908–1909 рр., напевне, став найскладнішим і справді трагічним для всієї родини Грінченків. Пережиті тоді Грінченками арешти доньки, загострення хронічного туберкульозу і зрештою смерть Насті, обшуки в помешканні і тиск на сім'ю поліції та жандармів, хвороба й операція Марії Миколаївни, народження і смерть маленького Володимира, невизначеність і загрозливі перспективи суду у справі «Лубенської самооборони», смерть матері Бориса Грінченка важким тягарем лягли на їхні плечі.

Попри важку хворобу, Настя майже до останніх часів продовжувала працювати над перекладами українською мовою творів зарубіжної літератури. Показово, що тогочасні трагічні події в житті Анастасії та її батьків не зламали моральної стійкості членів родини. Як і раніше, взаємини в сім'ї Грінченків базувалися на засадах взаємної поваги, дружби і любові. Відразу після смерті доньки Борис Грінченко розпочав клопотання про всиновлення маленького онука.

Активна громадсько-політична діяльність Насті Грінченко знайшла схвальні відгуки на сторінках тодішніх як галицьких, так і наддніпрянських видань відразу після смерті молодої енергійної української соціал-демократки.

Як видається, перед сучасними дослідниками стоїть завдання створити докладну біографію Анастасії Борисівни Грінченко, все свідоме життя якої було присвячене боротьбі за національно-політичне відродження українського народу.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Грінченко Б. Літературні розвідки, бібліографічні нариси / Упоряд. та ред. А.І. Бардашевська. Херсон, 2000. 56 с.
- Загірня М. Спогади / Передмова, примітки Л.Л. Неживої. Луганськ: Знання, 1999. 160 с.
- Клименко Н. Життя крізь ґрати: доленосні сторінки життя ув'язненої Анастасії Грінченко (грудень 1905 р. — квітень 1906 р.). *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія* / Наук. ред. проф. О.О. Салати. Вінниця: ТОВ «Твори», 2018. С. 101–118.
- Ливицька М. На грані двох епох. Нью-Йорк: Комітет, 1972. 335 с.
- Лотоцький О. Сторінки минулого. Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1966. Ч. 2. 481 с.
- Мовчун А. Настя Грінченко. *Дивослово*. 2010. № 2. С. 59–64.
- Погрібний А.Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. К. : Дніпро, 1988. 268 с.

REFERENCES

- Grinchenko, B. (2000). Literaturni rozvidky, bibliohrafichni narisy. (A. I. Bardashevskaya, Comp.). Kherson [in Ukrainian].
- Zahirnia, M. (1999). Spohady. L. L. Nezhyyva (Comp.), Luhansk: Znannia, 160 [in Ukrainian].
- Klymenko, N. (2018). Zhyttia kriz hraty: dolenosni storinky zhyttia uviaznenoi Anastasii Grinchenko (hruden 1905 r. – kviten 1906 r.). In O. O. Salata (Ed.), *Istorychni dzherela v ukrainskomu informatsiinomu i osvitiinomu prostori: veryfikatsiia ta interpretatsiia: monohrafiia* (pp. 101–118), Vinnytsia: TOV “Tvory” [in Ukrainian].

- Livytska, M. (1972). Na hrani dvokh epokh. New York: Komitet, 335 [in Ukrainian].
Lototskyi, O. (1966). Storinky mynuloho. Vyd. Ukr. Pravoslav. Tserkvy v SShA, 2, 481 [in Ukrainian].
Movchun, A. (2010). Nastia Grinchenko. *Dyvoslovo*, 2, 59–64 [in Ukrainian].
Pohribnyi, A. H. (1988). Borys Grinchenko: narys zhyttia i tvorchosti. K.: Dnipro, 268 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 07.07. 2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Ігор ЯКУБОВСЬКИЙ,

доцент кафедри основ архітектури
та архітектурного проектування
Архітектурного факультету
Київського національного університету
будівництва та архітектури,
кандидат архітектури,
Київ, Україна

Ihor YAKUBOVSKYY,

Associate Professor of the Department
of Architecture Fundamentals and Architectural Design,
Faculty of Architecture,
Kyiv National University
of Construction and Architecture,
PhD in Architecture,
Kyiv, Ukraine

e-mail:

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

Сільські вчителі й Голодомор 1932–1933 років: низова преса як індикатор стратегій влади

У статті розглядаються політичні технології влади з перетворення освітян села на виконавців Голодомору в Україні. Доведено, що, залучаючи сільських учителів до реалізації свого курсу на селі, влада одночасно діяла в руслі спроб приховати цілеспрямовану організацію вбивства голодом. Тягар мобілізації вчителів на хлібозаготівлі та інші заходи було перекладено на плечі районних відділів освіти, громадських організацій та зборів самих учительств, які в кожному випадку наче добровільно ухвалювали відповідні рішення. Однак про справжні наміри щодо вчителів виразно свідчать зміст і тональність районних газет, сповна висвітлюючи керівництво процесом збоку партійних та радянських органів.

Ключові слова: Голодомор, районна преса, учителі, школа, виконавці.

The Country Teachers in the Holodomor of 1932–1933s: Regional Media as an Indicator of Authority Strategies

The article is a pioneer investigating aimed to study the authority politic technology to transform the country teachers to the executants of the Holodomor of 1932–1933s in the Ukraine. The reasearch strategy created on the base of the analysis of the informational potential of the normative documents and the regional newspapers. It was argued the authority involved the teachers to the realization of the planned measures and simultaneously aimed to use teacher's practices to conceal the fact of organizing of the Holodomor by central government. The responsibility for the process of the teacher's mobilization to the provision of the grain was empowered to the regional educational organizations, tradeunions, teacher meetings etc. In all cases they made decisions about participating in the provision of the grain and other practices as a freewill retraction. However, the content of the local medias reflects the real intentions of the authority. They aimed to involve the teachers to all key activities during the provision of the grain in 1931–1932, 1932–1933, 1933–1934: the taking away the grain, participation in the tug teams, agitation for execution the plan of the grain and of money credits for government etc. It brings the possibility to conceptualise the number problem regarding the deepening historiographic notions about Holodomor as well as existential strategies of the rural population of Ukraine in 1932–1933.

Keywords: Holodomor, local media, authority, teachers, executors of Holodomor.

Ключова проблема дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні полягає у з'ясуванні стратегій влади щодо різних прошарків населення українського села. Саме в таких стратегіях особливо рельєфно відбилися глобальні наміри верхівки, справжні задуми й обраний інструментарій втілення рішень на місцях. А отже, з'являються додаткові вагомі підстави поглибити наукові уявлення про функціонування механізму вбивства голодом. Важливо, що владні розрахунки щодо тих чи інших категорій сільського населення є

також ключем для глибшого розуміння підвалин того екзистенційного вибору, який доводилося робити мільйонам українців, які опинилися на території Голодомору. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує та роль, яку влада відводила у своїх планах учительству, цьому найосвіченішому прошарку мешканців села. Адже вчителі не лише виконували суто освітні завдання, а й були важливою ланкою у справі формування настроїв та ціннісних орієнтацій населення, а врешті-решт — й ставлення до радянської влади й різних аспектів її внутрішньої політики.

До сьогодні стратегії влади щодо сільського вчителства в 1932–1933 рр. спеціально не досліджувалися, що накладає обмеження на розуміння механізму Голодомору. Історіографічна традиція представлена лише принагідними локальними згадками, пов'язаними з діяльністю вчителів під час геноциду (Кульчицький, 2013. С. 407, 438; Марочко, 2017. С. 127). Такі згадки тільки сигналізують про існування широкого дослідницького поля і стимулюють до відповідних студій.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати місце, яке відводила влада вчителям у своїх стратегіях організації Голодомору.

Достатні підстави для реалізації мети цього дослідження створює перехресне використання двох груп джерел: нормативних документів влад різних рівнів, а також поточних матеріалів низової преси. Значення першої групи джерел добре зрозуміле, адже з'ясування правового підґрунтя формує розуміння базових підходів влади. Періодиці ж належить особливе місце через те, що вона була незамінним рупором влади, відображаючи офіційний погляд, та розглядалася як потужний засіб ідеологічного впливу на населення. Відстежуючи актуальні події, газети дозволяють унаочнити уявлення як про стратегії влади, так і про особливості втілення їх у життя. Важливим є ще один момент: ідеологічне різноголосся у пресі було неможливим. Влада жорстко контролювала зміст газет різного рівня, що виключало ймовірність пропагування ними інших підходів до висвітлення намірів влади й подій і процесів. Це робить можливим виявити загальні тенденції на підставі територіальної вибірки за умови дотримання хронологічної повноти. Тож взявши для прикладу райони двох областей — приміром Київщини та Чернігівщини — за 1932–1933 рр., цілком реально змодельювати ключові засади політики влади на підставі змісту й тональності їхніх матеріалів та залучення нормативних документів.

Відправним пунктом для аналізу владних стратегій щодо використання освітньої сфери в механізмі Голодомору є той факт, що станом на 1932 рік влада вже сформулила ідеологічне й правове поле для втягування в цей процес і вчителів. Підвалини для цього створювала постанова ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 р. «Про початкову та середню школу». Її зміст цілком вписувався в традиційні тогочасні підходи Москви, коли філософія нормативних документів дозволяла розвернути їхні норми в репресивний бік.

Згадана постанова акцентувала увагу на відмові від «старої» системи освіти, наголошуючи

на пріоритетності зв'язку навчання та виховання: «Політехнізація школи — це кузня комуністичного виховання, де теж точиться класова боротьба». Передбачалося впровадження позакласної роботи, зокрема й господарської, що відкривало цілком легальні можливості для втягування учнів та вчителів у виконання завдань, так чи інакше пов'язаних з організацією Голодомору (Постанови..., 1947. С. 19).

Окрім створення умов використання учителів й учнів як безкоштовної робочої сили під час реалізації політично-господарських планів, постанова містила важливий пункт, який у ситуації Голодомору давав важливий для влади ефект, провокуючи різке розмежування між вчительством і селянами. Місцевим органам влади прямим текстом пропонувалося «використати для шкіл конфісковані куркульські будинки» (Постанови..., 1947. С. 18–19). Під час Голодомору це неминуче створювало величезні моральні випробовування для всіх мешканців села. Учителі, внаслідок реалізації цього пункту, в уявленнях значної частини селян опинялися по один бік з владою, що не могло не формувати особливе психологічне підґрунтя для реалізації курсу на Голодомор.

Ще один важливий напрям потенційного впливу на поведінкові стратегії учителів в охоплених голодом селах полягав у тому, що постанова вимагала поставити вчительство на забезпечення продуктами харчування коштом харчових фондів колгоспів, але за нормами, прийнятими для «промислових робітників» того чи іншого району. За відсутності колгоспів учителі мали поставитися централізовано (Постанови..., 1947. С. 19). 28 жовтня 1931 р. Рада праці й оборони СРСР видала окрему постанову, згідно з якою всіх учителів поділили на чотири категорії відповідно до місця роботи й проживання. Сільські вчителі потрапили до четвертої, постачання якої мало здійснюватися колгоспами та радгоспами за нормами не нижчими за норми списку № 2¹⁴⁸. Одночасно спеціальна постанова Раднаркому СРСР визначила розмір зарплатні освітянам. У школах першого ступеня вона мала становити 90 крб на місяць, а другого — 130 крб¹⁴⁹. Під час Голодомору це резонувало з тим фактом, що у селян харчі вилучали, а вчителям, навпаки, мали постачати, бодай формально. Більше того, у серпні 1932 р. Укрколгоспцентр видав постанову, згідно з якою вчителі до 15 вересня мали бути забезпечені збіжжям¹⁵⁰, тоді як селяни мусили вже з осені віддавати останнє. За таких умов учителі опинялись у своєрідній психологічній пастці. Перебуваючи у ситуації, коли власне виживання залежало від наповнення

¹⁴⁸ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Коллективна нива* (Ржищів). 13 листопада 1931 р. № 132. Усі вказані далі газети містяться у цьому фондосховищі.

¹⁴⁹ Там само. № 132.

¹⁵⁰ Там само. 24 вересня 1932 р. № 98.

колгоспних харчових фондів (а по факту від вилучення харчів у селян), освітяни ставали вразливі до втягування владою у виконання рішень, що розкручували маховик Голодомору.

Звертає на себе увагу той факт, що партійні та урядові постанови союзного та республіканського рівнів ані прямо, ані опосередковано не згадують про залучення учителів (Голод..., 1990; Голод..., 2007; Голодомор..., 2007). Влада намагалася не залишати в офіційних документах прямих доказів свого справжнього курсу. Це може створити хибне уявлення, що на найвищому рівні освітян виводили за рамки політично-господарських кампаній, а всі випадки залучення вчителів та школярів були викривленням справжньої лінії центральної влади. А отже, вся відповідальність перекладається на місцевих «спотворювачів» і «перегини на місцях». У контексті добре з'ясованих в історіографії намірів Москви приховати від світу сам факт Голодомору (Гудзь, 2015; Конквест Р., 2007. С. 368–369) це виглядає далекосяжним ідеологічним розрахунком, який працював на те, щоб приховати факт планування злочину геноциду.

Шляхом фронтального обстеження районних газет Київської та Чернігівської областей — а місцева преса є на сьогодні найбільшим «архівом» постанов районного рівня — вдалося виявити лише кілька побіжних згадок в нормативних документах про необхідність мобілізації вчителів саме до вилучення збіжжя у селян. Так, постанова Дмитрівського райкому КП (б)У від 17 березня 1932 р. «Про повний виїзд в поле радгоспів, колгоспів та індивідуального сектора» містить пункт, який вимагає для наповнення насінневих фондів «мобілізувати студентів, вчителів та актив села»¹⁵¹. Постанова цього ж райкому КП(б)У від 13 вересня 1932 р. «Про перебіг виконання хлібозаготівель, мобілізації коштів та інших господарчо-політичних завдань» прямо прописувала: «Розгорнути масову культурноосвітню роботу учнями старших класів та комсомольцями по виконанню хлібозаготівель»¹⁵². А богуславська «Шлях колгоспника» помістила 3 вересня постанову райкому партії, яка стосувалася виконання серпневого хлібозаготівельного плану. Проголошуючи з 1 по 10 вересня декадник виконання плану одноосібниками, документ вимагав залучити до цієї справи вчителів¹⁵³.

Зрозуміло, що мовчанка нормативних радянських партійних документів місцевого рівня про мобілізацію вчителів на хлібозаготівлі не могла виявитися випадковою. В умовах тоталітарної системи це могло бути лише результатом виконан-

ня прямих розпоряджень, покликаних відвести можливі звинувачення в організації тотального вилучення зерна. Станом на сьогодні дослідники не мають у своєму розпорядженні прямих зразків таких розпоряджень чи розпорядження. Однак вдалося виявити опосередковані сліди, які проливають світло на тактичні розрахунки влади. Бобровицька районна газета «За суцільну колективізацію» у листопаді 1932 р. надрукувала статтю під назвою «Правильно розташувати комсомольські сили на фронті боротьби за хліб». Її автор мимохіть привідкриває завісу над тим, як влада вирішила питання з централізованим примусом учителів: «Піонерорганізація та школа ще не стали справжніми борцями за хліб. РБ, КДР, РВНО ніяких вказівок по хлібозаготівлі не давали, не поставили конкретних завдань перед піонерзагонами та школами. Отже завдання комсомолу негайно ліквідувати цю хибу й допомогти піонерзагонам та школам правильно розставити свої сили в боротьбі за хліб»¹⁵⁴.

Обмовка районки промовиста. Вона свідчить про те, що учителів змушували брати активну участь у вилученні хліба через розпорядження органів управління освітою. Ще більше розмити відповідальність покликані були заходи з організації рішень від громадських спілок: РОБОС, конференції, збори вчителів, про що окремо буде сказано далі. За таких обставин поодинокі зразки «освітнього сліду» в текстах районних постанов були центру навіть політично вигідні. У поєднанні з друкуванням у районних газетах поточних матеріалів з приводу участі учителів і учнів в хлібозаготівлях це увиразнювало нібито «самодіяльність» місцевих влад.

Уже на рівні редакційних статей районних газет масово фіксуються матеріали, спрямовані на втягування вчителів у кампанію позбавлення селян хліба та харчових припасів. Хоча такі статті переважно констатують під різним кутом факти прямої причетності вчителів та учнів, але траплялися випадки свідчень і про прями спонукання від влади. Одним із разуючих прикладів є передовиця березнівської «За більшовицькі темпи» за 3 жовтня 1932 р. В інформації про ухвали пленуму райкому партії від 1 жовтня там зазначалося наступне: «Чому низьке виконання хлібозаготівлі? Не організована масово-політична робота, не організовані партійно-комсомольці на боротьбу з куркулями, не поширені гасла, плакати і інше, не втягнене вчительство, бригади не укомплектовані кращими активістами села. До 15 жовтня хлібозаготівля по одноосібникам має бути завершена. Передові колгоспи мають

¹⁵¹ *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка. 18 березня 1932 р. № 8.

¹⁵² Там само. 13 вересня 1932 р. № 15.

¹⁵³ *Шлях колгоспника*. Богуслав. 3 вересня 1932 р. № 108.

¹⁵⁴ *За суцільну колективізацію*. Бобровиця. 15 листопада 1932 р. № 108.

організувати буксирні бригади для допомоги відстаючим»¹⁵⁵.

А ось як проговорюється про наявність централізованих зусиль щодо залучення учителів в одному із сіл дмитрівська районка: «Вчительство (а їх 14 осіб) зовсім відірвалося від громадської роботи, уникають тієї класової боротьби, що точиться на селі навколо виконання хлібоплану, в колгоспах, до яких прикріплено їх, теж роботи не переводять, а коли і переводять, то лише формально і не роз'яснюють як слід політики партії та уряду»¹⁵⁶. Тобто з'ясується, що вчителів розподілили по колгоспах для допомоги у проведенні хлібозаготівель. Зрозуміло, що це не могло відбутися без команди з району.

Взагалі закріплення вчителів за кутками була базовим напрямком. Такий підхід використовувався кожного року, у кожному районі. Наведемо кілька прикладів. В одній із заміток бобровицької районки читаємо: «Місцевком спілки РОБОС с. Ярославки розподілив усіх учителів для роботи по хлібозаготівлі на сотнях»¹⁵⁷. Редакційна стаття «Покласти край зриву хлібозаготівель» дмитрівської районки від 5 січня 1933 р. бідкалася, що 24 грудня «замість роботи на кутках вчителі та комсомольці ставили п'єсу "Чмир"»¹⁵⁸. Богуславська газета 8 лютого 1932 р. писала: «Мисайлівський партосередок та сільрада всіх учителів прикріпили на кутки, поклавши на них завдання проводити масову роботу серед бідняків і середняків одноосібників навколо хлібозаготівлі». У буксирній бригаді бідкалися, що вчителі лише плутаються під ногами: «Доручену роботу вчительство "виконує" в той спосіб, що день через день приходять на конюшню, запрягають пару коней і цілою юрбою їздять на санках від кутка на куток. Заважають хлібозаготівним бригадам працювати, а толку з їх відвідування кутків ніякого»¹⁵⁹.

А в розпал Голодомору, у травні 1933 р., у Березнівському районі місцева влада змусила вчителів с. Синявка ухвалити нібито самостійне рішення про активну участь в агітації прибитих голодом селян щодо успішного проведення весняної сівби. Учителі виявилися такими очочими, що навіть добровільно заявили: «Ми, вчителі села Синявки, включаємось у Всесоюзний конкурс

успішного проведення весняної сівби» та викликали на соціалістичне змагання з цього приводу колег-учителів з Городищенської школи¹⁶⁰.

Та найбільше випадків, коли газети констатують необхідність активного залучення вчителів й учнів до хлібозаготівлі та засипання насінневих фондів, а також відзначають реакцію вчителів. Матеріали зазвичай спрямовані на відзначення й популяризацію активності учителів й учнів у цих кампаніях і на засудження пасивності й ухилянь. Амплітуда осуду коливається від морального осуду до закликів застосувати репресії: звільнення з роботи, покарання аж до позбавлення волі тощо. Ось кілька заголовків: «Учителі не борються за хлібозаготівлю»¹⁶¹; «Рівняйтесь на Козинську ШКМ» (у статті йдеться про участь учителів та учнів цієї школи у хлібозаготівлі)¹⁶²; «Учні — ударники більшовицької весни» (зобов'язання учнів Любецької школи на «третю більшовицьку весну»)¹⁶³; «Покласти край зриву хлібозаготівель» (серед зривників значаться вчителі, які уникали участі)¹⁶⁴.

Характерно, що дотичні питання причетності до хлібозаготівлі учителів та учнів гасла й заголовки виявлено в переважній більшості районки Київської та Чернігівської областей. Простежується й територіальна репрезентативність матеріалів. Усе це знімає будь-які сумніви з приводу централізованості зусиль влади зі втягування обох середовищ до механізму Голодомору на практиці.

Місцеві органи влади збирали конференції та зльоти вчителів, де ухвалювалися потрібні для неї пропагандистські рішення, потім використовували не тільки для примусу вчительства до реальних дій, а й для пропагування курсу серед широкого загалу. Нерідко на таких конференціях серед інших рішень були й такі, які безпосередньо стосуються вилучення у селян хліба. Як-от, у Березнівському районі газета анонсувала проведення 13 січня 1933 р. педагогічної конференції, на якій серед іншого мала розглядатися «Робота учительських бригад»¹⁶⁵. Враховуючи контекст січня — лютого 1933 р., мова йшла як мінімум про участь вчителів у бригадах з вилучення хліба. Ріпкинська районна газета надрукувала 28 грудня 1932 р. список учителів, які на з'їзді спілки РОБОС були премійовані за ударну роботу на селі¹⁶⁶.

¹⁵⁵ *За більшовицькі темпи*. Березне. 3 жовтня 1932 р. № 85.

¹⁵⁶ *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка 25 листопада 1932 р. № 86.

¹⁵⁷ *За суцільну колективізацію*. Бобровиця. 22 лютого 1932 р. № 21.

¹⁵⁸ *Колгоспник Дмитрівщини*. 5 січня 1933 № 2.

¹⁵⁹ *Шлях колгоспника*. Богуслав. 8 лютого 1932 р. № 18.

¹⁶⁰ *За більшовицькі темпи*. Березне. 1 травня 1933 р. № 18.

¹⁶¹ *Коллективна Нива*. Ржищів. 23 листопада 1932 р. № 116.

¹⁶² *Шлях колгоспника*. Богуслав. 1 листопада 1931 р. № 116.

¹⁶³ *За соціалістичне Полісся*. Ріпки. 14 квітня 1932 р. № 12.

¹⁶⁴ *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка. 5 січня 1933 р. № 2.

¹⁶⁵ *За більшовицькі темпи*. Березне. 12 січня 1932 р. № 4.

¹⁶⁶ *За соціалістичне Полісся*. Ріпки. 28 грудня 1932 р. № 95.

Промовистим прикладом може бути послідовність глухівського «Колективіста Глухівщини». 29 січня 1932 р. газета повідомляла, що конференція вчителів Глухівщини ухвалила до 60-річчя Миколи Скрипника низку зобов'язань. Серед них було й перерахування одноденного заробітку на побудову літаків для ескадрильї імені М. Скрипника, а головне — «Вчителі зобов'язуються оголосити штурмову декаду виконання політично-господарських кампаній. З 31 січня по 10 лютого організувати червону валку з прядивом, хлібом імені М.О. Скрипника»¹⁶⁷.

Через рік передовиця глухівської районки 17 січня 1933 р. повідомляла, що конференція вчителів Глухівщини вирішила наступне: «Активно допомагати партії в повсякденній роботі щодо перебудови сільського господарства, в організаційному зміцненні колгоспів, виконанні господарсько-політичних кампаній, у готуванні кваліфікованих кадрів, майстрів колгоспного виробництва, бригадирів, у підготовчій роботі до весняної сівби»¹⁶⁸.

Організація таких рішень «зверху» добре помітна на тлі численних повідомлень газет про реалії участі вчителів у виконанні нібито власних ініціатив з приєднання до хлібозаготівельної кампанії. Але часом газети й безпосередньо проговорюються про те, що такі рішення приймалися з примусу. Зокрема, тальнівська «За суцільну колективізацію» під час кампанії 1932–1933 рр. писала, що районна вчительська конференція ухвалила 27–30 серпня рішення організувати силами вчителів червону валку в кількості 500 тон хліба. Й тут таки гнівно наголошувала: «Термін минув, а зобов'язання учителів залишилися на папері». І лише учитель Бродецької школи завезли 750 пудів хліба¹⁶⁹. Зрозуміло, що вчителів змусили взяти на себе зобов'язання безпосередньо долучитися до викачування у селян хліба.

Районні газети Київщини та Чернігівщини напрочуд виразно передають ту атмосферу, в якій опинилися вчителі напередодні та під час Голодомору, що влада активно використовувала з метою підштовхнути освітян до участі у вилученні хліба. Головні чинники цієї атмосфери випливали безпосередньо з реалізації на місцях розглянутих вище нормативних документів: виділення під школи хат виселених заможних селян, а також курс влади на окреме забезпечення вчителів продуктами. Добре видно, що ставлення селянства до вчительства формувалося на перетині цих обста-

вин, які в очах тих, у кого вилучали зернові запаси, а згодом і останні харчі, не могли не набувати негативних конотацій. Влада ж намагалася вміло розіграти карту, провокуючи напругу між селянами і вчителями й схиляючи освітян до активної участі в політично-господарських кампаніях, орієнтованих на підготовку Голодомору.

Насамперед преса фіксує незадоволення влади поганим виконанням пункту постанови ЦК ВКП(б) про перепрофілювання під школи хат виселенців. Більше того, судячи з матеріалів газет, школам приписувалося виділяти і попівські хати, що лише поглиблювало невдоволення селян. Зокрема, ще в жовтні 1931 р. богуславська районка бідкалася, що в с. Красногородка «куркульський будинок передали під школу й не відремонтували»¹⁷⁰. А в с. Карапиші того ж району місцевій школі було передано 2 «куркульські будинки»¹⁷¹. У с. Григорівка Дмитрівського району Чернігівщини, за повідомленням районної газети, так і не пристосували під школу хату священника¹⁷². Сквирська районка у серпні 1932 р. констатувала, що в с. Шапіївка «не виконується постанови уряду про звільнення куркульських домів під школи»¹⁷³. Очевидно, і в інших районах справа просувалася кепсько, оскільки через рік, 1 серпня 1933 р., бюро Чернігівського обласного комітету КП(б)У, ухвалюючи постанову «Про готування до нового навчального року в політехнічній школі», мусило включити до неї наступний пункт: «Звільнити шкільні приміщення, що використовуються не за призначенням, надати школам кращі колишні куркульські будівлі»¹⁷⁴.

Набагато більше в районній пресі матеріалів про проблему постачання вчителів продуктами харчування. Дуже показово, що переважна більшість відповідних заміток висвітлює незадовільний стан справ. Друкувалися й гнівні висловлювання голів колгоспів і сільрад про обтяжливість зобов'язання виділяти вчителям харчі. Невиконання по селах постанов з приводу забезпечення вчителів продовольством було типовим явищем. Учителі не мали інструментів, щоб змусити до цього голів колгоспів і сільрад і стали заручниками ситуації. Могли сподіватися лише на особисті контакти, у крайньому разі — на вплив районних органів. Останні ставали по суті рятівниками. Гнівні тиради районок супроти тих, хто не забезпечує учителів харчами, створювали відповідне емоційне підґрунтя. А відтак у тих селах, де вчителям не вдавалося знайти порозуміння з місце-

¹⁶⁷ *Колективіст Глухівщини*. Глухів. 29 січня 1932 р. № 12.

¹⁶⁸ Там само. 17 січня 1933 р. № 7

¹⁶⁹ *За суцільну колективізацію*. Тальне. 8 вересня 1932 р. № 105.

¹⁷⁰ *Шлях колгоспника*. Богуслав. 14 жовтня 1931 р. № 101.

¹⁷¹ Там само. 2 жовтня 1931 р. № 96.

¹⁷² *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка. 23 липня 1932 р. № 45.

¹⁷³ *Колективне село*. Сквиря. 25 серпня 1932 р. № 95.

¹⁷⁴ *Поліський комунар*. Короп. 11 серпня 1933 р. № 84–85.

вою верхівкою, вони ставали, зрозуміло, податливішими на виконання команд згори. І таких сіл, згідно з газетами, виявилось в кожному районі чимало, хоча не зайве буде припустити, що не всі випадки потрапили на шпальти районом.

Так, у с. Карлівка Білоцерківського району, за повідомленнями районної газети, обидва колгоспи не харчують вчителів¹⁷⁵. Аналогічна картина склалася в с. Мисайлівка Богуславського району й с. Узин Рокитнянському району¹⁷⁶. Типовою була ситуація, коли призначене вчителям не доходило до них, зокрема у згаданому Любчі Ставищанського району¹⁷⁷. А в травні 1932 р. у с. Саливінки Білоцерківського району голова сільради Смоляр і голова колгоспу Коломієць поділили між собою 45 кг борошна, що належало видати вчителям-ударникам. 6 червня така сама доля чекала на 92 кг борошна та на цукор¹⁷⁸.

З нового урожаю 1932 р. стан забезпечення вчителів продовжував у багатьох селах залишатися гнітючим. Ржищівська районка 24 вересня писала, що в с. Кузьминці, В. Птицьки, Воронівка постанову не виконали¹⁷⁹, а 19 жовтня зазначала, що в с. Македони річний фонд постачання вчителям управа використовує на інші потреби¹⁸⁰. У с. Бучак Канівського району голова колгоспу прямо заявив завідувачу школи: «Хай тебе постачає сільрада, бо в нас колективізація 35 % і дітей колгоспників дуже мало в школі»¹⁸¹. Схожий підхід демонстрували і в селах Бобровицького району. Опір колгоспів сягнув такого масштабу, що місцевий Райпостач був змушений всупереч постановам Укрколгоспцентру перейти на централізоване постачання учителів. Багато колгоспів взагалі відмовилися видавати вчителям продукти, зокрема у селах Українка, Кобижча, Гаврилівка. А в с. Стара Басань на прохання завідувача школи завезти вчителям дрова відрізав: «Хай діти самі рубаять». Не менш показовою була поведінка секретаря сільради: «Вийди, нахаба, це не моє діло»¹⁸².

Про те, що ситуація набула загрозливих масштабів, свідчить поява листа генерального прокурора УСРР В. Полякова з вимогою до районних прокурорів взяти під свій контроль виконання постанов щодо постачання вчителям. Окрім того, належало за «ламання цих постанов негайно притягати винних до відповідальності, роз-

глядаючи ці справи в першу чергу та показовим порядком»¹⁸³. Жовтнева 1932 р. постановою Чернігівського обкому КП(б)У «Про постачання вчителям області» констатувалося, що в багатьох районах харчові фонди для вчителів не створені, зобов'язувало виправити ситуацію до 15 жовтня, дозволяло використати для цього 5 % мірку, накладало стягнення на низку посадовців¹⁸⁴.

Своєрідним узагальненням гнітючої картини із забезпечення в обох областях учителів продуктами харчування може бути висновок ржищівської районної газети в номері від 29 липня 1932 р.: «Учительство району перебуває в тяжкому матеріальному стані. Більшість учителів району й досі не одержало відпускних за липень і половину серпня, постачання хлібом та іншими продуктами харчування організовано погано, а місцями злочинно. Часто густо вчителям за розпорядженням інструкторів РКС та уповноваженого РПК колгоспи відмовляють у постачанні»¹⁸⁵. А за яскравий зразок типового ставлення до вчителів з боку голів колгоспів та сільрад можна взяти рядки з розпачливого допису до районки завідувача школи з с. Дмитрівки Березнівського району про те, що голова місцевої сільради цілий рік тероризував учителів невчасною виплатою зарплатні. До того ж «Кондратенко знущався з тих, хто приходив по зарплату, і вимагав могорича»¹⁸⁶. Враховуючи той факт, що допис було надруковано 1 вересня 1933 р., виходить, упродовж усього періоду Голодомору вчителі цієї школи терпіли приниження.

Ще одним важливим засобом психологічного тиску влади на вчителів стало апелювання до «неблагонадійного походження» багатьох із них, перебування в лавах армії УНР чи білогвардійських підрозділах. Газети закликали очиститися від таких учителів. У деяких районах газети фіксували наявність «не тих» учителів одразу у кількох селах. Зокрема, «Колективіст Глухівщини» 12 червня 1933 р. писав: «Клясовий ворог петлюрівські елементи діяли без перешкод. У Бачевському вчитель Ковальчук — куркуль — розклав роботу в школі, Хоменко — поміщик — бив дітей. У Сопичі позбавлений виборчих прав білогвардієць Бершов тримав у своїх лабетах школу. У Новій Греблі злочинно працював у своїй школі Марчен-

¹⁷⁵ *Радянська нива*. Біла Церква. 12 січня 1932 р. № 6.

¹⁷⁶ *Колгоспник Рокитнянщини*. Рокитне. 10 січня 1932 р. № 3; *Шлях колгоспника*. Богуслав. 3 січня 1932 р. № 2.

¹⁷⁷ *Колективіст*. Ставище. 19 свчня 1932 р. № 11.

¹⁷⁸ *Радянська нива*. Біла Церква. 10 червня 1932 р. № 76.

¹⁷⁹ *Колективна нива*. Ржищів. 24 вересня 1932 р. № 98.

¹⁸⁰ Там само. 19 жовтня 1932 р. № 106.

¹⁸¹ *Соціалістична перемога*. Канів. 14 вересня 1932 р. № 94.

¹⁸² *За суцільну колективізацію*. Бобровиця. 24 листопада 1932 р. № 111.

¹⁸³ *За соціалістичне Полісся*. Ріпки. 7 жовтня 1932 р. № 70.

¹⁸⁴ *За суцільну колективізацію*. Бобровиця. 22 жовтня 1932 р. № 101.

¹⁸⁵ *Колективна нива*. Ржищів. 29 липня 1932 р. № 81.

¹⁸⁶ *За більшовицькі темпи*. Березне. 1 вересня 1933 р. № 85.

ко. Цих елементів з роботи зняли (не всіх), але вони безкарно виїхали і зараз в інших районах області руйнують освітянський фронт. Колектив Веригівської школи класово засмічений»¹⁸⁷. 30 травня 1933 р. газета вийшла з редакційним заголовком: «Канцелярське керування від райвідділу освіти призвело до того, що до шкіл попролазили ворожі елементи. Про ударників, відданих радянських вчителів РАЙВНО навіть не знає». А в одній із заміток значиться: «Зав. Синявської школи Решотько, голова сількому “РОБОС” Лозовий та куркуль Куц О. Райком КСМ прогнав Куца з комсомолу як куркуля, звертався до народів, щоб зняти Куца з роботи як куркуля і як людину, що застосовує фізичні методи виховання»¹⁸⁸. Двома місяцями раніше газета писала, що в цій таки Синявській школі «Син куркуля Луцик Федір поліз в освітяни. Цей куркульський вишкребок жодної роботи не проводить, навпаки, розкладає колгоспну масу, дискредитує звання радянського вчителя»¹⁸⁹. На Білоцерківщині в січні 1932 р. в с. Саливінки було двоє «неблагонадійних»: син попа Василь Щурівський та донька «куркуля» А. Лихова¹⁹⁰.

Показово, що в першій половині 1933 р., в апогей Голодомору, таких заміток значно побільшало, особливо в газетах Чернігівщини. Учителів активно звинувачували у ворожій, розкладницькій роботі в школах і селах загалом, хоча ті ж самі люди працювали і в 1932 р. Різко зросла кількість випадків критики вчителів за непедагогічні вчинки, вживання алкоголю тощо. Усе це наштовхує на думку, що причиною зростання агресивності преси і влади стало незадоволення влади обох областей рівнем участі вчительства загалом і конкретних вчителів в механізмі організації Голодомору.

У січні 1933 р. у «Колективіст Глухівщини» була надрукована замітка під заголовком «Ізолювати білогвардійця Бершова», де йшлося про те, що «учитель Бершов, колишній білогвардієць... в колективі Сопицької школи веде розкладницьку роботу, дискредитує радянську школу, вчителів»¹⁹¹. 26 травня 1933 р. коропська районка вийшла з промовистим заголовком: «Геть викинути куркульське сміття з освітянських лав!». Редакційна стаття проголосувала лінію влади: «По школах нашого району останній час виявлялося, що до освітянських лав пролізли ворожі елементи куркулів, які вели розкладницьку роботу в школі. Ось приміром виявлено, що під маркою

робітників працювало 2 вчителів Кустових, батьки яких розкуркулені, мали близько 150 га землі, власне підприємство та інше. В Шабалинівській школі на посаді вчителя працював запеклий ворог куркулів Потійко, який мав крупорушку, тримав постійний зв'язок з попами. Отже й не дивно, що в школі була відсутня антирелігійна інтернаціональна робота серед учнів. Постійно вів розкладницьку роботу в школі»¹⁹².

Зрештою, постать учителя стояла за прагненнями влади втягнути до заходів, пов'язаних з організацією Голодомору, учнів. Зрозуміло, що там, де ставилися вимоги стосовно залучення школярів, передбачалося це робити руками вчителів. Саме вчителі повинні були забезпечувати виконання рішень, якими так рясніли районні газети: про необхідність залучення учнів до випуску стінгазет, агітаційної роботи, до затягування різних позик і навіть до доносів та пошуків хліба (Якубовський І., 2021).

Таким чином, під час Голодомору влада однозначно запланувала для вчителів роль гвинтика в його механізмі. Водночас освітяни як виконавці мали взяти на себе частину провини й за саму організацію злочину геноциду. Досягалося це шляхом уникнення в нормативних документах центральних і республіканських органів прямих норм з одночасним перекладенням тягаря мобілізації вчителів на хлібозаготівлі та інші заходи на плечі районних відділів освіти, громадських організацій і зборів самих учителів, які повинні були ухвалювати нібито добровільні рішення. Це мало зняти з влади, особливо центральної, відповідальність за начебто «викривлення лінії» на місцях. Однак про справжні наміри щодо використання вчителів виразно свідчить зміст і тональність районних газет. Саме районна преса, публікуючи постанови районних органів і матеріали про реакцію вчительства, його реальну участь у політично-господарських кампаніях, а також коментуючи стан справ у цій ділянці, не залишає сумнівів у тому, що влада цілеспрямовано перетворювала учителів на виконавців Голодомору. Для успішного втілення своїх стратегій влада через формування спеціальної системи постачання вчителів вбивала клин між ними й селянами, а також використовувала методи психологічного тиску. Інша справа — поведінкові стратегії самих учителів. Але це вже тема окремого дослідження.

¹⁸⁷ *Колективіст Глухівщини*. Глухів. 12 червня 1933 р. № 52.

¹⁸⁸ *За більшовицькі темпи*. Березне. 30 червня 1933 р. № 50.

¹⁸⁹ Там само. 24 квітня 1933 р. № 39.

¹⁹⁰ *Радянська нива*. Біла Церква. 20 січня 1932 р. № 9.

¹⁹¹ *Колективіст Глухівщини*. Глухів. 28 січня 1933 р. № 12.

¹⁹² «*Поліський комунар*», Короп, 26 травня 1933 р. № 53-54.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів; упор. Р.Я. Пиріг, А.В. Кентій, І.Л. Комарова, В.С. Лозицький, А.А. Соловійова. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. 605 с.
- Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів; упор. Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко, П.М. Лациба, І.П. Мельничук, В.І. Петренко. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 704 с.
- Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали; упор. Р. Пиріг. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. 1128 с.
- Гудзь В. Вітчизняні історики про інформаційну блокаду подій 1932–1933 років в українському селі. *Грані історії: зб. наук. пр.* Артемівськ: Вид-во ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2015. Вип. 8. С. 33–45.
- Конквест Р. Жнива Скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. 456 с.
- Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
- Марочко В.І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 112–132.
- Постанови партії та уряду про школу. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1947. 152 с.
- Якубовський І. Відображення намірів влади з утягування школярів до кола виконавців Голодомору 1932–1933 рр. у районній пресі Київщини та Чернігівщини. *Київські історичні студії*. 2021. № 2. С. 117–123.

REFERENCES

- Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York, Oxford, Oxford University Press, 411 p. [in English].
- Hudz, V. (2015). Vitchyzniani istoryky pro informatsiinu blokadu [podii 1932–1933 rokov v ukranskomu seli. *Graiiistorii: zb. nauk. pr.:* GIIM DVNZ “DDPU”, Vyp. 8, pp. 33–45 [in Ukrainian].
- Yakubovskyy, I. (2021). Vidobrazhennia namiriv vlady z utiahuvannia shkolariv do kola vykonavtsiv holodomoru 1932–1933 rr. U raionnii presi Kyivshchyny ta Chernihivshchyny [Kyiv and Chernihiv Regional Newspapers as a Source of Strategies of the Authority Related to Involving Pupils as Executors of Holodomor Policy in 1932–1933s]. *Kyiv Historical Studies*, No 2, pp. 117–123 [in Ukrainian].
- Kulchitskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoria komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Vol. 2, Kyiv: Tempora, 628 p. [in Ukrainian].
- Marochko, V. I. (2017). Statystyka zhertv Holodomoru: antropohichno-demohrafichni dyskurs. *Ukrainian Historical Journal*, 2017, No 5, pp. 112–132 [in Ukrainian].
- Podkur, R. Yu., Vasyliiev, V. Yu., Kravchenko, P. M., Latsyba, V. P., Melnychukand I. P., & Petrenko, V. I. (Eds.). (2007). *Holod ta Holodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Vynnytsia: DP “Vynnytska kartografichna fabryka”, 704 p. [in Ukrainian].
- Postanovy partii ta uriadu pro shkolu*. (1947). Kyiv: Derzhavne uchbovo-pedahohichne vydavnytstvo, 152 p. [in Ukrainian].
- Pyrih, R. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini: dokumenty i materialy*. Kyiv: “Kyiv-Mohyla Academy”, 1128 p. [in Ukrainian].
- Pyrih, R. Ya., Kentii, A. V., Komarova, I. L., Lozytskyi, V. S. & Soloviova, A. A. (Eds.). (1990). *Holod 1932–1933 rokov na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 605 p. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.09.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.29>
УДК: 94(477)"1939/1945":355.425.4]:32.019.5

Степан ВІНОГРАДОВ,

доцент кафедри військової підготовки
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Stepan VYNOGRADOV,

Associate Professor of the Department of Military Training,
Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: vinogradov52@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Інформаційно-пропагандистська робота як складник антинацистського спротиву ОУН і УПА у роки Другої світової війни

У статті розглянуто питання еволюції інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА у роки Другої світової війни на теренах України у 1941–1944 роках. Автор дійшов висновку, що одним з головних чинників визначення стратегічних завдань і вибору тактичних прийомів інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА була аналітична робота. Постійно змінювані умови контрпропаганди українських націоналістів у їхньому протистоянні нацистам під час бойових дій на теренах України покликали до життя специфічні методи і засоби цієї діяльності. Використовувалися основні різновиди усної (політична промова, політична бесіда, доповідь, дискусія) та друкованої (листівки, періодичні видання, книги, ілюстративні матеріали) пропаганди в умовах боротьби з нацистським окупаційним режимом. Аналіз прийомів одночасного їх застосування дозволив продемонструвати ефективність функціонування пропагандистської мережі ОУН і УПА та її роль у зміцненні підтримки національно-патріотичних сил серед українців.

Ключові слова: ОУН(Б), ОУН(М), УПА, німецько-нацистська окупація, інформаційно-пропагандистська робота.

Information and Propaganda Activities as a Component of the Anti-Nazi Resistance of the OUN and the UPA During the Second World War

The article examines the evolution of information and propaganda activities conducted by the OUN and UPA during the Second World War on the territory of Ukraine. The purpose of research is to analyse the transition of the OUN from cooperation with the Nazis to active opposition to the occupiers precisely because of the change in means and methods of information and propaganda work. The source base of the article was archival and published documents of Ukrainian nationalists and German Nazis. The analysis of the sources made it possible to consider the modification of the forms of propaganda influence of the propaganda structures of the OUN and UPA on the population in the occupied territories of Ukraine in 1941–1944 and the attitude of the occupation authorities to the work of Ukrainian nationalists' propaganda apparatus. The author has come to the conclusion that analytical work was one of the main factors in determining strategic tasks and choosing tactical methods of informational and propaganda activities of the OUN and UPA. Constantly changing conditions of counter-propaganda by Ukrainian nationalists in their opposition to the Nazis during hostilities on the territory of Ukraine gave rise to specific means and methods of this activity. It has been considered how the main varieties of oral (political speech, political conversation, report, discussion) and printed (postcards, periodicals, books, illustrative materials) propaganda were used in the conditions of the struggle against the Nazi occupation regime. The analysis of methods of simultaneous use of oral and printed forms of anti-Nazi propaganda has made it possible to demonstrate the effectiveness of the functioning of the OUN and UPA propaganda network and its role in strengthening support for national and patriotic forces among Ukrainians.

Keywords: OUN(B), OUN(M), UPA, German-Nazi occupation, information and propaganda work.

Інформаційно-пропагандистська діяльність українських націоналістів на окупованих українських теренах в роки Другої світової війни залишається актуальною тематикою в умовах сьогодення, коли Україна перебуває у стані війни за власну свободу, протистоїть агресії Російської Федерації. Осмислення форм і засобів агітаційної роботи ОУН і УПА у швидко змінюваних умовах війни, важливе для організації пропагандистського забезпечення українського війська в мирний період, стає вкрай необхідним за воєнних обставин, коли інформаційний складник є одним з визначальних в опорі ворогу.

Маємо сформовану традицію розгляду процесу розгортання інформаційно-пропагандистської роботи силами національного спротиву України в умовах воєнних дій на окупованих територіях — від загальної оцінки її місця у збройній боротьбі ОУН і УПА й аналізу її на фактологічному рівні фактів у роботах Є. Стахів (Стахів Є., 1986), О. Лисенка (Лисенко О., 2001), Ю. Романишина (Романишин Ю., 2001; Романишин Ю., 2002) та інших до розгляду особливостей реалізації окремих форм такої діяльності та їхньої специфіки у різних регіонах і зонах окупації. Зокрема, роль преси й видавничої активності ОУН, агітаційної преси УПА та, ширше, технічних засобів у національному спротиві часів Другої світової війни розглянуто О. Стасюк (Стасюк О., 2006), С. Костем (Кость С., Тимчишин О., Федірко К., 1998. С. 224–252), В. Морозом (Мороз В., 2004), засоби та прийоми організації інформаційно-пропагандистської роботи, підготовки кадрів, реакції окупаційної влади на такі дії охарактеризовано в статтях І. Патриляка (Патриляк І., 2010. С. 22–25), В. Малюги (Малюга В., 2010). Зв'язок між формуванням антинацистської позиції ОУН та розгортанням нею пропагандистської роботи, специфіка такої діяльності ОУН(Б) і загонів УПА серед населення окупованих територій стали центром уваги автора цієї публікації (Виноградов С., 2019. С. 67–73). Але залишається потреба у подальшому розгляді модифікації форм агітаційного впливу пропагандистських структур ОУН і УПА як необхідного елементу антинацистського спротиву, передусім з використанням архівних і опублікованих документів.

Метою розвідки є аналіз переходу українських націоналістів від співпраці з нацистами до активного протистояння окупантам через зміну методів і засобів інформаційно-пропагандистської роботи.

Засадничим є твердження, що керівництво ОУН, а потім і УПА усвідомлювало роль агітацій-

но-пропагандистської роботи у поширенні власних переконань, підкреслюючи, що «в кожному ідеологічному чи політичному русі найважливішу роль відіграють два основні його складники: ідея і людина. Провідні ідеї і світоглядні засади в ідеологічному русі та керівні програмові постанови в політичному — творять “душу”, істоту, внутрішній зміст руху...» (Бандера С., 2021. С. 311). Відповідно питання підготовки фахівців постало перед очільниками обох гілок у вже розділеному русі українських націоналістів — і в ОУН (Б), і в ОУН (М) — ще у 1940 році. І тоді, і пізніше навчання пропагандистів відбувалося із урахуванням їхніх дій в умовах підпілля (Малюга В., 2010).

Найпотужнішими пропагандистські зусилля оунівців стали в період німецько-нацистської окупації України, коли було зроблено спробу проголосити Українську державність. Антинацистська пропаганда була поставлена на один рівень з бойовими діями й стала відповіддю на політику гітлерівців щодо України. Необхідність пересмислення багатьох ідейних позицій і завдання, що постали перед організацією, робили працю пропагандистського апарату українських націоналістів особливо актуальною: «Нехай наші думки і ідеї будуть найсправедливішими, та коли їх серед народу не поширювати — будуть мертвими...»¹⁹³. Зауважимо, що такі пропагандистські матеріали привертали особливу увагу окупаційної влади, про що свідчить накопичення їх у документах різних спецслужб окупаційних військ, а також реляції органів служби безпеки про поступове посилення пропагандистського впливу ОУН на населення, про що, приміром, мовиться в аналітичному звіті за червень 1942 р.: «Таким чином, на сьогодні неприятельська пропаганда панує. Тут йдеться не стільки про радянську, як більшою мірою про українську шовіністичну роботу...» (Цит. за Патриляк І., 2010. С. 23).

Для підвищення ефективності інформаційно-пропагандистської роботи важлива роль відводилась аналітичній діяльності, що здійснювалась осередками пропаганди ОУН і УПА і була одним з головних чинників, які впливали на визначення тактично-стратегічних дій українських націоналістів.

Умови праці пропагандистів ОУН і УПА покликали до життя специфічні форми, методи і засоби цієї діяльності. Основою антинацистської пропаганди серед населення стали два її види: усна (принагідна політична гутірка, принагідна політична промова, властива політична промова, доповідь і дискусія, диспути) й друкована (листівки, газети і журнали, брошури і книги та фотоілюстративні матеріали). Окремим видом ус-

¹⁹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3676. Штаб райхслайтера Розенберга — Einsatzstab Rosenberg. Оп. 4. Спр. 85 Пропагандистські документи, вказівки для проведення мітингів та зборів 1.06.42. Арк. 55–62.

ного інформаційно-пропагандистського впливу була шептана пропаганда — «чутки, поширювані шептаною пропагандою, мусять демобілізувати ворожі сили і мобілізувати свої...»¹⁹⁴. Її організували спеціальні пропагандистські осередки. Для поширення кожного з цих видів агітації, як і для будь-якої пропагандистської кампанії, розроблялися спеціальні інструкції. У таких пам'ятках, зокрема, рекомендувалося розрізняти форми пропаганди в залежності від результатів впливу на людину — «авторитетна, вчасна (актуальна), мобілізуюча, демобілізуюча...» — та давалися настанови щодо їх застосування¹⁹⁵.

Українські націоналісти у своїй роботі серед населення широко застосовували ще й так звану «пропаганду ділом», основи якої розроблялися ідеологами ОУН ще наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років. Ті, хто вдавалися до цих методів, мали знати правила переконання і навіювання (правильний підбір і подача аргументованої інформації, її доказовість і переконливість, вірний підбір закликів), а головне — особисто вірити у правоту своєї справи, що досить часто зазначалося в інструкціях ОУН і УПА¹⁹⁶.

Пропагандистську роботу на всій окупованій території доводилось організувати в умовах жорстокого терору, що накладало відбиток на її реалізацію. Особливо ускладнена вона була в тих населених пунктах, де розташовувалися ворожі гарнізони. Використання різних форм пропаганди (легальної / напівлегальної та нелегальної) і практичних засобів її обумовлювалося фазами розгортання військових дій на землях України під час німецько-радянської війни та зміною стосунків між обома течіями в ОУН і окупаційною владою (Виноградов С., 2019. С. 68).

У червні — вересні 1941 року оунівці прагнули легалізувати свій інформаційно-пропагандистський вплив на населення, а тому їхній агітації були притаманні легальні та напівлегальні методи, а її визначальною ознакою була відсутність відверто антинімецького контенту, що пояснювалося тогочасною хибною орієнтацією лідерів ОУН на нацистську Німеччину як союзника у боротьбі з більшовизмом. У цей час зусилля інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців

спрямовувалися на поширення серед населення ідеї відновлення української державності. Водночас окупаційна влада на цьому етапі намагалася маніпулювати державницьким змістом пропагандистського дискурсу українських націоналістів, прагнучи в такий спосіб заручитися лояльністю української людинності: «Бажання до співпраці розповсюджується також на політичний устрій (організацію) країни. ОУН пропагує, як відомо, незалежну Українську державу. Співпраця прихильників ОУН, які представляють активну молодь, повинна бути досягнута, точніше, залишатися наявною, щоб запобігти їх переходу в нелегальне русло...»¹⁹⁷.

Найчастіше в цей період використовувалися усні форми пропаганди, а саме мітинги, індивідуальні та колективні бесіди, промови, збори, декларації, голосне читання, різні культурницькі заходи тощо. Саме такі форми дозволяли у досить стислі терміни охопити пропагандистським впливом максимальну кількість населення¹⁹⁸. Організацію та проведення цієї роботи було покладено на членів похідних груп ОУН¹⁹⁹. Своїм головним завданням вони вважали боротьбу з більшовицьким впливом та залучення населення до табору українського самостійницького руху. Члени цих груп одним з основних своїх завдань називали прагнення переконати мешканців Наддніпрянської України, південних і східних областей країни у правдивості національної ідеї, і як важливий засіб такого впливу розглядали розмову, дискусію: «Людей уже знаємо добре, уміємо до них підійти, навіть молодь вже наша, бувають ostrі дискусії і то на високому рівні, але мив се перемагаємо...»²⁰⁰. Документи осені 1941 р. засвідчують, що окупаційна влада розуміла витоки поширення пропагандистського впливу українських націоналістів, передусім ОУН(Б) на населення центральних і південно-східних регіонів України: «Бандерівська пропаганда на схід від Дніпра прийшла з німецькими військами; до того вона була там невідомою...»²⁰¹.

Хід цієї роботи відбився в повідомленнях німецької поліції безпеки, зокрема від 29 жовтня 1941 року, коли було констатовано зміни в напрямі пропагандистської роботи діячів ОУН(Б),

¹⁹⁴ Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 1. Спр. 70. Інструкція № 544/4 для пропагандистів у справі масової усної пропаганди. 30.05.1944 р. Арк. 10.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 27.

¹⁹⁶ Там само. Арк. 11-34.

¹⁹⁷ ОУН в 1941 році: документи. В 2-х ч. Ч. 1. / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2006. С. 490.

¹⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3833. Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. Оп. 1. Спр. 12. Звіти про заснування та діяльність місцевих осередків в ОУН в західних областях України. Червень — вересень 1941 р. Арк. 1-2; 27.

¹⁹⁹ ЦДАВО України. Фонд 3833. Оп. 2. Спр. 1. Політичні, військові та пропагандистські розпорядження ОУН під час війни. Боротьба і діяльність ОУН під час війни. Арк. 29.

²⁰⁰ ОУН в 1941 році: документи. В 2-х ч. Ч. 1. С. 503.

²⁰¹ Там само. С. 555.

яка «майже виключно спрямована проти німецької влади чи так званих окупантів», і визначено, що бандерівці «ведуть спеціальну пропаганду серед жінок і молоді [...], намагаються розставити своїх людей в культурних, наукових та інших неполітичних організаціях з тим, щоби вести там роботу в націоналістичному дусі...»²⁰². У цьому ж документі акцентувалося зближення між ОУН(Б) і ОУН(М), що, на думку гітлерівців, відбувалося в ставленні до діяльності «Просвіти» та поширенні друкованої літератури: «З боку бандерівського руху надається велике значення українському культурному об'єднанню "Просвіта". В останній час мельниківські групи також значно активізувалися. Їхня дуже дієва друкована пропаганда перевершує пропаганду бандерівців...» (Там само).

Лідери ОУН розуміли, що не матимуть підтримки, особливо в Наддніпрянській Україні, доки міста лишатимуться острівцями російської культури, а культурні й освітні заклади не стануть речниками незалежницьких ідей. За задумом націоналістів, головною установою, через яку ці ідеї мали поширюватися, повинна була стати «Просвіта». Структурно «Просвіта» мала свої філії в усіх територіальних одиницях ОУН²⁰³. Через легальні осередки «Просвіти» націоналісти виконували левову частку своєї пропагандистської роботи, поки поступово їхня діяльність не стала об'єктом постійної уваги органів поліції безпеки й служби безпеки окупантів, для яких був зрозумілим справжній сенс роботи українських культурницьких організацій.

3 липня 1941 р. пропагандисти ОУН починають активно використовувати друковані засоби впливу на свідомість українського населення. На цей час члени похідних груп спромоглися протягом червня — серпня 1941 р. взяти під свій контроль роботу редакцій газет в багатьох населених пунктах Західної та частково Центральної і Східної України, що забезпечило масову появу легальних часописів із виразним самостійницьким звучанням. Оунівська преса наголошувала, що господарем на українській землі може бути лише український народ. Українські націоналісти тим самим давали зрозуміти, що окупацію України німецькими військами сприймають виключно як тимчасове явище. Можна безумовно погодитися з О. Стасюк, що працівникам легального ви-

давничого сектору вдалося досягти конкретного результату: «східноукраїнське населення вперше було ознайомлене з ідеями українського націоналізму, хай і в обмеженому варіанті...» (Стасюк О., 2006. С. 34).

Але запровадження нацистами у другій половині липня 1941 р. контролю над роботою друкарень і цензури унеможливили появу на шпальтах легальних українських газет національно-державницьких закликів і розміщення інших небажаних для окупаційної влади матеріалів.

В цей період ОУН розпочинає і роботу зі створення підпільної преси (Романишин Ю., 2002. С. 12). Оунівські листівки закликали населення до активної праці з відродження української державності та створення національної армії з метою відстоювання інтересів своєї Української держави²⁰⁴. Проте, як свідчать звіти оунівців, влітку 1941 р. їх було недостатньо для забезпечення масового впливу на населення²⁰⁵.

Особливу роль підпільна преса почала відігравати вже у період вересня 1941 — лютого 1943 рр., коли не тільки листівки, брошури, але періодичні видання виконували й інформативну, й агітаційну функції, висвітлюючи завдання та цілі організації, сповіщаючи про збройну боротьбу, коментуючи події та факти врозріз офіційним повідомленням (Стасюк О., 2006. С. 222).

Особливістю інформаційно-пропагандистської діяльності оунівців протягом цього часу було те, що, попри визнання на Другій конференції ОУН (квітень 1942 р.) національно-революційного шляху як єдино правильного у боротьбі з окупантами, фактично до осені 1942 року в їхній пропаганді серед населення був відсутній заклик до збройного опору нацистам. Але саме зміст пропагандистських матеріалів українських націоналістів примусив нацистські органи безпеки вже у лютому 1942 р. зробити безапеляційний висновок про те, що «прихильників бандерівського руху неможливо залучити до якоїсь позитивної співпраці. Залишається лише обраний шлях цілковитого знищення цього руху...»²⁰⁶. Водночас, констатувавши поглиблення розходжень між ОУН(Б) і ОУН(М) на початок 1942 року, нацисти констатували, що обидві течії уповні згодні в одному, «а саме — у крайній націоналістично-шовіністичній позиції, яка виявляється і стосовно до німців...»²⁰⁷.

²⁰² Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К.: «Дніпро», 1996. С. 199.

²⁰³ ЦДАВО України. Ф. 3833. Краєвий провід Організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях. Оп. 1. Спр. 17. Звіт про відновлення діяльності тов-ва «Просвіта» в Галичині і на Волині. 2 серпня 1941 р. Арк. 1–2.

²⁰⁴ ЦДАВО України. Фонд 3833. Оп. 1. Спр. 63. Відозви та звернення ОУН. Заява крайового проводу ОУН, 08.1941 р. Арк. 86–86 зв.

²⁰⁵ ЦДАВО України. Фонд 3833. Оп. 1. Спр. 12. Звіти про заснування та діяльність місцевих осередків в ОУН в західних областях України. Червень — вересень 1941 р. Арк. 7, 9, 10.

²⁰⁶ ОУН в 1942 році: документи / Упоряд. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2006. С. 49.

²⁰⁷ Там само.

В основі інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН і УПА осені 1941 — зими 1943 рр. лежав так званий «пропагандивний трикутник», сутність якого полягала в тому, що «критикуючи Берлін, переходимо до критики Москви і закінчуємо єдино-правильним висновком представлення конечності нового політичного осередку в Києві. Критикувати треба на широкій площині, тобто з боку політичного, економічного, культурного, релігійного та соціального...»²⁰⁸. Особливістю цієї стратегії стало використання в інформаційно-пропагандистській роботі серед населення методу порівняння з метою обґрунтування своїх позицій. Ілюстрацією цього є листівка ОУН (Б) «Кривди, завдані українському народові», яка складалася із двох частин: перша під назвою «В чому ми докоряємо німців» та друга — «В чому ми докоряємо совітів...»²⁰⁹.

До початку 1943 р. відбулося організаційне закріплення підпільних осередків ОУН, що визначило форми і методи інформаційно-пропагандистської діяльності українських націоналістів в нових умовах. У цей час поряд з пропагандою національно-визвольної ідеї та відродження національно-патріотичної свідомості українців, головний акцент робився на формування у населення України ненависті до нацистських окупантів і консолідації його навколо ідеї збройної боротьби проти гітлерівських загарбників.

Основними формами впливу ОУН і УПА на населення залишалися розповсюдження листівок, газет та іншої друкованої продукції, серед якої домінували листівки. Ці найпоширеніші друковані засоби пропаганди були значно оперативнішими, ніж періодика. Вони виконували функцію інформування та роз'яснення. Зокрема, оцінюючи пропагандистський складник листівок, випущених до початку жовтня 1942 р. «Крайовим відділком ОУН у східних українських областях», службовці органів Поліції безпеки та Служби безпеки німецької окупаційної влади повідомляли, що листівки мають різні заголовки, зокрема із нагадуванням Голодомору й висновком про те, що колоніальна політика німців справедливо збудує український народ²¹⁰.

Розуміючи безперспективність політичної боротьби проти окупаційної влади та пробільшовицьких сил без наявності збройних засобів, керівництво ОУН спрямувала значну частину зусиль пропагандистського апарату на поширення серед населення ідей необхідності збройного захисту своїх інтересів. У газеті «До зброї!» наголошувалося: «...ми ніколи не забували, що основна барва життя — барва крові, й не на вітер говорили ми від перших днів про зброю та боротьбу [...] не може бути для нас іншого і кращого засобу, як збройна сила [...] не визволить нас сама ідея, хай вона свята — найсвятіша, якщо не дамо їй тіла та крові життя. А тілом і кров'ю її мусять стати сьогодні тіла та кров кожного здорового і чесного українця — українське військо...»²¹¹.

Знову ж таки у звідомленнях нацистів пропагандистські матеріали ОУН(Б) і ОУН(М) трактувалися як однаково небезпечні, зокрема про одну з листівок, що з'явилася на початку листопада 1942 р., — «Революція в поході» — говорилося, що її зміст «приблизно відповідає змістові листівок групи Бандери: побудувати незалежну Україну можна лише шляхом повстання всіх окупованих народів, тому український народ повинен готуватися до цієї боротьби...»²¹².

Так само у кампанії переслідування культурно-просвітницьких організацій, таких, як «Січ», «Просвіта», активізованої нацистськими окупантами у 1942 р., теж підкреслювався агітаційний зміст їхньої роботи, однаковий для ОУН(Б) і ОУН(М). Зокрема, в одному зі зведень силових структур німецької окупаційної влади у лютому 1942 р. наголошувалося на потенційній небезпеці спортивної організації «Січ», де «менше займаються спортом, а більше політичним вишколом з виразною шовіністичною тенденцією...»²¹³. У квітні 1942 р. зазначалося, що вже розпочато заходи протидії щодо місцевої групи «Просвіта», «організації, яка відзначалася ще в царський період як бойова спілка для української культури...»²¹⁴.

Тобто, найважливішим здобутком осені 1941-го — зими 1943-го рр. стало остаточне розуміння керівництвом ОУН необхідності ревізії своїх довоєнних політичних поглядів щодо проблеми

²⁰⁸ Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 1. Спр. 70. Інструкція № 544/4 для пропагандистів у справі масової усної пропаганди. Арк. 29.

²⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. Оп. 23. Спр. 523. Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР про діяльність українських націоналістів. Таємна інструкція для німецьких військових комендантів командувача групи армій «Південь». Інструкція 44-го армійського корпусу вермахту групи армій «Південь» від 09.11.1941 р. Арк. 69–70.

²¹⁰ ОУН в 1942 році: документи. С. 173.

²¹¹ ЦДАВО України. Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 70. Спр. 299. Донесення партизанських загонів в ЦК КП(б)У про дії німецьких окупантів і українських націоналістів. Арк. 22.

²¹² ОУН і УПА в 1943 році: документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ. 2008. С. 98.

²¹³ ОУН в 1942 році: документи. С. 50.

²¹⁴ Там само. С. 71.

створення Української держави, усвідомлення ним необхідності відходу від союзницьких відносин з нацистською Німеччиною до збройної боротьби проти неї, що віддзеркалилося у різноманітних засобах пропагандистської роботи українських націоналістів.

Період від лютого 1943 р. в антинацистській інформаційно-пропагандистській діяльності ОУН і УПА серед населення України позначено переходом до збройних форм опору обом окупаційним режимам — гітлерівській Німеччині та більшовицькій владі. Цей курс було проголошено на Третій конференції ОУН(Б) у лютому 1943 року і у подальшому підтверджувалося в директивних документах українських націоналістів, зокрема в «Інструкції ОУН щодо політико-організаційних завдань осередків в підпільній діяльності на території України» від березня 1944 р.: «Усією політичною та пропагандистською роботою зв'язувати в одне ціле ОУН-УПА з народними масами. Вести боротьбу проти націонал-соціалізму (гітлеризму) й фашизму нарівні з більшовизмом (сталінізмом)...»²¹⁵.

Основною характерною ознакою антинацистської діяльності структур пропаганди ОУН(Б) і УПА цього часу була її спрямованість на безпосереднє забезпечення завдань збройного спротиву, що засвідчує, приміром, «Відозва до українців», оприлюднена ГК УПА у травні 1943 р., що містить заклик до населення активно підтримати дії УПА, поповнювати її ряди для боротьби за незалежну Українську державу²¹⁶. Це перший з опублікованих документів ГК УПА, відомих сучасним дослідникам. Таку спрямованість стратегічно-тактичних дій майже миттєво було відзначено у звітах гітлерівців: «Пропаганда бандерівців майже виключно спрямована проти німецьких властей...»²¹⁷.

Провідну роль в інформаційно-агітаційній роботі цього періоду відіграла друкована пропаганда, яка найчастіше висвітлювала такі аспекти: роз'яснення людності, що нацистська окупаційна влада є ворогом українства і заклик до боротьби проти нього; інформаційна розповідь і публіцистичне змалювання перебігу боротьби; наголошення на тому, що в боях повстанці спроможні перемагати супротивників. Можливості цього виду пропаганди значно розширилися з появою військової преси УПА, що виконувала як суто

інформаційну, комунікативну і ознайомлювальну функції, так і роль управління, впливаючи на мільйони людей через усвідомлення ними необхідності самовідданої боротьби з німецькими окупантами.

Друкована пропаганда УПА була покликана довести, що Українська Повстанська Армія водночас стоїть як на антинацистській, так і на антибільшовицькій позиціях, і була досить дієвим засобом впливу під час німецької окупації. Серед валу нацистських і радянських пропагандистських матеріалів підпільні видання українських націоналістів стали єдиним джерелом правдивої інформації про події в Україні та світі.

У період з весни 1943 р., як і раніше, широко використовувалась усна пропаганда, найпоширенішими формами якої, активно застосовуваними в роботі з населенням у цей час, стали читання і обговорення публікацій у газетах і часописах, бесіди, мітинги, виклади, промови. За свідченням архівних джерел, кількість промов і викладів зростає за рахунок розширення осередків ОУН і УПА через організацію партизанських країв і збільшення мережі вишколів населення²¹⁸.

Також показовим чинником пропагандистської діяльності ОУН і УПА стали наявні ще з кінця 1942 р. зміни у ставленні до інших національних груп, окрім українців, тобто було цілком переосмислено проблему національних меншин, що віддзеркалилося й у агітаційних матеріалах українських націоналістів, за констатацією О. Стахів: «Узагальнив проблему Омелян Логуш — ‘О. І. Степанів’ у статті “За правильний підхід”, опублікованій на початку 1943 року в журналі “Ідея і чин” (№ 2). “Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношеннях до меншостей, створюючи умови якнайдалше йдучої національно-культурної толерації...”» (Стахів О., 2006. С. 175). Готуючи звернення до різних народів, пропагандисти ОУН і УПА враховували історичні особливості їхнього розвитку, намагалися нагадати про найболючіші моменти в житті тієї чи іншої нації, аби зачепити за живе її представників, щоб вони прийняли усвідомлення необхідності боротьби проти поневолювачів. Прикладом цього є листівки до азербайджанців, білорусів, грузинів, росіян, черкесів, осетинців і представників інших національностей. У той час практично всі верстви людності окупованої

²¹⁵ ОУН і УПА в 1944 році: документи. В 2-х ч. Ч. 1 / Упоряд. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ. 2009. С. 150.

²¹⁶ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 2.: Волинь і Полісся: УПА та Запілля 1943–1944. Документи і матеріали. Київ; Торонто, 1999. С. 4.

²¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4328. Штаб командування начальника поліції безпеки окупованих Східних областей. Оп. 1. Спр. 9. Повідомлення штабу командування начальника поліції безпеки і служби безпеки з окупованих східних областей імперського комісаріату по безпеці Венського імперського округу. 2 квітня — 21 травня 1943 р. Арк. 120.

²¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 4. Спр. 342. Доповіді, політичні огляди, реферати, конспекти лекцій і матеріали методичного характеру українських націоналістів, вилучені партизанським з'єднанням під командуванням Наумова. Арк. 97–99.

України охоплювалися впливом пропагандистського апарату націоналістів (Макар В., 1982. С. 667).

Впродовж 1943–1944 років помітне місце в антинацистській агітаційній діяльності ОУН і УПА посідали засоби радіопропаганди. З осені 1943 р. в Карпатах діяла підпільна радіостанція ОУН і УПА «Вільна Україна» з кодовою назвою «Афродита», що працювала на хвилях 41–43 м, часом на хвилях між 450–550 м., а інколи на хвилях київської радіостанції 1200/6 м. в «системі референтури пропаганди ОУН, вказівки якої визначали зміст радіопередач...» (Мороз В., 2004. С. 227). Але треба зазначити, що в умовах загострення збройного спротиву з метою інформаційно-пропагандистського сповіщення населення використовувалася і робота радистів окремих бойових груп. Підтвердженням цьому є, зокрема, спогади радиста УПА Петра Кекіша, з яких бачимо, як саме в умовах бойових дій 1944 р. загоны УПА практично утілювали завдання пропагандистської роботи, залучаючи до неї радіопункти: «До штабного складу командира загону входила невеличка група пропагандистів [...] Провід обласної теренової референтури [пропаганди] і військової [пропаганди] працювали разом [...] Обидві групи часто виїжджали на села і виступали на мітингах, різних святкуваннях та інших зібраннях. Їздили по сотнях і там проводили всілякі лекції і бесіди [...] Військова референтура [пропаганди] була тісно зв'язана з радіопунктом. Систематично кожного дня хтось один з цієї служби приходив до радистів, вислуховував по радіо інформацію з багатьох країн і знайомив з нею штаб. Тут ця інформація опрацьовувалась і відтак розповсюджувалась по сотн[ях], а при нагоді і по навколишніх селах...» (Кекеш П., 2015. С. 33–34). Зауважимо, що кілька різних засобів інформаційно-пропагандистської роботи застосовувалися комплексно, що підсилювало їх ефект.

На початку 1943 р. в антинацистській пропаганді ОУН і УПА виокремився ще один напрям, пов'язаний зі створенням навесні 1943 р. у складі гітлерівського війська українського збройного формування з числа мешканців Галичини. Цей проєкт зазнав жорсткої критики з боку ОУН(Б). Бандерівці вважали створення СС «Галичина» недоцільним і шкідливим, оскільки, по-перше, воно мало на меті, на їхню думку, відвернення активної української молоді від участі в русі опору, фактично перетворювало її на гарматне м'ясо; по-друге, як зазначалось у другому номері «Бюлетеня» Крайового Проводу ОУН західноукраїнських земель

за 1943 р., «сьогодні немає жодних сумнівів, що твориться не українська національна, а німецька колоніальна частина...»²¹⁹; по-третє, проєктом передбачалося вербування в дивізію лише галицьких добровольців, що вело до певного протиставлення галичан й українців з інших регіонів країни й уможливило створення регіонального, а не загальнонаціонального збройного підрозділу; по-четверте, формування дивізії давало підставу радянській пропаганді говорити не лише про співпрацю українського національного руху з німцями, а й про пряму організацію цього руху третім рейхом.

З урахуванням наявної військово-політичної обстановки, зазначимо, що антигітлерівська інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА тривала майже до останніх днів нацистської окупації. Політичним референтам пропонувалося наполягати на тому, що в умовах, коли, відступаючи, «німецьке військо все нищить — людей і терен...», головним пропагандистським завданням має стати збереження з боку населення підтримки збройного опору: «Напружити всі пропагандивні сили на піднесення чуйності мас. Змалювати реально дійсність...»²²⁰. Водночас вкрай важливим на цьому етапі зазначалося не припиняти агітаційну роботу серед червоноармійців: «Проходження Червоної армії використовувати для поширення серед неї нашої революційної літератури, закликів і листівок...»²²¹. Як бачимо, в умовах завершення гітлерівської окупації України все більше вагомим для ОУН і УПА ставав інформативно-пропагандистський спротив радянським збройним силам.

Отже, можна виснувати, що антинацистська інформаційно-пропагандистська робота ОУН і УПА супроводжувала усі фази німецько-радянської війни, маючи для українського визвольного руху таку саму значущість, як і бойові дії, але застосування різних її форм (легальної / напівлегальної та нелегальної) і практичних засобів обумовлювалося військовими подіями на землях України й змінами у стосунках між обома течениями в ОУН і німецькою окупаційною владою. Документи засвідчують, що пропагандистська робота українських націоналістів спиралася на фаховий ресурс, впроваджувалася регульовано й цілеспрямовано, на основі спеціально розроблених програм, різноманітних наказів та інструкцій центрального проводу ОУН.

Використання різновидів агітаційних засобів — усних (політична промова, політична бесіда, доповідь, дискусія) та друкованих (листівки,

²¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 3971. Есесівська стрілецька добровольча українська дивізія СС «Галичина» (1943–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 23. Рукопис під назвою «Хроніка дивізії “Галичина” за 1943 р.». Арк. 3–4.

²²⁰ ОУН і УПА в 1944 році: документи. В 2-х ч. Ч. 2. / Упоряд. О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Київ. 2009. С. 83.

²²¹ Там само. С. 149.

періодичні видання, книги, ілюстративні матеріали) — в постійно змінюваних умовах контрпропаганди українських націоналістів у їхньому протистоянні нацистам сприяло задіяння специфічних методи і форм цієї роботи, передусім їхнього комплексного вжитку. Завдяки цьому навіть у надскладних умовах збройного протисто-

яння не лише війську гітлерівської Німеччини, але й частинам Червоної Армії політична боротьба ОУН і УПА знаходила підтримку серед значної частини української людності, сприяючи поширенню серед населення різних регіонів України ідей національної свободи й державної незалежності.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бандера С. Перспективи української революції. К. : Наш формат, 2021. 664 с.
- Виноградов С. Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН(Б) і УПА серед населення окупованої території України. *Київські історичні студії*, 2019. № 1(8). С. 67–73. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.1.9>
- Кекеш П. Спогади радиста УПА; упоряд. С. Воляннюк, відп. ред. П. Потічний. Торонто ; Львів : видавництво «Літопис УПА», 2015. 128 с.
- Кость С. Преса УПА і українського збройного підпілля / Кость С., Тимчишин О., Федірко К. Нариси з історії української військової преси. Львів, 1998. С. 224–252.
- Лисенко О.Є. Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / за заг. ред. О.І Кузьмука. К., 2001. С. 219–229.
- Макар В. Пропагандивна діяльність УПА і її доповнення до пропаганди ОУН. *Визвольний шлях*. Лондон, 1982. № 6. С. 664–670.
- Малюга В. Підготовка пропагандистських кадрів ОУН і УПА на території України у 1941–1944 роках. *Воєнна історія*. 2010. № 1(49). URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_10_5.html/
- Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН. *Український визвольний рух*. Львів, 2004. Вип. 3. С. 205–234.
- Патриляк І. Пропагандистська діяльність ОУН на Київщині у 1942 р. (за матеріалами німецьких спецслужб). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Історія. 2010. Вип. 103. С. 22–25.
- Романишин Ю.О. Підпільні друкарні ОУН-УПА. *Друкарство*. 2002. № 2. С. 12–14.
- Романишин Ю.О. Пропагандистська діяльність ОУН-УПА 40–50-х рр. ХХ ст. як факт історії боротьби за незалежність України. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2001. Вип. 9. С. 222–229.
- Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2006. 384 с.
- Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на території Наддніпрянщини (Програмові зміни в ОУН). *Сучасність*. 1986. № 5. С. 85–91.

REFERENCES

- Bandera, S. (2021). *Perspektyvy ukrainskoi revoliutsii*. K.: Nash format [in Ukrainian].
- Vynogradov, S. (2019). OUN (B) (Organization of Ukrainian Nationalists) and UIA (Ukrainian Insurgent Army) Information and Propaganda Activities Among Population of Occupied Territory of Ukraine. *Kyiv Historical Studies*, 1 (8), 67–73 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2019.1.9>
- Kekesh, P. (2015). *Spohady radysta UPA*; S. Volianuk (Comp.), P. Potichnyi (Ed.). Toronto-Lviv: Vydavnytstvo "Litopys UPA" [in Ukrainian].
- Kost, S. (1998). Presa UPA i ukrainskoho zbroinoho pidpillia. In S. Kost, O. Tymchyshyn, K. Fedirko, *Narysy z istorii ukrainskoi viiskovoi presy* (224–252). Lviv [in Ukrainian].
- Lysenko, O. Ye. (2001). Zbroina borotba OUN(M), OUN(B) ta Ukrainskoi povstanskoi armii. In O. I Kuzmuk (Ed.), *Viiskove budivnytstvo v Ukraini u XX stolitti: istorychni narys, podii, portrety* (pp. 219–229), Kyiv [in Ukrainian].
- Makar, V. (1982). Propahandyvna diialnist UPA i yii dopovnennia do propahandy OUN. *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 664–670 [in Ukrainian].
- Maliuha, V. (2010). Pidhotovka propahandyvnykh kadriv OUN i UPA na terytorii Ukrainy u 1941–1944 rokakh. *Voenna istoriia*, 1(49) [in Ukrainian]. http://warhistory.ukrlife.org/1_10_5.html/
- Moroz, V. (2004). Tekhnichni zasoby propahandy v diialnosti OUN. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 3, 205–234 [in Ukrainian].

- Patryliak, I. (2010). Propahandystska diialnist OUN na Kyivshchyni u 1942 r. (za materialamy nimetskykh spetssluzhb). *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, History*, 103, 22–25 [in Ukrainian].
- Romanyshyn, Yu. O. (2002). Pidpilni drukarni OUN — UPA. *Drukarstvo*, 2, 12–14 [in Ukrainian].
- Romanyshyn, Yu. O. (2001). Propahandystska diialnist OUN — UPA 40–50-kh rr. XX st. yak fakt istorii borotby za nezalezhnist Ukrainy. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*, 9, 222–229 [in Ukrainian].
- Stakhiv, Ye. (1986). OUN u borotbi z nimetsky my natsystamy na terytorii Naddniprianshchyny (Prohramovi zminy v OUN). *Suchasnist*, 5, 85–91 [in Ukrainian].
- Stasiuk, O. (2006). *Vydavnycho-propahandyvna diialnist OUN (1941–1953 rr.)*. Lviv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 21.08. 2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана САЛАТА,

завідувачка кафедри історичної та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana SALATA,

Head of the Department of Historical
and Civic Education,
Institute of In-Service Training,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.salata@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Тетяна ГІНЕТОВА,

завідувачка сектору ДНУ
«Інститут модернізації змісту освіти»,
Київ, Україна

Tetyana GINETOVA,

Head of the Sector DNU
"Institute of Modernization of the Content of Education",
Kyiv, Ukraine

e-mail: leleka2012@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3590-1362>

Чутки як засіб формування інформаційного простору на окупованій території України у 1941–1944 роках

У статті розглядається феномен чуток, який відіграв важливу роль у формуванні інформаційного простору на окупованих німецькою армією територіях під час Другої світової війни. Здійснено аналіз умов, в яких виникали й функціонували чутки; визначено особливості чуток, створених нацистськими й радянськими пропагандистськими ресурсами; здійснено порівняння їхніх характеристик і впливу на населення окупованих територій України у 1941–1943 роках; на конкретних прикладах показано закономірність розповсюдження усних повідомлень, що передавались серед українського населення. Показано загальні методологічні та технічні механізми підготовки і розповсюдження чуток, підготовку фахівців, які їх розповсюджували. На основі аналізу архівних матеріалів та літератури показано, що обидві сторони — і радянське, і німецьке керівництво — досить ефективно використовували чутки.

Ключові слова: Друга світова війна, німецька окупація, територія України, чутки, пропаганда, інформаційний простір.

Rumors as a Means of Formation of an Information Space in the Occupied Territory of Ukraine in 1941–1944

The article examines the phenomenon of rumors, which played an important role in the formation of the information space in the territories occupied by the German army during the Second World War. The analysis of conditions, in which rumors arose and functioned, is carried out; the peculiarity of rumors created by Nazi and Soviet propaganda is determined; a comparison of their characteristics and impact on the population of the occupied territories of Ukraine in 1941–1943 is made; the regularity of spreading oral messages among the Ukrainian population was shown on specific examples. The general methodological and technical mechanisms of preparation and dissemination of rumors, training of specialists who disseminated them and analysed the events caused by their influence are described. It is provided that the German occupation authorities used rumors as weapons. In order to spread rumors and conduct active counter-propaganda, the German government began training psychologists who developed the necessary strategy for using rumors. Based on the analysis of archival materials and literature, it is shown that both sides and the Soviet and German leadership used rumors quite effectively as one of the mechanisms influencing the consciousness of the population of the occupied territories and directly involved in the formation of information space. In addition to word of mouth, the latest technical means, including radio broadcasting, were used to spread rumors. It is concluded that rumors are a serious weapon of any propaganda, in particular in the modern Russian-Ukrainian war. Without knowledge of the laws that determine the emergence and effect of rumors, it is impossible to fight them.

Keywords: Second World War, German occupation, territory of Ukraine, rumors, propaganda, information space.

У сучасному світі, як у демократичних, так і в тоталітарних країнах, застосовуються новітні технології для впливу на власних громадян. Саме через засоби масової інформації у населення тієї чи іншої країни формується необхідна суспільна думка. Найгостріше це питання постає у військових конфліктах, коли впливати починають на противника. Сьогодні ми є свідками того, як Російська Федерація, сформувавши квазіпротіп, впливає не лише на населення власної країни, а й на мешканців сусідніх теренів.

Відомий американський теоретик психологічної війни П. Лайнбарджер таким чином сформулював завдання поширення чуток у пропагандистській діяльності: «Пропаганда за допомогою розповсюдження чуток полягає в планомірному використанні чуток для дії на розум і відчуття певної групи людей з визначеною метою, що має суспільне значення, чи то військово-економічне або політичне» (Лайнбарджер П., 1962. С. 28–51).

Ефективність інформаційних засобів та технологій добре розуміли керівництва Третього рейху та СРСР. В обох країнах було створено потужні органи пропаганди й розгалужений апарат впливу на свідомість населення. Серед засобів, які застосовували вермахт та Політичне управління Червоної армії, були засоби масової інформації: телебачення, радіо, періодичні видання, агітаційна пропаганда та чулки. Оскільки на окупованих територіях панував інформаційний вакуум, а населення хотіло знати про події на фронтах і в тилу СРСР, то чулки ставали найефективнішим інструментом впливу на людей.

Феномен чуток як засіб пропаганди й ведення інформаційної війни у військово-політичній сфері як окремих об'єкт вiтчизняними істориками майже не досліджувався. Більшість науковців, вивчаючи діяльність державних органів влади, професійних спілок, комсомолу та інших громадських організацій і загалом суспільне життя України в роки війни, розглядала пропагандистську діяльність уряду і партії за одним вектором — як ідеологічну. Тобто, всі інформаційні потоки, що циркулювали на окупованих німецькою армією територіях, вивчалися як звичайна ідеологія. Механізми та технології, завдяки яким відбувалося розповсюдження інформації серед населення тилу та окупованих районів, досліджувались переважно політологами й журналістами.

Серед наукових праць, що досліджували нацистську пропаганду та засоби впливу на населення окупованих німецькою армією територій, можна назвати роботи М. Михайлюк (Михайлюк М., 2006. С. 131–144), О. Яшан (Яшан О., 2011. С. 22–28) та С. Стельниковича (Стельникович С., 2015. С. 78–127). Вони зосередили увагу на інструментах пропаганди, які застосовувала німецька військова адміністрація на окупа-

них територіях. Наразі чутки як механізм впливу на морально-психологічний стан громадян окупованих територій не розглядалися. Чулки як ефективний засіб ведення інформаційної війни у політичній, економічній та військовій сферах у 20–40-х роках ХХ ст. досліджували європейські та американські вчені Келлі М. Грінхілл, Мартін Дж. Медхерст та інші. Вони дійшли висновків, що чулки відіграють значну роль в управлінні суспільними процесами та керуванні морально-психологічним станом населення (К.М. Greenhill, 2015). Особливо зацікавили вчених закономірності виникнення та поширення чуток (М.І. Medhurst, 2018. С. 234).

Отже, сучасна військово-політична ситуація та потреби зреагувати на виклики, що постали перед істориками, потребують дослідження чуток як засобу пропаганди й впливу на населення окупованих німецькою армією територій України у 1941–1944 роках, що і стало *метою статті*.

Важливу роль наклепницькі та пропагандистські чулки відіграли під час Другої світової війни, зокрема на окупованих німецькою армією територіях. Причому чулки поширювали як радянські, німецькі пропагандисти, так і патріотичні кола українських націоналістів.

На рубежі 1920–1930-х років чулки перетворилися на активну зброю як у середині СРСР, так і за його межами. Кожна скільки-небудь значуща подія — нота Керзона, вбивство Воровського, конфлікт на КВЖД — ставала відправним пунктом для розповсюдження чуток, а сама подія тлумачилася, як підтвердження достовірності найнеймовірніших вигадок. Відмічені прецеденти показують, що проблема чуток зовсім не нова для тих, хто займався пропагандою і контрпропагандою, зокрема й самою радянською владою. Ця проблема найяскравіше показала себе саме в умовах Другої світової війни, ускладнених соціальними та економічними проблемами. Для поширення чуток використовувалися найновіші на той час технічні засоби, в тому числі й радіомовлення.

Аналіз феномену чуток вимагає виявлення низки характеристик — просторово-часових, експресивних і інформаційних.

Закономірність розповсюдження усних повідомлень, що передавалися усередині соціальних груп в межах певного інформаційного простору, дозволяє виділити «локальні» чулки, що діяли у межах сіл або містечок, певного колективу тощо. «Локальні» чулки недовговічні, але факт, що вони встигають стати «новиною», негайно поширеною зацікавленими у таких інформаційних потоках. Прикладом можуть послужити усім відомі звірства німецьких солдатів в окупованій Україні, але радянські партизани та пропагандисти значно «удосконалювали» інформацію, поширюючи чулки серед місцевого населення.

Зокрема, в одному селі розповідалося про те, що трапилося в сусідньому: «У селі Кочин озвірілі гітлерівські людожери по-звірячому замучили і посадили на кіл 20 чоловік. 55-річному Д. Дубровець просвердлили лоб, відрізали пальці, розпороли живит...»²²². Це змушувало частину людей кидати свої домівки, йти до партизан і з лютою ненавистю їм мститись.

У вересні 1941 року було окуповано столицю УРСР. Ніхто з містян не знав, навіть приблизно, де лінія фронту. З повідомлень місцевої окупаційної газети «Українське слово» впливало, ніби Київ у глибокому німецькому тилу. Але чи можна було цьому вірити? і що взагалі відбувалося на радянській території?

Ті, хто ще недавно доводили, ніби відступ Червоної армії — це заздалегідь продуманий маневр, щоб заманити ворога вглиб країни, оточити й знищити, тепер мовчали.

Інформаційний вакуум, як завжди, заповнювали чутки — одна химерніша за іншу. Ніби в Кремлі розкол, члени політбюро, росіяни за національністю, заарештували Йосифа Сталіна і Лазаря Кагановича. Інші стверджували, що нарком оборони Климент Ворошилов застрелив вождя. Треті переконували, що той застрелився сам. Четверті — що утік до Вашингтону.

В останні дні місто було схвильоване нальотами літаків і кількома бомбами, скинутими на залізничні колії та в деяких місцях у місті. Були ці нальоти 8-го та 10-го числа. Було вбито декілька осіб. Одна бомба восьмого числа впала на оперний театр, пробила купол, пролетіла повз люстру і шльопнулася в підвал у пісок, не розірвавшись. Потрапили і у мадярські казарми.

Чуток про нальоти було багато. Хто прилітав? Кого бомбили? І кількість жертв все зростала, чим більше чуток було (Заболотна Т., 2007. С. 107–116).

Красномовним прикладом також є свідчення відомого історика, очевидця подій Другої світової війни Ф. Пігідо-Правобережного: «...почув я радіопосилання, де розповідалося про нашу місцевість, а саме — що німці оволоділи селом Стайки і що там лютує тепер “розгнуданий фашистський терор”, багато людей розстріляно. Два дні тому, — говорилося далі в тому повідомленні — німці зігнали до берега Дніпра сотні жінок і там насилували їх. Крик жінок було чути з лівого берега Дніпра. Це повідомлення дуже здивувало нас, бо в селі було зовсім спокійно: ні грабунків, ні якихось насильств...» (Пігідо-Правобережний Ф., 2002. С. 73).

Наведені приклади свідчать про використання чуток для формування ненависті населення до німецької окупаційної влади. Вони також крас-

номовно свідчать про те, що комуністична влада боялася, що у населення окупованих територій німецька окупація не пробудить ненависті, та прикладала максимум зусиль, щоб її викликати.

Активно німецька окупаційна влада використовувала так звані «регіональні» чутки. Такі чутки поширювались і циркулювали відповідно до цінностей і цілей населення конкретної області чи групи областей, республіки, географічного регіону. Оскільки українські землі знаходились під окупацією одночасно у межах Угорщини, Румунії та Німеччини, на окупованих територіях Західної України характерні чутки поширювали релігійні діячі та німецька, румунська та угорська адміністрації. Зокрема, єпископ Мукачівської уніатської єпархії звернувся до всіх священників помісних церков з наказом поширювати серед населення чутки, щоб посилити боротьбу проти прагнень Закарпаття до возз'єднання з Україною. Поширювалася інформація про те, що в майбутньому незалежна і вільна Угорщина на підставі права самоврядування більше буде поважати й любити братні народи, які тут живуть (Волошин Ю., 1997. С. 65).

У період Другої світової війни на окупованих територіях України також використовувалися чутки, які мали «національний» і «міжнаціональний» характер. Це чутки, що розпалювали національний рух або міжнаціональну ворожнечу, допомагали дотримуватися принципу «розділяй та володарюй». Радянське керівництво використовувало такі чутки вкрай рідко, тому що впливати на життя місцевого населення могло тільки з підпілля. У той же час німецький уряд саме на цей вид чуток покладав великі надії. Доказом цього є розповсюдження інформації про те, що всі більшовицькі керівники євреї активно підтримували натягнуті відносини між українцями Західної частини України та поляками (Лайнбард-жер П., 1962. С. 17–18).

У використанні чуток як зброї німецька окупаційна влада пішла ще далі. Для їх розповсюдження і ведення активної контрпропаганди німецьким урядом було підготовлено фахівців-психологів, які розробляли необхідну стратегію їх використання. Зокрема, найчастіше використовувалися чутки, коли здійснювалися спроби видати бажане за дійсне, причому в умовах, коли реальність суперечила тому, що людям необхідне, довгоочікуване ними, тому, що довго обговорювалося у конкретному середовищі. Прикладом таких чуток є очікування певної частини жителів Західної України, що з приходом німців вони зможуть жити і вести своє господарство, як хочуть, а не у колгоспній системі, яку встановила радянська влада. Але, як ми вже зна-

²²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 98. Арк. 7–8.

емо, політика вермахту на українських землях не відповідала сподіванням місцевого населення. Багато і вітчизняних, і німецьких істориків визнають, що політика окупаційного керівництва стала фатальною помилкою, внаслідок чого значна частина місцевого населення надавало підтримку радянським партизанам і Червоній армії. Відомий історик В. Косик відзначав, що після того як «німці вирішили не допускати прагнень українців до автономії у Генеральному Губернаторстві, вони зіткнулись із серйозними труднощами у своїх стосунках з населенням західної частини України...» (Косик В., 1993. С. 182).

Чутки, що відображали бажання і надії, стали засобом активної деморалізації політичного противника. Під час Другої світової війни у пропагандистській практиці зареєстровані прецеденти навмисного розповсюдження таких чуток із завданням деморалізації людей у військових умовах. Німецькі пропагандисти використовували будь-які засоби, щоб переконати населення окупованих районів у цілковитому розгромі Червоної армії та розпаді радянської влади, у непереможності німецької армії, а звідси й у тому, що радянська влада більше ніколи на окуповані фашистською армією землі не повернеться²²³. Окупаційна влада поширювала чулки про те, що Японія теж напала на Радянський Союз, захопила вже весь Сибір, Туреччина окупувала Кавказ, а німецька армія завершує розбивати окремі частини радянської Червоної армії, які ще не здаються²²⁴.

Як уже зазначалося вище, радянське керівництво та пропагандисти не менш активно розповсюджували чулки про неймовірні злочини гітлерівських солдатів. Злочини нацистів і справді були жахливими, але радянська пропаганда їх примножувала, як могла, щоб посилити у населення та бійців Червоної армії страх перед загарбниками і ненависть до них.

Цікаво, що чулки розповсюджували через офіційне джерело — Радянське Інформаційне бюро (Радінформбюро). Так, в одній із бесід, розрахованих на селян, які перебували на тимчасово окупованій території, говорилося: «У Німеччині панують голод та епідемії. Немає дня, щоб не вибухнув страйк серед іноземних і німецьких робітників, кати з СС, що пройшли науку на масових убивствах, розстрілюють з кулеметів і автоматів непокірливих. Гітлерівський блазень Геббельс у своїх статтях залякує смертю кожного, хто виявлятиме незадоволення заведеними фашистськими рабськими порядками.

У німецьких селян забрали вже все для війни: і хліб, і худобу. Землю обробляти нема кому — всі чоловіки в армії»²²⁵.

А ось приклад бесіди, яку проводили радянські пропагандисти безпосередньо з селянами: «Трудящі селяни окупованих районів Радянської України, німецькі фашисти задумали ліквідувати колгоспний лад і встановити для вас кріпацькі порядки, а вас перетворити у покірне бидло, рабів німецьких князів і баронів. Цим проклятим новим порядком фашисти хочуть уярмити вас, перетворити вас і ваших дітей на батраків, що тягнуть каторжну лямку від зорі до зорі, в маетках розжирілих пихатих кровососів поміщиків і куркулів»²²⁶.

З одного боку, картина, яку змальовували у цій бесіді, була жахливою. Але чи не так само жили українські селяни у часи панування радянської влади? Не всі вірили тому, що їм розповідали, бо думали, що гірше, ніж у радянському кріпацтві, вже не може бути. Треба сказати, що ця чутка-жах, якою залякували селян для того, щоб вони не підтримували німців, дуже скоро виявилася правдоподібною.

Чутки, які розповсюджували серед населення окупованих територій, умовно можна поділити за ознаками інформаційної характеристики, що виражає міру достовірності чуток, тобто ступінь відповідності фактів, що повідомляються, відповідним сторонам дійсної події. На цій підставі чулки підрозділяються на чотири типи: від абсолютно недостовірних (власне ті, що відображають лише настрої аудиторії) до близьких до дійсності. Умовність у цьому випадку визначається тим, що в процесі циркуляції сюжет чулки трансформуються, вона стає менш достовірною.

І в радянській, і в німецькій інформаційній діяльності використовувалося таке поняття, як «спецпропаганда». Спецпропагандою створювався ефект навіювання інформації чулками. Це забезпечувало дефіцит інформації чи її надзвичайну суперечність, що стихійно або навмисно склалися, а також психологічну напруженість, наприклад, у зв'язку з великими втратами, оточенням тощо.

З усіх каналів, які є у розпорядженні спецпропаганди, найкращими для діального впливу є виступи авторитетних людей, що говорять емоційно на мітингах і в групових бесідах. Саме тому радянське керівництво наказувало виступати з лекціями, бесідами, проводити мітинги перед населенням лідерам партизанських загонів²²⁷.

Істотним недоліком чуток стала недовговічність ефекту. Щось висловлене жило у свідомості

²²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 19. Арк. 8.

²²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 19. Арк. 9–10.

²²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 5. Арк. 70.

²²⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 5. Арк. 84.

²²⁷ ЦДАОВУ. Ф. 4620. Спр. 128. Арк. 170, 174.

доти, допоки його не витісняв емоційніший більш авторитетний заряд інформації.

Щоб чутка була максимально достовірною, обидві сторони — і радянська, і німецька — для більшої переконливості насичали її порівняннями, зіставленнями, аргументами, точками зору, як «за», так і «проти».

Приміром, німецькі органи управління, проводячи пропаганду проти радянського способу життя, наводили як доводи приклади господарювання українських селян у колгоспах, важку працю на соціалістичних ланах, репресії проти ворогів радянської влади, поширювали чутки про поразки Червоної армії та перемоги німецької зброї²²⁸.

Усе це сприяло появі величезної кількості найнеймовірніших чуток по обидві сторони лінії фронту — як з приводу завдань і намірів уряду й радянських військ, так і щодо бойової готовності та хоробрості озброєних загонів противника.

Слід сказати, що розповсюдження і використання чуток серед усіх верств населення розглядалось як нормальне явище, а чутки за ефективністю успішно конкурували зі ЗМІ і часто зводили нанівець навіть організовані зусилля уряду та пропагандистів комуністичної партії.

Ще одним досить розповсюдженим способом поширення чуток було застосування листівок на території, окупованій німецькою армією. Цей засіб був досить ефективним ще й тому, що більша частина населення у Радянському Союзі, зокрема у містах, була грамотною чи малограмотною й прочитати написане не складало великих зусиль. Цікавим прикладом такого роду чуток є листівка, звернена до партизанів ОУН. У серпні 1943 р. від командира партизанського загону тов. Грабчака до Українського Штабу партизанського руху надійшла радіограма про те, що на території Кам'янець-Подільської області виявлена листівка, яка мала провокаційний зміст. Це підтверджується витягом з самої листівки: «Ви вже підняли зброю проти фашистських окупантів, Ви дієте у дусі нашого Великого Леніна, у цьому Ваше щастя. Завершіть же вашу спільну справу, об'єднавшись зі своїми радянськими товаришами... Товариш Сталін і Радянський уряд готовий пробачити вам ваш відхід від Радянської держави. Вони готові вашого ватажка і керівника Степана Бандеру ввести до складу Українського Радянського уряду, за умови, що Бандера і його товариші негайно приєднаються до нашої боротьби проти фашистської Європи»²²⁹.

Інформація, яка надходила з цієї листівки, жодним чином не відповідала політиці, яку про-

водив радянський уряд щодо тих, хто діяв під час війни на боці націоналістичних угруповань.

Досить складним явищем були чутки, створені з використанням фактору експресивності. Експресивність дуже важко спрямувати на якусь конкретну адресу. Майже завжди на експресивність, пропоновану спецпропагандою, накладалася чужа експресія. Зокрема, під час роботи з дискредитації «Нового порядку землекористування» німецького уряду на окупованих територіях радянські пропагандисти розповсюджували інформацію про те, що насправді німецьке керівництво хоче перетворити громадські колгоспні господарства «економічні двори» у замасковані поміщицькі маєтки для панів, де українські селяни будуть вирощувати і збирати урожай, а німцям залишиться лише подати вагони і вивезти хліб у голодну Німеччину²³⁰. Насправді, ці чутки не завжди були ефективними, адже селяни ще не забули, як радянська влада конфісковувала у них хліб і вивозила до центральних районів СРСР. Їм хотілося вірити, що тепер буде все по-іншому. Саме це стало основною причиною розповсюдження різних за ступенем правдоподібності чуток.

Доводилося багато разів спостерігати, як до чуток на шляху до об'єкту нарощувався «хвіст». Найчастіше цей «хвіст» був у вигляді відтермінування дій, закладених у чутку. Яскравим прикладом цього стало розповсюдження радянським командуванням повідомлення, що «найближчий днем» війська будуть переміщені на нові позиції, а в місці, куди інформація доставлена, виявилось, що її вже забезпечили конкретною датою — значно пізнішою, ніж та, про яку йшлося у початковій чутці. Оскільки так бувало неодноразово, керівництво Червоної армії використовувало це явище у своїх цілях. Треба відмітити, що відтермінування виконання чогось обіцяного, зокрема й погроз, нервує об'єкти чуток. Навмисне розпускалися чутки про майбутнє пересування різних військових частин, які іноді підтверджувалися, і чутки виправдовувалися. У результаті набиралося багато «за» і «проти» правдивості чуток. І тому, коли вже точилися бої, супротивник був позбавлений можливості у потрібний йому час перевірити достовірність тієї чи іншої інформації. Оскільки така невизначеність іноді підтримувалася тижнями, то командири груп починали нервувати, мимоволі квапити події, щоб скоріше розібратися в тому, що відбувається. Це призводило до помилок в оцінці обстановки і в поведінці військових.

Ефект від такої інформації перевищував усі можливі наслідки невиконання наказу, і це оберталось значними втратами чи щонайменше де-

²²⁸ ЦДАОВУ Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 68. Арк. 73–75.

²²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 39. Арк. 18.

²³⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 5. Арк. 76.

зорганізацією противника. Нерідко цей же механізм чуток використовували й німці.

А ось приклад народження такої чутки. Це донесення начальника головної робочої групи України у Києві відділу обліку і контролю штабу Розенберга у Берліні від 1 липня 1943 р. (чутки, пов'язані з відвідуванням рейхсляйтера): «Наші агент служби безпеки доповів, що у зв'язку з відвідуванням рейхсляйтером Розенбергом 6 червня 1943 р. м. Києва серед міського населення виникли різноманітні чутки.

За декілька днів до прибуття рейхсляйтера у Київ, коли ще нічого не було відомо ані про приїзд, ані про те, хто приїде, серед населення виникли чутки про те, що у неділю 6 червня 1943 р. вийде важливе урядове повідомлення.

Стало відомо, що в цей день театри мають бути закритими; ця обставина у багатьох викликала підозру, чи не носить таке повідомлення траурний характер.

У п'ятницю і суботу чутки набули конкретної форми, говорилося про те, що окупаційна декларація має пряме відношення до форми управління в Україні, — більше того, що буде проголошено заклик про автономну й навіть самостійну Україну, що на чолі українського уряду буде поставлено відомого Дорошенка²³¹.

З подробицями говорилося про те, що для передбачених святкувань з приводу проголошення незалежної України з театрів будуть винесені українські жовто-сині прапори і будуть встановлені на підприємствах

Подібні повідомлення з особливою енергією і великою впевненістю розповсюджувалися особами, які належали до українських націоналістичних кіл.

Наведені чутки не мали ніякого відношення до пана рейхсміністра, тим більше, що про його приїзд не знали нічого певного до самого прибуття»²³².

Розглянемо приклад ще одного різновиду чуток. Під час бойових дій німецьке командування опублікувало роз'яснення з приводу однієї з заяв імперського керівника преси доктора Дітріха. Як відомо, 9 жовтня 1942 р. Дітріх заявив представникам преси, що похід на Схід можна вважати вже закінченим. Ця заява викликала велике обурення солдатів німецької армії. У «Повідомленнях до військ» № 161 з приводу цього сказано: «Коли про це дізналися солдати східної армії, вони були вражені і подекуди це повідомлення було знехтуване. Як, — говорили вони, — похід закінчено? Пулі свистять навколо нас, противник успішно наступає, він усе ще має озброєння, та ще й яке. Ми загрузли в оборонних і насту-

пальних боях, а на батьківщині стверджують, що похід закінчено. Це переходить всяку межу». Обурення солдатів набуло таких форм, що німецьке командування було змушене пояснювати солдатам, чому гітлерівці вдаються до брехні приреченої на провал²³³.

Ми описали загальні методологічні та технічні принципи підготовки і розповсюдження чуток. Але не менш складним був і аналіз інформації, яка поверталася до того, хто її розповсюджував, але дещо в іншому вигляді. Головне, від чого повинен був уберегтися пропагандист, — це не стати об'єктом споживання чуток, підготовлених для нього спеціально противником. Для цього необхідно було ретельно аналізувати шляхи проходження чуток, ті умови, в яких до них додаються нові елементи змісту.

Досягненню поставленої спецпропагандою мети сприяв прийом концентрації інформації. Полягає він в тому, що чутки komponувались за тематичними блоками. Наприклад, у період окупації українських земель виникла необхідність дискредитувати окремих ватажків озброєних груп, зокрема керівників ОУН та УПА. Для цього складався блок чуток, куди входили, крім тих, що порочили, також ті, що прославляли, захищали і співчували.

Оперуючи цілими блоками чуток, пропагандист мав враховувати, що до кожної подальшої інформації мали висуватися вищі вимоги, чим для самої компрометації. У групі, яка отримувала чутки, цей матеріал мав сприйматися як абсолютно «свій», достовірний, хоч і гіркий. Інакше могло відбутися розшифрування — провал зв'язків, загибель людей і зрив завдання з дискредитації. Підсумком мала бути посиленна консолідація групи навколо лідера — і спецпропаганда замість того, щоб ослабити противника, робила його сильнішим.

На закінчення відзначимо, що в руках професіонала-пропагандиста чутки ставали надійною і гострою зброєю, здатною істотно знизити, а то й зовсім звести нанівець бойовий дух противника.

Ще у 1924 р. відомий радянський дослідник Я. Шафир писав: «Чутка перш за все виникає на певному ґрунті. Це означає, що приводом для неї є чийсь серйозний і значний інтерес (незадоволений в дійсності), який знаходить собі у чутках, як у відомому продукті суспільної фантазії, задоволення, переважно в багато разів опосередкованому вигляді» (Шафир Я., 1924. С. 64–67). Справедливість цього зауваження підтверджена подальшим розвитком соціології та соціальної психології стихійної поведінки.

²³¹ ЦДАОВУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 1–2.

²³² ЦДАОВУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3.

²³³ ЦДАОВУ. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 1.

Таким чином, можна зробити висновок, що виникнення і розповсюдження чуток обумовлюються насамперед загальносистемними закономірностями соціально-інформаційного процесу, який, як будь-яка системна освіта, не терпить порожніх зв'язків, що заповнюються «продуктами суспільної фантазії». Зловмисна робота ворожих аудиторій пропагандистів і агітаторів здатна служити стимулом і змістовним орієнтиром, але у жодному випадку не причиною виникнення чуток: чуток може бути умисне «підсаджена» тільки там і тоді, де і коли для цього виникають необхідні умови — інформаційний вакуум, що виявляється у незадоволеному інтересі і загалом сприятливому ґрунті.

Чутки — серйозна зброя будь-якої пропаганди. Вони являють небезпеку, якщо з ними не боротися або боротися невміло, без знання закономірностей, що обумовлюють виникнення і дію чуток.

У реаліях Другої світової війни обидві сторони — і радянське, й німецьке керівництво — досить ефективно використовували чуток як один з механізмів впливу на свідомість населення окупованих територій і безпосереднього формування інформаційного простору. Для поширення чуток, окрім усних повідомлень, використовувалися найновіші на той час технічні засоби, зокрема радіомовлення.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Волошин Ю.В. Православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Полтава, 1997. 127 с.
- Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень — грудень 1941 р.). *Сторінки воєнної історії України*. 2007. Вип. 11. С. 107–116.
- Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. 182 с.
- Лайнбарджер П. Психологическая война. Теория и практика обработки массового сознания. М., 1962. 352 с.
- Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 131–144.
- Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні / Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Ч. I. Ред.: В.А. Смолій (гол.). К. : Наукова думка. С. 644–658.
- Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця. К. : Смолоскип, 2002. 288 с.
- Стельникович С.В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир : Вид. О.О. Євенок, 2015. 592 с.
- Шафир Я.М. Газета и деревня. М. ; Л., 1924. 148 с.
- Яшан О.О. Основні засоби ведення нацистської пропаганди на території України (1941–1944 рр.). *Гуманітарний вісник*. 2011. Вип. 3. Чис. 17. С. 22–28.
- Greenhill K. M., Massenmigration als Waffe: Vertreibung, Erpressung und Außenpolitik Rottenburg am Neckar: KOPP Verlag, 2015. 432 с.
- World War II and the Cold War: Rhetoric of Heart and Mind; ed. Martin J. Medhurst. (RHUS Vol. 8). East Lansing: Michigan State University. 2018. 556 с. <https://doi.org/10.14321/j.ctv3znw4b>

REFERENCES

- Greenhill, K. M. (2015). Massenmigration als Waffe. Rottenburg am Neckar KOPP Verlag KOPP Verlag [in German].
- Medhurst, M. J. (Ed.). (2018). World War II and the Cold War: Rhetoric of Heart and Mind, (Vol. 8). East Lansing: Michigan State University [in English]. <https://doi.org/10.14321/j.ctv3znw4b>
- Voloshyn, Yu. V. (1997). Pravoslavna tserkva v roky natsytskoi okupatsii (1941–1944 rr.). Poltava [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2007). Povsiakdenne zhyttia kyian v umovakh natsytskoi okupatsii (veresen-hruden 1941 r.). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy, 11*, 107–116 [in Ukrainian].
- Kosyk, V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u druhii svitovii viini. Paris-New York–Lviv [in Ukrainian].
- Lainbardzher, P. (1962). Psychological Warfare. Theory and Practice of Processing Mass Consciousness. E. Lamanova (Trans.), M. [in Russian].
- Mykhailiuk, M. (2006). Natsytska propahanda v okupovanomu Kyievi. *Ukrainian Historical Journal, 1*, 131–144 [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, M. Nimetska propahanda v Ukraini. In V. A. Smolii (Ed.). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia (Vol. 3, pp. 644–658)*, Kyiv [in Ukrainian].

- Pihido-Pravoberezhnyi, F. (2002). Velyka Vitchyzniana viina. Spohady ta rozdumy ochevydtsia. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Stelnykovych, S. V. (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.). Zhytomyr [in Ukrainian].
- Shafyr, Ya. (1924). Gazeta i derevnia. M.–L. [in Russian].
- Iashan, O. O. (2011). Osnovni zasoby vedennia natsystskoi propahandy na terytorii Ukrainy (1941–1944 rr.). *Humanitarnyi visnyk*, 3(17), 22–28 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 23.08.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Леся КОЦУР,

доцентка кафедри політології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі,
кандидатка історичних наук,
Переяслав, Україна

Lesia KOTSUR,

Associate Professor of the Department of Political Sciences,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
PhD in History,
Pereiaslav, Ukraine

e-mail: dombrovska_ne@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8996-1606>

Просопографічний портрет батьків-засновників Української незалежної держави та Литовської республіки: компаративний аналіз

У статті створено просопографічні портрети батьків-засновників Української незалежної держави та Литовської Республіки, відновлених у 1990 та 1991 рр. Акцентовано увагу на лідерах громадсько-політичних організацій, які становили ядро опозиційного руху проти диктатури компартії (Vytautas Landsbergis, В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко). Вдалося визначити спільні та відмінні риси очільників в обох країнах: національно-демократичний ухил, тривалість дисидентської діяльності, належність до того чи іншого суспільного прошарку, участь у політичній діяльності, особистий внесок у розбудову незалежності країни тощо. Водночас постають образи перших президентів України та Литовської Республіки Леоніда Кравчука й Альгірдаса Бразаускаса. Вони розглядаються з урахуванням фактору часу; відзначаються суттєві відмінності у стратегіях державницької поведінки цих двох вихідців з однієї комуністичної системи.

Ключові слова: Україна, Литовська Республіка, президент, Саюдіс, просопографія, державотворення.

Prosopographic Portrait of the Founding Fathers of the Ukrainian Independent State and the Republic of Lithuania: A Comparative Analysis

The prosopographic portraits of the founding fathers of the Ukrainian independent state and the Republic of Lithuania, restored in 1990 and 1991 are revealed. The research is based on general scientific and special historical methods, among which the comparative method and the method of prosopography occupy a special place. The first part of the article is dedicated to the leaders of those sociopolitical organisations that formed the core of the opposition movement against the dictatorship of the Communist Party — Vytautas Landsbergis, Viacheslav Chornovil and Levko Lukianenko. Thanks to the appropriate methodological tools, it was possible to reveal the common and distinctive features of leaders in both countries: national-democratic bias, duration of dissident activity, belonging to one or another social stratum, participation in political activities, personal contribution to the development of the country's independence, etc. Attention was also drawn to the fact that the leader of the national-democratic forces of Lithuania Vytautas Landsbergis was the highest political figure of the Restorative Seimas for almost three years (1990–1992), while the leaders of the Ukrainian democratic movement were given mediocre roles in the shadow of the communists, which at that time dominated the Verkhovna Rada of Ukraine. The second part of the study paints a prosopographic portrait of the first presidents of Ukraine and the Republic of Lithuania. Ukraine is considered number one here because the institution of the presidency was founded on its territory in 1991, and in Lithuania in 1993. Despite the fact that the presidency of Leonid Kravchuk and Algirdas Brazauskas is considered taking into account the time factor, it depicts significant differences in the strategies of the state behavior of these two natives of the same communist system, who were almost the same age. In particular, this concerns the issue of distancing from the Russian Federation and the country's geopolitical choice of joining the European Union and NATO. Thus, in conclusion, we see that the path to independence in both countries was paved by national-democratic movements led by the intelligentsia. However, not everyone achieved the final result of the activity. We also notice that both in Ukraine and in Lithuania, former Communist Party members became the first presidents.

Keywords: Ukraine, Republic of Lithuania, president, Sayudis, prosopography, state formation.

Наприкінці 1980-х років Україна й Литва вийшли з-під радянського ярма й у наступні десятиліття працювали на розбудову власної державності. За останні тридцять років кожна з цих країн пройшла тернистий шлях свого становлення — Литва досягла успіху й стала частиною єдиного європейського світу. Україна — досі перебуває на цьому шляху, виборюючи своє право бути незалежною. Озираючись назад, ми не можемо оминати увагою ті важливі постаті, які стояли біля витоків цієї незалежності, і те, яку роль вони відіграли для її майбутнього на ранніх етапах державотворення. З огляду на це зродилася ідея здійснити порівняльний аналіз лідерів тих громадсько-політичних організацій, які становили ядро опозиційного руху проти диктатури компартії, — в Україні це політв'язні та дисиденти В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко, у Литовській Республіці — керівник Саюдіса, вчений-музикознавець Вітаутас Ландсбергіс, які наблизили Україну й Литву до незалежності. Водночас важливо згадати перших президентів незалежних держав, корті також суттєво вплинули на державотворчі процеси в обох республіках, — Альгірдаса Бразаускаса та Леоніда Кравчука. Спираючись на розлогий методологічний інструментарій, ми зможемо під новим кутом зору розглянути хід історичних процесів в обох країнах та зрозуміти, настільки важливою є роль особистості в процесі становлення держави.

Основу методології дослідження становлять концептуальні засади біографістики, що містить у собі цілий комплекс історико-біографічних досліджень та джерелознавчі проблеми біографій (Ясь О., 2003). Доповнює ці біографічні засади метод просопографії, який дозволяє розв'язати проблему дефіциту історичних даних щодо визначених нами державних діячів (Миронець Н., 2008; Verboven K., 2007; Stone L., 1971; Lemercier C., Picar E.²³⁴), методи біхевіоризму, компаративного аналізу, соціографії тощо. Широкий набір біографічних методик в сукупності із загальнонауковими та спеціальними історичними методами дозволить об'єктивно зобразити історичний портрет цих державних і громадсько-політичних діячів, виявити їх спільні риси й простежити вплив особистості на процеси державотворення у Литві та Україні.

Просопографічне дослідження неможливо здійснити без глибокого аналізу великого масиву джерел та відповідної літератури. Варто також

наголосити, що обрані нами особи поступово стають об'єктом прицільної уваги українських істориків. Про це зокрема свідчать праці І. Старовойтенко (2006), О. Удода (2014), О. Лугового (2020) та ін. Актуальними є просопографічні портрети батьків-засновників Литовської Республіки — В. Ландсбергіса та А. Бразаускаса, створені литовськими істориками. Так, Р. Лопата у розвідці «Політики та історія: концепції історії Альгірдаса Бразаускаса та Вітаутаса Ландсбергіса» (2010) розкриває взаємозв'язок історико-політичних поглядів А. Бразаускаса та В. Ландсбергіса у процесі державотворення у Литві (Lopata, R., 2010). Приєднуються до цієї дискусії також В. Раджвілас, Н. Пумпріцкайте, С. Грібкаускас, М. Тамошайтіс (Grybkauskas S., 2019). Що стосується України, то вона також має широкий масив біографічних і просопографічних досліджень, присвячених батькам-засновникам незалежної України. Чи не найбільше праць присвячено лідеру НРУ — В. Чорноволу. Найповніше його життя і діяльність дослідили В. Деревінський, В. Даниленко, С. Богатчук, А. Пашко (Даниленко В. та ін., 2013; Твори..., 2002; Деревінський В., 2012, 2017; Богатчук С., 2020) та інші. Активно досліджується постать Л. Лук'яненка, зокрема його діяльність розглядали М. Вегеш (2007), І. Кривдіна (2014), І. Пуля, О. Лук'янов (2020). Окремі риси до політико-біографічного портрету Л. Лук'яненка та В. Чорновола додають документи зі збірника «Провісники свободи, державності і демократії», присвяченого діяльності Народного Руху України та його лідерам²³⁵. Також останнім часом помітно зріс інтерес науковців до персони першого президента незалежної України Л. Кравчука. Найповніше його характеризували філософи й водночас близькі до президентської команди Л. Кравчука люди — В. Андрущенко та М. Михальченко. Вони, зокрема, поділилися рефлексіями щодо стосунків Л. Кравчука і НРУ (Михальченко М. та ін., 2009; Михальченко М. та ін., 2021). Особливі історико-біографічного та політичного образу Л. Кравчука розкриваються також у працях В. Литвина (1994), О. Короткової (2010), В. Бокоча (2020) та інших науковців. Окремий корпус джерел, що допомагає довершити портрет наших історичних героїв, становлять публікації в пресі, інтерв'ю, збірники документів та особисті спогади, роздуми, й мемуари, зокрема В. Чорновола, Л. Кравчука²³⁶, Л. Лук'яненка²³⁷ та інших.

²³⁴ Lemercier Claire, Picar Emmanuelle. *Quelle approche prosopographique*, 2022. URL: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00521512v2/document>

²³⁵ 1) Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. Національна академія наук України, Інститут історії України, ЦДАГО. Київ: Інститут історії НАН України, 2009. 454 с.; 2) Євтух В., Бушанський В. Про трьох слуг Українського народу. *Віче*, № 15, 2009. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1573/>

²³⁶ Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Київ: Століття, 2002. 392 с.

²³⁷ Лук'яненко Левко. Незалежність на день народження. *Історична правда*, 24 серпня 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/24/152828/>

Мета статті полягає у здійсненні компаративного аналізу просопографічних портретів батьків-засновників української та литовської незалежності, виявлення притаманних їм спільних та відмінних рис.

Доведено, що фраза «батьки-засновники» належить 29-му Президенту США Воррену Гардінгу й символізує політичних діячів, які відіграли ключову роль в американській революції, проголошенні незалежності США та створенні її конституції²³⁸. У сучасних дослідженнях ця фраза часто використовується закордонними та вітчизняними науковцями, котрі вивчають державотворчі процеси в США (Калашников, 2019; Calabresi S., 2006; Asadi T., 2015; McClanahan B., 2012). Обрані нами постаті також є не випадковими, адже саме вони виконували роль рушійної сили або ж гальмівного чинника на шляху здобуття незалежності тією чи іншою державою. Оскільки Литовська Республіка першою відновила свою незалежність 11 березня 1990 р., то логічним видається зобразити просопографічний портрет її лідерів. І розпочати варто з очільника Саюдіса й надалі першого керівника литовського Сейму — В. Ландсбергіса²³⁹.

Вітаутас Ландсбергіс народився 18 жовтня 1932 р. в родині архітектора Вітаутаса Ландсбергіса-Жемкальніса та офтальмологині Оні Яблонскіте-Ландсбергієне. Своє дитинство провів в Каунасі разом зі старшою сестрою і братом. В шкільні роки багато хто очікував, що Вітаутас піде стопами батька й стане архітектором, але він обрав музику, вступивши до державної консерваторії у Вільнюсі. Активну політичну діяльність він розпочав після того, як уже став відомим музикознавцем і почесним доктором різних світових університетів, професором. 3 червня 1988 р. він був обраний до ініціативної групи Саюдіса, який пізніше й очолив. Хоча, як стверджують його критики, «Ландсбергіс займав зовсім інше становище в окупованій Литві, ніж багато лідерів Саюдіса. Він не брав участі в дебатах про незалежність Литви й дуже скептично ставився до самої перебудови. Він не вірив у те, що щось може змінити-

ся»²⁴⁰. Однак важливо відзначити, що феномен лідерства В. Ландсбергіса сформувався саме у роки відродження та «Співочої революції», а закріпити його допомогла особиста харизма, незаплямованість компартійною діяльністю та нестандартні ідеї щодо організації форм опору радянській системі. Наприклад, однією з таких унікальних ідей був ланцюг єдності — Балтійський шлях — живий ланцюг людей, який об'єднав три країни Балтії й нагадав про них усьому світу²⁴¹. Ще однією особливістю, яка була притаманна очільнику Саюдіса, стала його здатність приймати вольові непохитні державницькі рішення, про що, зокрема, свідчать історичні події 11 березня 1990 р., коли Литва проголосила незалежність, а В. Ландсбергіс, ставши першим головою Литовського Сейму (1990–1992 рр.), у терміновому порядку підписав важливі державотворчі документи. До того ж через непоступливу позицію В. Ландсбергіса у питаннях відновлення незалежності Литви розглядалося ставлення іноземних держав до цієї країни²⁴². Подальша політична, наукова та громадська діяльність В. Ландсбергіса свідчить про те, що він і надалі продовжував займатися розбудовою Литовської держави, як у середині країни, так і на міжнародній арені. Попри наявну критику громадсько-політичної та державотворчої діяльності В. Ландсбергіса, йому відведено визначне місце в системі державного будівництва Литви, на що вказує й низка присуджених йому державних і міжнародних нагород²⁴³. Загалом В. Ландсбергіс завжди був прихильником політичної активності, провокацій та геополітичних експериментів, зокрема намагався скористатися змінами в міжнародному середовищі, які б можна було використати на користь Литви (Lopata R., 2010).

Не такою милосердною доля виявилася до фактичних лідерів українського національно-демократичного руху — до тих людей, які своєю наполегливою діяльністю наблизили Україну до незалежності. Йдеться про відомих дисидентів й політ'язнів В'ячеслава Чорновола, 1937 року народження (Другі Чорноволівські читання..., 2014; Бажан О., 2002), та Левка Лук'яненка, 1928 року

²³⁸ Inaugural Address of Warren G. Harding. Friday, march 4, 1921. *Lillian Goldman Law Library*. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/harding.asp

²³⁹ Вітаутас Ландсбергіс: «У 1990 році наше суспільство дозріло до бажання більш щирого і чистого життя». «*Zn.Ua*», 11 березня, 2011. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vitautas_landsbergis_u_1990_rotsi_nashe_suspilstvo_dozrilo_do_bazhannya_bilsh_schirogo_i_chistogo_zh.html

²⁴⁰ Radžvilas Vytautas. «Jo Neįmanoma Buvo Pastebėti Tarp Žmonių, Kurie Rengė Sąjūdžiui Prielaidas. V.Landsbergio Ten Nebuvo». *Siandien.info*, 30.12.2021. URL: <https://www.siandien.info/jo-neimanoma-buvo-pastebeti-tarp-zmoniu-kurie-rengesajudziumi-prielaidas-v-landsbergio-ten-nebuvo/>

²⁴¹ 1) Vytauto Landsbergio biografija. VšĮ «Bernardinai.lt». Дата звернення: 02.09.2022. URL: <https://www.bernardinai.lt/zyma/vytautas-landsbergis/>; 2) Laureatas Vytautas Landsbergis. Parengė Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, Vilnius, 2017 m. URL: https://www.lrs.lt/sip/getFile3?p_fid=15734

²⁴² Nemira Pumprickaitė. Nepriklausomybės Akto signataras: Kremliaus veiksmuose — tas pats metodas atplėšti dalį teritorijos, *LRT laida «Savaitė»*, 09.03.2015. URL: <https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/nepriklausomybes-akto-signataras-kremliaus-veiksmuose-tas-pats-metodas-atplesti-dali-teritorijos-n827015>

²⁴³ Landsbergis Vytautas. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras. *Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija*. Дата звернення: 02.09.2022. URL: https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=37045&p_k=1&p_t=83460

народження. Так, ці люди були не єдиними, хто вів Україну до незалежності, проте їхні постаті є важливими з кількох причин. По-перше, саме вони були ініціаторами й авторами ухвалення головних державотворчих документів — Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. (Тріппе К., 2016²⁴⁴). По-друге, завдяки їхній діяльності у Верховній Раді України в перші роки незалежності вдалося підштовхнути комуністичну більшість до рішучіших кроків у питанні подальшого унезалежнення України. По-третє, постать В. Чорновола символічною є для нинішньої України, адже він також міг стати тим президентом України, який би вів країну у західному напрямку, проте суспільство обрало людину, яка вийшла зі старої системи. Про обох цих діячів вже написано немало біографічних та історико-політичних праць, які висвітлюють усі деталі їхнього життя, творчості та відданої боротьби за українську незалежність. Аналізуючи ці праці, складно не помітити, що для них обох Україна була понад усе. За цю несамовиту любов до України та жагу вивільнити її з кремлівських кайданів вони заплатили високу ціну — починаючи від політичних репресій, тортур і закінчуючи загибеллю В. Чорновола²⁴⁵.

Суттєвим недоліком для обох була зміна стратегії політичної поведінки після відновлення незалежності України — відносно поміркований В. Чорновіл і більш темпераментний та радикальний Л. Лук'яненко не змогли рухатися єдиним політичним фронтом, що справило негативний вплив на все демократичне крило. Можливо, значно старший Левко не зміг погодитись із популярністю харизматичного Чорновола, і це стало перешкодою у подальшій боротьбі за Україну. А можливо, з розпадом СРСР і карально-репресивної системи зник той чинник, який тримав дисидентів у купі. З тексту інтерв'ю з Л. Лук'яненком, записаного у 2017 р., стає зрозумілим, що сам він певну долю провини за розкол перекладав на В. Чорновола, коли, описавши зустріч з ним у 1991 р. у Феофанії, зазначив, що у розмові (у присутності ще М. Гориня) було вирішено кандидатом на пост президента від демократичних сил висунути Л. Лук'яненка. Проте через місяць — за словами Л. Лук'яненка — В. Чорновіл «починає грати в свою гру» і висуває свою кандидатуру на президентські вибори...»²⁴⁶. Попри

таку розбіжність, внесок цих двох непересічних постатей у процес державотворення незалежної України є помітним, адже саме їм ми завдячуємо, що було затверджено ключові державні символи, започатковано євроінтеграційну політичну діяльність, докладено чимало зусиль для прийняття Основного закону тощо. Зокрема, у тому самому інтерв'ю Л. Лук'яненко відзначив роль В. Чорновола у вирішенні конституційної проблеми, наголосивши на його активній співпраці тоді з Л. Кучмою²⁴⁷. Як бачимо, їхня діяльність полягала переважно у тому, щоб сформувати нову національну політико-ідеологічну надбудову незалежної України, протилежну радянській.

У цілому зазначимо, що національно-демократичні рухи Литви й України мали тісний зв'язок і взаємну підтримку, багато у чому їхні дії були схожими. Однак якщо повернутися до персоналій, то тут були певні відмінності: по-перше, на відміну від В. Ландсбергіса, Л. Лук'яненко та В. Чорновіл відчували на своїх плечах силу радянського карально-репресивного апарату; по-друге, варто зважати на час боротьби проти радянського режиму: і Л. Лук'яненко, і В. Чорновіл набагато раніше включилися у боротьбу проти радянської системи (з 1960-х рр.), ніж В. Ландсбергіс, який, на думку литовських істориків, приєднався до цього процесу на пізніх його етапах (в кінці 1980-х рр.); по-третє, спільною рисою усіх трьох діячів є належність їх до прошарку літературно-мистецької інтелектуальної еліти; по-четверте, після унезалежнення Литви й України їхня діяльність була спрямована на зближення їхніх країн з країнами Заходу та подальшого міжнародного визнання; по-п'яте, історичний досвід також показує, що В. Ландсбергісу все ж таки вдалося стати лідером нації на чолі Відновлювального Сейму, хоч і на короткий час (1990–1992 рр.), та запустити незворотні євроінтеграційні процеси в державі, тоді як В. Чорновіл та Л. Лук'яненко отримали змогу лише опосередковано впливати на ці процеси, перебуваючи в тіні комуністів, котрі домінували у Верховній Раді України.

Доповнюють загальну картину просопографічні портрети перших президентів України й Литви — Леоніда Кравчука та Альгірдаса Бразаускаса.

На відміну від Литви, в Україні інститут президентства був утверджений ще до розпаду СРСР — 5 липня 1991 р. Попри те, що україн-

²⁴⁴ 1) Мараєв Владлен. Чорновіл — Людина, яка наблизилась Незалежність. *Український інтерес*. 24.12.2021. URL: <https://uain.press/blogs/lyudyna-yaka-nablyzyla-nezalezhnist-v-yacheslav-chornovil-636505>; 2) Тріппе Крістіан. Левко Лук'яненко: у 1991-му незалежними ми не стали. *Deutsche Welle*. 24 серпня 2016 р. URL: <https://cutt.ly/kVSboiV>

²⁴⁵ В'ячеслав Чорновіл — епоха боротьби за українську Державу. *Громадський рух Чесно*. URL: <https://www.chesno.org/t/29/chornovil.html>. Дата звернення 05.09.2022.

²⁴⁶ Каландирець Юрій. Особисте інтерв'ю з Левком Лук'яненком магістранта Соціоісторичного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» від 13 грудня 2017 року. Бібліотека Університету Григорія Сковороди в Переяславі, 2022.

²⁴⁷ Там само.

ська еліта довго не відчувала потреби у постанні такого структурного елементу в системі влади, як інститут президента, особливо — народні депутати, з часом аргументи на підтримку президентства переважили (Кармазіна М., 2007, с. 110). Заснування цього інституту призвело до того, що президентське крісло у грудні 1991 р. омріявали 68 претендентів²⁴⁸ та своєю чергою до фактичного розколу у таборі демократичних сил²⁴⁹. У цьому передвиборчому хаосі 1991 р. вималювалося два лідери на цю посаду — колишній компартієць Леонід Кравчук та лідер демократичного крила В'ячеслав Чорновіл. За результатами голосування, перемогу здобув Л. Кравчук. На виборах за нього свої голоси віддало понад 20 млн виборців — він і став першим українським Президентом (Кармазіна М., 2007, с. 112–114).

Л. Кравчук народився 10 січня 1934 р. в селі Великий Житин на Рівненщині. Його батьки жили дуже бідно, навіть не в хаті, а в сушарні, де раніше сушили тютюн. Як згадував двоюрідний брат майбутнього президента Леонід Мельничук: «Якось ми дітьми прийшли колядувати до тітки Хими, я попросив води, а чашка до туалетки примерзла, так холодно в хаті було. Жили неможливо»²⁵⁰. У 1958 р. Л. Кравчук все ж закінчив Київський університет ім. Т. Шевченка, отримавши спеціальність економіста і викладача політекономії. Відтоді почалося стрімке кар'єрне зростання хлопця. Загалом, на момент розпаду Союзу Л. Кравчук пройшов шлях від завідувача сектору ідеологічного відділу до другого секретаря ЦК КПУ. Наприкінці 1980-х рр. він активно боровся проти намірів України вирватися з лещат Кремля, а коли отримав на цьому фронті поразку, то вирішив очолити незалежну Україну (Литвин В., 1994, с. 126–136²⁵¹). Таємницю сходження Л. Кравчука на владний Олімп філософи М. Михальченко та В. Андрущенко, пов'язують з підтримкою ідеї незалежності, яку він підняв і відстояв на рівні великої державної політики у 1990–1991 рр. (Михальченко М. та ін., 2009, с. 8). Президентство Л. Кравчука проходило в умовах внутрішньо- та зовнішньополітичного тиску. З одного боку, тривала боротьба з прем'єр-міні-

стром Л. Кучмою, з іншого, — після проголошення незалежності РФ прагнула посилити свій вплив в Україні шляхом торговельного й енергетичного шантажу, нав'язування Україні подвійного громадянства, претензій на Севастополь і ЧФ, роздмухування сепаратистських настроїв²⁵². Саме тому після тридцяти років незалежності України роль Л. Кравчука у процесах державотворення оцінюють по-різному. Серед позитивних кроків Л. Кравчука науковці називають те, що Україна набула основних рис незалежної держави: було затверджено Герб, Прапор і Гімн України (противником яких, до речі, був Л. Кравчук); прийнято перші 400 законодавчих актів, що закріпили основи здобутої незалежності; були сформовані Збройні сили України; заборонено Компартію України; увесь світ визнав Україну незалежною державою. Час президентства Л. Кравчука, на думку Ф. Рудича, вважається піком свободи слова в Україні. Також за його президентства був закладений фундамент багатопартійної системи в Україні як основного елементу демократії (Рудич Ф., 2018). Водночас гострішою є критика дій Л. Кравчука. Насамперед йому дорікають за поміркованість в ухваленні важливих державотворчих рішень, унаслідок чого сповільнювалася динаміка руху країни від РФ (Короткова О., 2010). Доповнює цей перелік безробіття, хаотична приватизація державних підприємств, злочинність, гіперінфляція, затримки з виплатою і без того мізерних зарплат, відмова від ядерної зброї, небажання провести люстрацію влади, розділ Чорноморського флоту²⁵³. Після втрати президентського крісла у 1994 р. Л. Кравчук не полишав політики, орієнтуючись переважно на ліві сили. Критикував практично усіх своїх наступників. Також історичний досвід показав, що, обравши Л. Кравчука, народ України бажав перекласти відповідальність за зміни в державі на плечі «сильного лідера», а не ініціювати ці зміни знизу, як це пропонував В. Чорновіл. Саме тому джерела проблем України треба шукати не стільки у постаті Л. Кравчука, скільки у середовищі, яке його обрало, а отже, суттєво сприяло тим негативним тенденціям, що на сьогодні є актуальними.

²⁴⁸ 1) Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. Р-1. Оп. 28. Од. зб. 136. Спр. № 23-2/9. Том 1. Арк. 1–194; 2) ЦДАВО України. Ф. Р-1. Оп. 28. Од. зб. 137. Спр. № 23-2/9. Том 2. Арк. 3–140.

²⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. Р-1. Оп. 28. Од. зб. 123. Спр. № 23-2/5. Арк. 1.

²⁵⁰ Рогоцький Василь. Президент, в якому «волиняка перемиг комуняку»: невідоме про Леоніда Кравчука. *Волинь-нова*. 23.05.2022. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/215555-prezydent-v-iakomu-volyniaka-peremih-komuniaku-nevidome-pro-leonida-kravchuka>

²⁵¹ Леонід Кравчук: ідеолог комунізму, який приніс Україні незалежність. *ВВС Україна*. 10 травня 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38443968>

²⁵² 1) ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 9. Арк. 6–7; 2) ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 36–53. Арк. 169–174; 3) ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 10. Арк. 52; 4) ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп-1. Од. зб. 10. Арк. 44–46.

²⁵³ Духніч Ольга. Чай з Леонідом Кравчуком. Перший президент України відповідає на питання про політику і зізнається, що спить зі зброєю. *НВ*. 27 лютого, 2019. URL: <https://life.nv.ua/ukr/lyudi/chay-z-leonidom-kravchukom-pershiy-prezident-ukrajini-vidpovidaye-na-pitannya-pro-politiku-i-ziznayet-sya-shcho-spit-zi-zbroeyu-50008373.html>

Перед тим як перейти до обрисів портрета А. Бразаускаса, варто зауважити, що в Литві посаду президента було запроваджено лише наприкінці 1992 р., хоча дискусії на цю тему точилися з кінця 1980-х рр., до того найвищою політичною фігурою був очільник Сейму. Попри це, фігура А. Бразаускаса є чи не найпомітнішою серед політичних діячів Литви. Цікава вона й тому, що, на відміну від В. Ландсбергіса, перший президент Литви мав багатий досвід політичної діяльності, був партійним діячем і людиною, яка поєднала в собі дві епохи. Станом на сьогодні життя і діяльність А. Бразаускаса широко висвітлене литовськими істориками (Grybkauskas S., 2018; Grybkauskas S., 2019). З їхніх досліджень ми бачимо, що А. Бразаускас народився 22 вересня 1932 р. в містечку Рокишкіс на північному сході Литви. Вже у 16 років він вступив до комсомолу, а у 26 — став членом Комуністичної партії. Подальше його життя говорить про побудову успішної політичної кар'єри. Під час відновлення незалежності Литви 11 березня 1990 р. він підтримав її вихід зі складу Союзу і надалі доклав чимало зусиль для подолання радянської економічної блокади. Водночас дослідження засвідчують, що майже відразу після утворення незалежності він став силою опозиційної Саюдісу частини суспільства, об'єднуювачем лівих сил, які критикували Саюдіс за швидке дрейфування від Москви, й виступав за поступові кроки (Veilientienė A., 2019). Остання теза підводить до думки, що тактика поступових дій і відмови від усього радянського, якої на початковому етапі дотримувався А. Бразаускас, насправді була хибною. Її підтверджує історичний досвід України, де ліві сили, які очолили незалежну Україну, пішли саме таким шляхом. Однак у випадку Литви ситуація була дещо іншою. Попри те, що наприкінці 1992 р. А. Бразаускас зі своїми однопартійцями, скориставшись внутрішніми розбіжностями Саюдіса, зірвали ухвалення закону про дерадянізацію і, використовуючи популярність А. Бразаускаса, 1992 р. перемогли на виборах до Сейму, вони не розвернули країну у бік РФ, а продовжили курс на євроатлантичну інтеграцію (Veilientienė A., 2019; Bitautas A., 2018)²⁵⁴. Звісно, А. Бразаускаса критикують за те, що саме за його президентства в країні розрослися такі явища, як корупція та кумівство²⁵⁵, проте його президентство запам'яталося таким, що максимально наблизило країну до НАТО і ЄС.

Компаруючи портрети перших президентів Литви й України, ми можемо побачити, що в обох

випадках суспільство обрало колишніх компартійних діячів, які підтримали незалежність. Хоча, якщо детально аналізувати їхню поведінку наприкінці 1980-х рр., ми побачимо, що вони обидва вперто виступали проти демократичної опозиції, а також були противниками національної символіки (Литвин В., 1994, с. 132–136)²⁵⁶. Однак народ прагнув бачити в особі лідера держави потужного господарника з твердою рукою, керівника, який вміє чудово керувати державою. І саме такий образ трансливали в маси лідери обох країн. Люди хотіли вірити, що ці діячі, які знають систему зсередини, зможуть захистити їх від тих проблем, які можуть принести зміни, пов'язані з незалежністю. Підсилювало їхні постаті й те, що обоє справді мали серйозний політичний досвід і були виваженими політичними гравцями, які добре вміли маневрувати. В. Ландсбергіс, В. Чорновіл та Л. Лук'яненко порівняно з ними видавалися населенню радикалами, які були налаштовані на безкомпромісний рух вперед, а це виявилось занадто складним для суспільств, які суттєвий відрізок часу виховувалися у дусі конформізму. Однак, на відміну від Л. Кравчука, який був переконаним прихильником позаблокового статусу України й горнувся до РФ, А. Бразаускас був солідарний з національно-демократичними силами щодо євроатлантичного геополітичного вибору і продовжив його після того, як став президентом. Суттєвою відмінністю у порівнянні цих двох фігур є фактор часу — президента України було обрано у 1991 р., а президента Литви — у 1993 р., тоді, як президента Литви суспільство ще тільки обирало, українці вже виступали за відставку К. Кравчука.

Отже, використання просопографічного й компаративного методів дозволило під новим кутом зору поглянути на портрети творців української й литовської незалежності. Цей аналіз засвідчує, що провідниками національно-демократичного руху у Литовській Республіці та Україні були інтелектуали, практично не запламовані компартійним минулим люди зі свіжими ідеями й поглядами. Важливо, що саме представники інтелігенції проклали шлях до незалежності в обох країнах. Однак результатами своєї діяльності скористалися не всі. У Литві лідер національно-демократичних сил отримав статус найвищої політичної фігури, тоді як лідери українського демократичного руху й надалі продовжили свою опозиційну діяльність, проте вже в лавах Верховної Ради України. Водночас реконструкції пор-

²⁵⁴ Metinis Respublikos Prezidento Algirdo Brazausko pranešimas Padėtis Lietuvoje, Lietuvos Respublikos vidaus ir užsienio politika 1995 m. URL: <https://www.lrs.lt/prezident/mp96/mp96l.htm#Prezident%C5%ABra>. Дата звернення: 03.09.2022.

²⁵⁵ Prezidentas Algirdas M. Brazauskas ėjo pareigas 1993–1998 m. *Šimtmečio Prezidentai*. 2022. URL: <https://www.15min.lt/media-pasakojimai/simtmečio-prezidentai-brazauskas-414>

²⁵⁶ Justinas Žilinskas. Prezidentas Algirdas M. Brazauskas ėjo pareigas 1993–1998 m. *Šimtmečio Prezidentai*. 2022. URL: <https://www.15min.lt/media-pasakojimai/simtmečio-prezidentai-brazauskas-414>

третів перших президентів обох країн вказують, що, попри прихильність до демократичних ідей, у першій половині 1990-х рр. і литовське, і українське суспільство не готове було відмовитися від старих традицій та облич у політиці, тому й обирали колишніх партійних діячів. Утім, на відміну

від українських, колишні литовські комуністи не брали участі у реваншистській політиці Кремля, метою якої було зберегти вплив Росії на пострадянському просторі, та продовжили євроінтеграційну політику, започатковану Саюдісом.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бажан О. Гнівний виклик тиранові: до 65-річчя від дня народження В'ячеслава Чорновола. *Календар класного керівника : посіб. для учителів* / упоряд. Ю. Кишакевич. Дрогобич, 2002. С. 88–90.
- Богацьук С.В. Чорновіл. «Великий лідер великої нації». *Scientific Journal Virtus*. 2020. № 43. С. 223–226.
- Бокоч В. Президент України Л. Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. *Регіональні студії*. 2020. № 20. С. 85–89.
- Вереш М. Левко Лук'яненко і Карпатська Україна. *Світ історії*. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2007. С. 322–323.
- Даниленко В., Деревінський В. Державницька діяльність В. Чорновола (1990–1999 рр.). *Український історичний журнал*. 2013. № 4.
- Деревінський В.В. Чорновіл — шеф-редактор газет «Час-Тіме» та «Час». *Українознавство*. 2012. № 1. С. 206–210.
- Деревінський В.В. Чорновіл і кримський сепаратизм (1989–1991 рр.). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Derevynskiy_Vasyl/V_Chornovil_i_krymskyi_separatyzm_1989-1991_rr/
- Другі Чорноволівські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола (Київ, 30 березня, 2013 р.) / упоряд. В. Деревінський. Тернопіль, 2014. 139 с.
- Калашников В. Правові засади індіанської політики батьків-засновників США. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спецвипуск. 2019. С. 3–6.
- Кармазіна М. Президентство: український варіант. Київ, 2007. 365 с.
- Короткова О. Внесок президента Леоніда Кравчука у створення позитивного іміджу української держави в світі. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31. С. 181–190.
- Кривдіна І. Ідеологічна спрямованість дипломатичної діяльності Левка Лук'яненка (1992–1993 рр.). *Інтелекція і влада*. 2014. Вип. 30. С. 278–283.
- Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 495 с.
- Луговий О. Просопографія в історичному дослідженні : метод. Вказівки спеціального курсу. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова, 2020. 32 с.
- Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія. Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. Київ, 2008.
- Михальченко М.І., Андрущенко В.П. Леонід Кравчук: «Все життя моє стало політикою»; вступ. сл. Ю. Шаповал. Київ : Парламентське вид-во, 2021. 598 с.
- Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. Т. І., Київ : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2009. 490 с.
- Пуля І., Лук'янов О. Документально-речові матеріали виставки «Левко Лук'яненко з вірою в незалежність» у Національному музеї історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2020. № 6. С. 295–303.
- Рудич Ф. Президенти сучасної України. *Наукові Записки*. 2018. Вип. 3(89). С. 5–24.
- Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 2006. 13. С. 6–27.
- Чорновіл В.М. Твори: в 10 т.; А. Пашко (голова редкол.). Київ : Смолоскип, 2002.
- Удод О. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму». Світло і тіні українського радянського історіописання: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 22–23 травня 2013 р.). Київ, 2014. С. 141–148.
- Ясь О. Біографістика // *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.
- Asadi T. En Route to the US Constitution: Founding Fathers and Lockean Philosophy. *Historia Constitucional*, September 2015. P. 407–420.
- Bitautas A. Kaip ten iš tikrųjų buvo valdant A. Brazauskui. *Parlamento studijos*. 2018. № 25. P. 215–222.
- Grybkauskas S., Tamošaitis M. Žmogus, jungęs epochas. Algirdo Brazausko politinė biografija. *Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras*, 2019. 416 p.
- Grybkauskas, S.; Tamošaitis, M. Epochų virsmo sukuriuose: Algirdo Brazausko politinė biografija. Vilnius: *Diemedžio leidykla*, 2018. 416 p.

- Lopata, R. Politikai ir istorija: Algirdo Brazausko ir Vytauto Landsbergio istorijos sampratos. Politicians and history: conceptions of history by Algirdas Brazauskas and Vytautas Landsbergis. Vilnius: *Vilniaus universiteto leidykla*. 2010. 143 p.
- McClanahan Bn. The Founding Fathers Guide to the Constitution. *Regnery History*, 2012. 200 p.
- Steven G. Calabresi. The President, the Supreme Court, and the Founding Fathers: A Reply to Professor Ackerman. *The University of Chicago Law Review*, 2006. P. 469–485.
- Stone L. Prosopography. *Historical Studies*. 1971. Vol. 100. No. 1. P. 46–79.
- Veilentienė A. Monografija, kurianti mitą apie Algirdą Brazauską. *Parlamento studijos*. 2019. № 26. P. 194–203.
- Verboven K., Carlier M., Dumolyn J. A Short Manual to the Art of Prosopography. *Prosopography Approaches and Applications*; Keats-Rohan K.S.B. (ed.). Oxford, 2007. P. 35–69.

REFERENCES

- Asadi, T. (2015). En Route to the US Constitution: Founding Fathers and Lockean Philosophy. *Historia Constitucional*, 9, 407–420 [in English].
- Bazhan, O. (2002). Hnivnyi vyklyk tyranovi: do 65-richchia vid dnia narodzhennia Viacheslava Chornovola. *Kalendar klasnoho kerivnyka, Drohobych* [in Ukrainian].
- Bitautas, A. Kaip ten iš tikrųjų buvo valdant A. Brazauskui. *Parlamento studijos*, 2018, №25, pp. 215–222. [in Lithuanian].
- Bohatchuk, S. V. (2020). Chornovil. “Velykyi lider velykoi natsii”. *Scientific Journal Virtus*, 43, 223–226 [in Ukrainian].
- Bokoch, V. (2020). Prezydent Ukrainy L. Kravchuk: formuvannia ta realizatsiia derzhavnoi relihiinoi polityky. *Rehionalni studii*, 20, 85–89 [in Ukrainian].
- Chornovil, V. M. (2002). Tvory: v 10 t.; A. Pashko (Ed.), Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Grybkaukas, S., Tamošaitis, M. (2019). Žmogus, jungęs epochas. Algirdo Brazausko politinė biografija. *Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras* [in Lithuanian].
- Grybkaukas, S. & Tamošaitis, M. (2018). *Epochų virsmo sukuriuose: Algirdo Brazausko politinė biografija*. Vilnius: Diemedžio leidykla [in Lithuanian].
- Danylenko, V., Derevynskiy, V. (2013). Derzhavnytska diialnist V. Chornovola (1990–1999 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4 [in Ukrainian].
- Derevynskiy, V. V. (2012). Chornovil — shef-redaktor hazet “Chas-Time” ta “Chas”. *Ukrainoznavstvo*, 1, 206–210 [in Ukrainian].
- Derevynskiy, V. V. (2017). Chornovil i krymskyi separatyzm (1989–1991 rr.). [in Ukrainian]. https://chtyvo.org.ua/authors/Derevynskiy_Vasyl/V_Chornovil_i_krymskyi_separatyzm_1989-1991_rr/.
- Derevynskiy, V (Ed). (2014). *Druhi Chornovolivski chytannia: Materialy naukovoii konferentsii, prysviachenoi 75-y richnytsi z dnia narodzhennia Viacheslava Chornovola*. Ternopil [in Ukrainian].
- Kalashnykov, V. (2019). Pravovi zasady indianskoi polityky batkiv-zasnovnykiv USA. *Aktualni problemy vitchyznianoii yurysprudentsii*, 3–6 [in Ukrainian].
- Karmazina, M. (2007). *Prezydentstvo: ukrainskyi variant*. Kyiv [in Ukrainian].
- Korotkova, O. (2010). Vnesok prezidenta Leonida Kravchuka u stvorennia pozytyvnoho imidzhu ukrainskoi derzhavy v sviti. *Storinky istorii*, 31, 181–190 [in Ukrainian].
- Kryvdina, I. (2014). Ideolohichna spriamovanist dyplomatychnoi diialnosti Levka Lukianenka (1992–1993 rr.). *Intelihentsiia i vlada*, 30, 278–283 [in Ukrainian].
- Lytvyn, V. (1994). *Politychna arena Ukrainy: Diiovi osoby ta vykonavtsi*. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
- Lopata, R. (2010). *Politikai ir istorija: Algirdo Brazausko ir Vytauto Landsbergio istorijos sampratos. Politicians and history: conceptions of history by Algirdas Brazauskas and Vytautas Landsbergis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla [in Lithuanian].
- Luhovyi, O. (2020). *Prosopohrafiia v istorychnomu doslidzhenni*. Odesa [in Ukrainian].
- McClanahan, Bn. (2012). The Founding Fathers Guide to the Constitution. *Regnery History* [in English].
- Myronets, N., & Starovoitenko, I. (2008). Prosopohrafiia. In *Spetsialni istorychni dystsypliny*. Kyiv [in Ukrainian].
- Mykhalchenko, M., & Andrushchenko, V. (2021). *Leonid Kravchuk: “Vse zhyttia moie stalo politykoiu”*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].
- Mykhalchenko, M., & Andrushchenko, V. (2009). *Ukraina rozdilena v sobi: vid Leonidii do Viktorii* (Vol. I), Kyiv [in Ukrainian].
- Pulia, I., & Lukianov, O. (2020). Dokumentalno-rechovi materialy vystavky «Levko Lukianenko. z viroiu v nezalezhnist» u Natsionalnomu muzei istorii Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 6, 295–303 [in Ukrainian].
- Rudych, F. (2018). Prezydenty suchasnoi Ukrainy. *Naukoi Zapysky*, 3(89), 5–24 [in Ukrainian].
- Starovoitenko, I. (2006). Prosopohrafiia: pidkhody do traktuvannia zmistu naukovoii dystsypliny v istoriohrafi. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 13, 6–27 [in Ukrainian].

- Steven G., & Calabresi (2006). The President, the Supreme Court, and the Founding Fathers: A Reply to Professor Ackerman. *The University of Chicago Law Review*, 469–485 [in English].
- Stone, L. (1971). Prosopography. *Historical Studies*, 1, 46–79 [in English].
- Udod, O. (2014). Prosopohrafichna palitra ukrainskykh radianskykh istorykiv doby “rozvynenoho sotsializmu”. Abstracts of Papers’ 13: *Svitlo i tini ukrainskoho radianskoho istoriypsannia* (pp. 141–148), Kyiv [in Ukrainian].
- Veilientienė, A. (2019). Monografija, kurianti mitą apie Algirdą Brazauską. *Parlamento studijos*, 26, 194–203 [in Lithuanian].
- Vehesh, M. (2007). Levko Lukianenko i Karpatska Ukraina. *Svit istorii*, 322–323 Uzhhorod: “Hoverla” [in Ukrainian].
- Verboven K., Carlier M., & Dumolyn J. (2007). A Short Manual to the Art of Prosopography. In Keats-Rohan K.S.B. (Ed.) *Prosopography Approaches and Applications* (pp. 35-69), Oxford [in English].
- Yas, O. (2003). Biohrafistyka. In: V. A. Smolii (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (vol I), Kyiv: “Naukova dumka” [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 07.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.212>
УДК 947.775:930.2(=512.19=512.161)"12/16"

Фергад ТУРАНЛИ,

професор кафедри загального і слов'янського мовознавства
факультету гуманітарних наук Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
доктор історичних наук,
Київ, Україна

Ferhad TURANLY,

Professor of the Department of General
and Slavic Linguistics at the Faculty of Humanities,
National University of «Kyiv-Mohyla Academy»,
Doctor of History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: ferhadturany@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4637-7121>

**Династія Гіраїв: ретроспективний огляд
арабографічних писемних джерел**

У статті досліджується історія правлячої в Кримському ханстві династії Гіраїв за відомостями османсько-турецьких і кримськотатарських арабографічних писемних джерел. Наголошується на специфіці стосунків правителів Криму та Османської імперії, їхніх контактів з козацькою Україною. Наукова новизна полягає у цивілізаційному осмисленні історіософії династії Гіраїв і Кримського улусу в контексті розвитку державності останнього та застосуванні авторської методології інтерпретування відповідних історичних подій із урахуванням наявних відомостей означених джерел.

Ключові слова: династія Гіраїв, Висока Порта, Військо Запорозьке, методологія, джерело.

**The Giray Dynasty:
A Retrospective Review of Arabographic Written Sources**

The article examines the history of the Giray dynasty ruling in the Crimean Khanate, which is based on the information from Ottoman-Turkish and Crimean Tatar Arabographic written sources. Emphasis is placed on the specifics of the relations between the rulers of the Crimea and the Ottoman Empire, their contacts with Ukrainian Cossacks. The scientific novelty lies in the civilizational understanding of the historiography of the Giray dynasty and the Crimean Ulus in the context of statehood development of the latter and in the application of the author's methodology of interpreting the relevant historical events, taking into account the available information of the specified sources.

Keywords: the Giray dynasty, Sublime Porte, Zaporozhian Host, methodology, source.

Невід'ємною частиною українського минулого є історія Криму. Водночас вивчення специфіки його політичного розвитку спонукає подальші наукові пошуки різноманітних джерел вітчизняного та іноземного походження. Насам-

перед це стосується періоду XV–XVIII ст., коли на півострові функціонувало державне життя. Найважливіші дослідження еволюції країни за правління династії Гіраїв висвітлено у працях турецьких і українських науковців (Ortekin H., 1938. S. 1–10; Ürekli M., 1989; Halil İ., 1996. S. 76–78;

Мірошниченко М. М., 2002. С. 172–175; Туранли Ф., 2019. С. 20–21)²⁵⁷ та ін. В них висвітлюється встановлення протекторату Османської імперії над Кримським ханством і його наслідки для Бахчисарая та Стамбула. Розглядаються причини посилення морських походів українського козацького війська проти володінь Високої Порти, а також історія формування чорноморського вектора в дипломатичній діяльності гетьманського уряду. Разом з тим при аналізі зазначеної теми слід наголосити на проблемах методології дослідження османсько-турецьких, зокрема кримськотатарських, арабографічних рукописних документів, у яких міститься чимало важливих відомостей про події, що мали місце упродовж відповідного періоду в Східній Європі.

Проблематиці еволюції династії Гіраїв, зокрема питанню виникнення Кримського ханства за даними османсько-турецьких арабографічних джерел, присвячені дослідження низки вітчизняних і зарубіжних авторів (Ürekli M., 1989; Öztürk, Y., 2015. S. 23–24; Turanly F., 2018. S. 137–148; Мицик Ю., 2010; Мавріна О. С., 2006. С. 108–119; Гулевич В. П., 2014. № 6. С. 172–190; Гулевич В. П., 2014. № 6. С. 4–28; Туранли Ф., 2020) та ін. Водночас не всі аспекти тематики висвітлені повною мірою, зокрема й щодо використання кримськотатарських рукописних документів.

Метою статті є аналіз наявних в османсько-турецьких рукописах відомостей про династію Гіраїв та розвиток Кримського ханства під протекторатом Османської імперії.

Задля глибшого розуміння порушеної теми варто зазначити, що існує чимало писемних джерел з історії Кримського улусу, написаних кримськотатарською, кипчацькою і турецькою-османською мовами. Сучасний турецький історик Музафера Уреклі класифікує їх таким чином.

I. Історичні книжки, літописи (*Tarih Kitapları, Vakayî-nâme*), які були написані: 1) в Криму та Дешті-Кипчакці; 2) книжки з історії Криму, що були написані на теренах Османської Туреччини; 3) книжки з османської історії, а також загальноісторичні твори, написані у Високій Порті.

II. Генеалогічні твори (*Şecere ve Ensâb Kitapları*).

III. Книжки-подорожі (*Seyahatnâmeler*), спогади (*Muhtırlar*) та повідомлення (*Raporlar*).

IV. Ярлики, накази, листи, які містять різноманітні відомості (у тому числі дипломатичного характеру), реєстри, прозаїчні тексти (*Yarlıklar, Bitikler ve Münşeat Mecmuâları*).

V. Книги законів (*Kanûnâmeler*).

VI. Грошові знаки, монети (*Meskûkât*) та ін. (Ürekli M., 1989. S. XI–XVIII; Turanly F., 2018. S. 137–148).

У цьому контексті слід зауважити, що одним зі знакових рукописних документів є літопис «Історія хана Сагіб Гірая», написаний в XVI ст. у столиці Кримського ханства Бахчисарай. У той час під протекторатом Високої Порти воно становило потужну збройну силу в Північному Причорномор'ї та й в усій Східній Європі. Здійснюючи воєнні акції, кримські хани чинили розбійні напади на чужі території для отримання здобичі. Щоправда, коли вони, розраховуючи на власні збройні сили, виходили за межі дозволеного, османський уряд вживав жорстких заходів для відновлення порушеного порядку. Так, хан Сагіб Гірай I (1532–1551), попри великі заслуги (зокрема, в усуненні небезпеки з боку Московії), був страчений за наказом султана Сулеймана I Кануні (1520–1566) за перебільшення особистих повноважень (Kaysunîzâde N., 1973. S. 120 vd; Öztürk Y., 2002. S. 480–513; Туранли Ф., 2020. С. 141–142).

Значну частину арабографічних писемних джерел — ярлики, накази, листи, містить збірник документів, підготовлений у 1858 р. викладачем татарської мови Імператорського Санкт-Петербурзького університету, духовним учителем Гусейном Фейзханоглу під назвою «Виявлені тексти та офіційні документи, що стосуються Кримського юрту та тієї сторони».²⁵⁸ У ньому висвітлюються насамперед дипломатичні відносини Кримського улусу з Московією та Польщею. Документи були написані в межах території Дешті-Кипчака кримськотатарською мовою з огузькими елементами і впорядковані за хронологічним принципом. Найдавнішим є «Шертнаме Мехмеда Гірая I [Улуга] (1515–1523) до короля Сигізмунда», написаний 926 р. за літочисленням Гіджри (1520 р. за літочисленням Р. Х.), що стосується необхідності дотримуватися умов договору, а саме: щорічно надсилати подарунки, не порушувати кордонів, встановити вільні торгові відносини та обов'язково виплачувати компенсації за імовірно завдані збитки, а також присяги не чинити зла (Фейзханов Х., 2017. С. 10–11, 16–18). Найпізнішим є ярлик «Селамета Гірая II (1740–1744) до Короля Польщі та Великого Князя Литовського, курфюрста Саксонії Фрідріха Августа II», написаний 1155 р. за літочисленням Гіджри (1742 р. за літочисленням Р. Х.); він стосується необхідно-

²⁵⁷ Гіраї — назва роду і титул династії кримськотатарських ханів, які були спадкоємцями сина правителя Монгольської імперії Чингізхана (1155–1227) на ім'я Джуджі хан, батька першого кримського хана Гаджі Гірая (1420–1455). Відповідно всі наступні очільники кримського престолу використовували цей титул. Слово «Гірай» означає «бути сильним». У 1475 р. син Гаджі Гірая Менлі Гірай (1469–1475, 1478–1515) визнав протекторат Високої Порти. Саме в цей час турецьке військо султана Мехмеда II (1444–1446, 1451–1481) завоювало Кафу й усі генуезькі володіння в Криму, а також підкорили греко-готське Мангупське князівство. Османська держава мала протекторат над Кримським ханством до 1774 р. — часу підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору з Російською імперією.

²⁵⁸ Qırım Yurtuna ve Ol Taraflarğa Dair Bolğan Yarlıqlar ve Hattlar (кр.-тат.).

сті відновлення дружніх відносин і миру, зокрема забезпечення вільного пересування торговців у разі оплати ними податку та гарантії відсутності їхнього утиску (Фейзханов Х., 2017. С. 324–327). Загальна кількість таких документів у збірнику становить 378 одиниць; з них 139 — належить кримськотатарським ханам (Вельяминов-Зернов В. В., 1864).

Розглядаючи династію Гіраїв, варто зазначити, що історія покоління названого роду походить від Тоґая Тимура, сина хана Джуджі (останній був сином хана Дженгіза). Саме кримськотатарські хани по лінії Таш Тимура з роду Тоґая Тимура правили Кримським юртом з XIV ст. до кінця XVIII ст. (Ortekin H., 1938. S. 1–12; Ürekli M., 1989. S. 1–5; İnalçık H., 1996. S. 76–78). Відповідно до визначеної хронології (823–1206 рр. за мусульманським літочисленням / 1420–1792 рр. за християнським літочисленням), доба правління кримськотатарських ханів тривала 372 роки згідно з останнім літочисленням, а завершилась вона з укладенням російсько-турецького Яського мирного договору 1792 р. (Karal E., 1999. S. 19–20).

Стосовно процесу формування та розвитку Кримського ханства варто зазначити, що він був тривалим, а остаточне виокремлення та проголошення своєї незалежності у зв'язку із занепадом Золотої орди відбулося за правління хана Гаджі Гірая I (1420–1455), сина Гияседдіна, онука Таш Тимура. Про таке свідчать монети, що були викарбувані у 845 р. Гіджри на честь першого названого правителя (Ürekli M., 1989. S. 11). Гаджі Гірай I, маючи дружні відносини з литовським князівством, у 1456 р. звернувся до султана Мехмеда II Фатіха (1444–1446; 1451–1481) з проханням надати йому військову допомогу для боротьби проти генуезьких колоній на південному узбережжі Кримського півострова. Але остаточне об'єднання Кримського юрту з Османською державою відбулось у 1475 р. (Öztuna Y., 1994. S. 362–365).

Говорячи про військово-політичну ситуацію, яка складалася упродовж XVI ст. у Північному Причорномор'ї, варто зазначити, що Кримське ханство являло собою в Східній Європі потужну збройну силу, яка періодично здійснювала свої перманентні військові вторгнення на землі Московії, Речі Посполитої, а також України. Однак захоплення Московським царством Казанського у 1552 р. та Астраханського ханств у 1556 р. стало зовнішнім чинником, що призвів до порушення вказаної військово-політичної рівноваги. В османсько-турецьких джерелах містяться відомості про військову діяльність князя Дмитра Вишневецького (Turanly F., 2017, P. 59–81).

Наприклад, зазначається про оточення у 1559 р. фортеці Азов, яка була тоді турецьким володінням, козацьким військом під командуванням названого князя, а також про заходи щодо посилення оборони кордонів Османської імперії на Північному Причорномор'ї, у тому числі фортеці Очаків, від нападів з півночі (Ürekli M., 1989. S. 46; Туранли Ф., 2017. С. 73–83). Йдеться також про те, що вказана ситуація спричинила відповідні заходи з боку уряду Високої Порти, які мали на меті забезпечити зняття облоги з названої фортеці, а саме направлення додаткових збройних загонів урядового війська та провіанту як термінової допомоги оточеному гарнізону фортеці Азова. Окрім того, уряд попередив кримського хана Девлета Гірая I (1551–1577) про ймовірність повторення цих нападів і закликав правителя Кримського ханства бути пильним та готовим до виконання поставлених йому завдань у разі виникнення такої ситуації (BOA²⁵⁹, MD, Nu: 3. S. 45–46; Üzünlü Erdoğan E., 2010. S. 491–492). Водночас, згідно з відомостями, отриманими нами з кримськотатарських, турецьких історичних рукописних документів, найбільшу вигоду від такого становища мала саме Висока Порта, яка використовувала військо Кримського ханства у своїх війнах з Австрією та Іраном.

Наявні джерела засвідчують, що Кримське ханство в часи правління султана Ахмеда I (1603–1617) брало активну участь у війні Високої Порти з названими країнами. За проявлений героїзм у цій війні хан Газі Гірай II (1588–1594; 1594–1608) був удостоєний турецьким султаном звання «Володар меча» (Şâhib-üs Seyf)²⁶⁰, а рід його, відповідним чином, отримав певні привілеї, зокрема недоторканість. Коли згаданий кримський хан помер, представники його родовою (ширіни, мансури, сюдживіти) оголосили сина Газі Гірай II — Токтамиша Гірая (1607/1608–1609) правителем Кримського юрту. Але в султанському палаці було прийнято інше рішення — ханом призначили брата Газі Гірая II — Селамета Гірая I (1608–1610), а на нащадків хана Газі Гірая II — Мехмеда Гірая III й Шагіна Гірая — поклали обов'язки калґая²⁶¹ та нураддіна²⁶² відповідно. Ця подія стала ще й внутрішньополітичним чинником — спонукальним мотивом для активізації процесу формування українськокозацько-кримськотатарського союзу (Туранли Ф., 2020. С. 212–232).

У цьому контексті яснішою постає історія формування чорноморського вектора в зовнішній політиці українського гетьманського уряду. Вона бере свій початок з часів зародження Запорозької Січі, коли, за словами Ярослава Дашкевича, згаданий вектор існував як «...новий елемент

²⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Османський архів головного управління Кабінету міністрів Республіки Туреччина).

²⁶⁰ Особливий титул, який надавався за героїзм, проявлений у битвах.

²⁶¹ Кожний кримський хан призначав собі калґая, тобто заступника.

²⁶² Кривний спадкоємець, що головує в малих місцевих судах, а також очолює в походах малі військові корпуси.

воєнно-політичних реалій, що встановились на степовому кордоні між Європою та Азією в середині XVI ст. Такий стан речей видається цілком зрозумілим: геополітично Запорозька Січ була розташована поміж Литвою (що вже тоді перебувала під польською домінацією) та Кримським ханством, що було васалом Стамбула. Отже, геополітичний фактор вимагав з'ясування характеру відносин між Січчю та Портою» (Дашкевич Я., 2004. С. 61). Важливою також є інформація від відомого кримськотатарського історика-літописця XVIII ст. Гаджі Абдулґафара ібн Гусейна Киримі, який у своїй книзі «Твердиня історії» зазначив, що в 1054 р. Гіджри (10 березня 1644 — 27 лютого 1645) прибув до хана Кримського юрту Іслам Гірая III (1644–1654) козак-богатир на ім'я Богдан Хмельницький. Метою цього візиту було попросити у хана для цього козака та його люду допомоги й захисту. Названий правитель задовольнив прохання Богдана Хмельницького, надавши йому «звання гетьмана» (Hatmanlık Râyesi). Крім того, він призначив одного з видатних кримськотатарських командирів бея фортеці Перекоп, а саме Аргина Туґая, зреалізувати прийняте ханом рішення (Kırımî Al-Nas Abdal-Kaffar, 1343. S. 124–125). Про зазначену подію у вказаному літописі йдеться так: «...1054 році барабаські козаки відвернулись від московитів, а їхній козак-богатир на ім'я [Богдан] Хмельницький прибув до хана Іслам Гірая [III] і попросив притулку. Йому було надано гетьманське повноваження і, у зв'язку із цим у той час був призначений хоробрий і улюблений військовий кримськотатарський бей фортеці Перекоп Аргин Туґай, який у дружбі з ним влітку й взимку здійснили походи до країн кафирів. У результаті безперервних походів протягом кількох років було здобуто так багато трофеїв, полонених людей, тварин та інших багатств, що населення всієї країни стало суцільно багатим, Московія була зруйнована вщент, а про героїзм Туґая в народі переповідали повісті й оду, співали різними мовами “тюркю” (національні пісні). Отже, хан Іслам Гірай був визнаний за гуманну особистість та правителем, що захищає свій народ і надає допомогу тим, хто її потребує... / ...1054 senesinde Berabâş kazağı Moskovlu'dan yüz döndürüb Mineliske nâm bahadır kazağ İslâm Giray Han'a gelüp iltica` itdi ve ana hatmanlık râyesini virüp ol vakitte Or beği olan guzat-ı Tatarın serfirazi olan bahadırın Kırım ümerâsının mümtazı olan Argın Tuğay Beğ'e teslim idüp anın refakatiyle yaz ve kışda ârâm itmezsiniz diyar-ı küffarda akınlar etdiler. Birkaç sene münfekk olmazsınız ol kadar ganâim ve esâri ve mevâşi sebî iğtinam itmişlerdi ki, ahali vilayet-ı ser-â-pâ aġniyadan oldular ve diyar-ı Moskov hemen harabe yüz tutdu. Tuğay Beğ'in gazevâtın hakkında menakib

ve destanlar ve her lisanda türküler söylenir oldu...» (Derin D., 2003. S. 372).

Отже, ці відомості свідчать про те, що результатом згаданої вище історичної події стало здійснення впродовж кількох років низки переможних спільних військових походів проти Московії та Речі Посполитої (Derin D., 2003. S. 55–57; Стороженко І. С., 1993. С. 3–18). Виявлений факт свідчить про існування в зазначений час політичних контактів між Богданом Хмельницьким та Іслам Гіраєм III, які зумовили виникнення в 1648 р. військово-політичного союзу між козацькою Україною та Кримським ханством. У цьому контексті вивчення джерельних свідчень щодо чорноморського вектора дипломатичної діяльності гетьмана Б. Хмельницького важливе значення мають інтерпретація турецьких рукописних документів, наприклад «Листа-наказу від турецького султана Мехмеда IV до козацького гетьмана Богдана Хмельницького» з приводу звернення гетьмана з проханням до султана укласти договір про надання йому захисту, який був написаний в Стамбулі на початку місяця ребіюльеввеля 1061 р. за ісламським літочисленням — Гіджри (22 лютого — 3 березня 1651 р. за християнським календарем)²⁶³. Зокрема, у цьому листі гетьманом висловлюється думка про службу та вірну дружбу із султаном і про становище ворогів України. Коментуючи звернення гетьмана, султан наголошує на своїй готовності надавати підтримку й забезпечувати безпеку тим, хто просить у нього допомоги, і з симпатією та любов'ю є відданими Високій Порті. Мехмед IV (1648–1687) надає великої ваги бажанню, висловленому з боку Б. Хмельницького, віддано служити під протекторатом Османської імперії (Туранли Ф., 2019. С. 61–68). Ці аргументи вкотре підтверджують наявність та тривалість військово-політичних відносин між названими державами.

Щодо цієї теми, на думку вченого-сходознавця Юрія Кочубея, в українській історіографії існує чимало стереотипів. Він акцентує увагу на тому, що об'єктивними джерелами вірогідної інформації про історичні події є саме рукописні документи, зокрема літописи. У цьому контексті необхідне застосування відповідної методології для дослідження названих писемних джерел за умови, що дотримуються такі критерії науковості: адекватність сприйняття і розуміння наданих вивчених нами пам'яток кримськотатарської та османсько-турецької арабографічної писемності, збереження цілісності й точності передачі змісту оригінальних текстів. Варто зазначити, що методика дослідження цієї писемності має свою специфіку, а саме, окрім атрибуції таких рукописних документів, має бути забезпечене їхнє лексичне, граматичне та історичне тлумачення (Туранли Ф., 2020. С. 29–48). Доречно також буде

²⁶³ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник України. Фондосховище. KB-78826. КД — д/п 1157.

зазначити, що для тюркологічних досліджень важливим є твердження Юрія Кочубея щодо переконання в тому, що вітчизняна історіографія «...мусить повернутися обличчям до Сходу, взятися за джерела з турецько-османських архівів» з метою забезпечити відображення об'єктивної та достовірної картини відповідного історичного процесу, що відбувався на українських землях, у тому числі й у Кримськотатарському улусі.

Одержані результати полягають у виявленні пам'яток кримськотатарської та османсько-турецької арабографічної писемності для з'ясування ваги інформаційних ресурсів історії династії Гіраїв, формування та виокремлення Кримського ханства під протекторат Османської імперії, налагодження контактів і встановлення військово-політичного союзу між козацькою Україною та Кримським ханством.

Таким чином, одним із найвагоміших османсько-турецьких та кримськотатарських арабографічних писемних джерел для дослідження династії Гіраїв є «Виявлені тексти та офіційні документи, що стосуються Кримського юрту та тієї сторони» Гусейна Фейзханоглу. Крім того, вони дають змогу окреслити виникнення Кримського ханства, його входження під протекторат Османської імперії в 1475 р. Водночас у джерелах містяться свідчення про відносини Кримського юрту з козацькою Україною, зокрема політичні контакти Богдана Хмельницького з ханом Іслам Гіраєм III і султаном Мехмедом IV.

Додаток

ХРОНОЛОГІЯ ПРАВЛІННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ ХАНІВ

1. Гаджі Гірай Мелек I — 1420–1455.
2. Айдар хан — 1455.
3. Гаджі Гірай I — 1455–1466, 2-ге правління.
4. Нур Девлет Гірай — 1466–1469.
5. Менглі Гірай I — 1469–1474.
6. Нур Девлет Гірай — 1474–1477, 2-ге правління.
7. Джанбек Гірай — 1477–1478.
8. Менглі Гірай I — 1478–1515, 2-ге правління.
9. Мехмед Гірай I Улуг — 1515–1523.
10. Газі Гірай I — 1523–1524.
11. Саадет Гірай I — 1524–1532.
12. Іслам Гірай I — 1532.
13. Сагіб Гірай I — 1532–1551.
14. Девлет Гірай I Тахт Алган — 1551–1577.
15. Мехмед Гірай II Семіз — 1577–1584.
16. Саадет Гірай II — 1584.
17. Іслам Гірай II Дервіш — 1584–1588.
18. Газі Гірай II Бора — 1588–1596.
19. Фетг Гірай I — 1594.
20. Газі Гірай II Бора — 1594–1608, 2-ге правління.
21. Тохтамиш Гірай — 1608.
22. Селамет Гірай I — 1608–1610.
23. Джанібек Гірай — 1610–1622.
24. Мехмед Гірай III — 1622–1627.
25. Джанібек Гірай — 1627–1635, 2-ге правління.
26. Інайет Гірай — 1635–1638.
27. Багадир Гірай I Резмі — 1638–1641.
28. Мехмед Гірай IV Камілі — 1641–1644.
29. Іслам Гірай III — 1644–1654.
30. Мехмед Гірай IV Камілі — 1654–1665, 2-ге правління.
31. Аділ Гірай Чобан — 1665–1671.
32. Селім Гірай I Гаджі — 1671–1677.
33. Мурад Гірай — 1677–1683.
34. Гаджі Гірай II — 1683–1684.
35. Селім Гірай I Гаджі — 1684–1691, 2-ге правління.
36. Саадет Гірай III — 1691.
37. Сафа Гірай — 1691–1692.
38. Селамет Гірай I — 1692–1698, 3-ге правління.
39. Девлет Гірай II — 1698–1703.
40. Селім Гірай I — 1703–1705, 4-ге правління.
41. Газі Гірай III — 1705–1708.
42. Каплан Гірай I — 1708.
43. Девлет Гірай II — 1708–1714, 2-ге правління.
44. Каплан Гірай I — 1714–1716, 2-ге правління.
45. Кара Девлет Гірай — 1716–1717.
46. Саадет Гірай IV — 1717–1724.
47. Менглі Гірай II — 1724–1731.
48. Каплан Гірай I — 1731–1736, 3-ге правління.
49. Фетг Гірай II — 1737–1738.
50. Менглі Гірай II — 1738–1740, 2-ге правління.
51. Селамет Гірай II — 1740–1744.
52. Селім Гірай II Кати — 1744–1748.
53. Арслан Гірай — 1748–1756.
54. Галім Гірай — 1756–1758.
55. Кирил Гірай / хан Делі — 1758–1765.
56. Селім Гірай III — 1765–1767.
57. Арслан Гірай — 1767–1768, 2-ге правління.
58. Максуд Гірай — 1768.
59. Кирил Гірай / хан Делі — 1768–1769, 2-ге правління.
60. Девлет Гірай III — 1769–1770.
61. Каплан Гірай II — 1770.
62. Селім Гірай III — 1771–1772, 2-ге правління.
63. Максуд Гірай — 1772, 2-ге правління.
64. Сагіб Гірай II — 1772–1776.
65. Девлет Гірай III — 1776–1778, 2-ге правління.
66. Шагін Гірай — 1778–1782.
67. Багадир Гірай II — 1782–1783.
68. Шагін Гірай — 1783–1787, 2-ге правління.
69. Шахбаз Гірай — 1787–1788.
70. Багт Гірай — 1788–1792.

СПИСОК БІБЛОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Вельяминов-Зернов В. В. Материалы для истории Крымского ханства (извлечения, по распоряжению Императорской Академии Наук, из московского главного архива Министерства Иностранных Дел) / Издал Владимир Владимирович Вельяминов-Зернов. Санктпетербург: в типографии Императорской Академии Наук, 1864. 941 с. (. ص ٩٤١).
- Гулевич В. П. Крымське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466) // *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 4–28.
- Гулевич В. П. О хронологии правлений и личностях правителей Крымского ханства в 1475–1478 гг. // *Золотоордынское обозрение*. № 2 (4). Казань, 2014. С. 172–190.
- Документи Крымского ханства из собрания Хусейна Фейзханова / сост. и транслит. Р. Р. Абдужемилев; науч. ред. И Миргалеев. Симферополь: ООО «Константа». 2017. 816 с.
- Мавріна О. С. Від улусу Золотої Орди до Кримського ханства: особливості політичної еволюції / Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України // *Сходознавство*. 2006. № 33–34. С. 108–119.
- Мицик Юрій. З джерела до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI — першої половини XVIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 9–10. К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. С. 327–360.
- Мірошниченко М. М. З поезії ханської доби (Історичний портрет) // *Східний світ*. 2002. № 2. С. 172–175.
- Стороженко І. С. Тугай-бей — побратим Богдана. Додаток. О. Акчокраклі. Татарська поема Джан-Мухамеда // *Козацтво*. 1993. № 1. С. 3–18.
- Туранли Ф. (Туранли Фергад Гардашкан Оглу). Історія династії Гіраїв у кримськотатарських і турецьких писемних джерелах та в історіографії // *До 100-річчя від дня народження академіка Омеляна Прицака (1919–2006): тези доповідей міжнародної наукової конференції, 16 травня 2019 р., Київ. Кам'янець-Подільський: ПП «Аксиома», 2019. С. 20–21.*
- Туранли Ф. Турецькі рукописні документи як джерела інформації з історії України другої половини XVI ст. // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. № 2 (133). К., 2017. С. 73–83.
- Туранли Ф. Рукописні документи про чорноморський вектор дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. № 1 (140). К., 2019. С. 61–68.
- Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI — перша чверть XVIII століття): монографія. К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2020. 622 с.
- عُمدت التواريخ، مؤلفی، قریمی الحاج عبد الغفار، نجیب عصم بك طرفندن برمدخل و علاوه لرله نشر اولونمشدر، (تورك تاريخ انجمنی مجموعسی) نك علاوه سی، استانبول مطبعة عامره، ١٣٤٤، ٢٠٧ ص.
- حليم گرای سلطان، گلین حانان یاخود قریم تاریخی، تابع و ناشرع، جودی، استانبول، نجم استقبال مطبعة سی، ١٣٢٧، ص. ٤-٧، جدول ٣، ٢٣٢ (٢٠) ص..
- BOA, MD, Nu : 3 (Hicrî : 966–968 / Milâdî : 1558–1560), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu : 12, Dîvân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, Yayına hazırlayanlar: Nezihî Aykut, İdras Bostan, Murat Cebecioğlu, Feridun Emecen, Mücteba İlgürel, Mehmet vb. Ankara, 1993.
- Derin Derya. Abdülğaffar Kırımî'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi, Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2003. 547 s.
- Halil İnalçık. Giray // *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi. İstanbul, 1996, s. 76–78.
- Ortekin Hasan. Kırım Hanlarının Seceresi. İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1938, 12 s.
- Öztuna Yılmaz. Büyük Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Medenî, Kültür, Teşkilât ve San'at Tarihi, 10 Cilt, Birinci Cild, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., 1994, s. 362–365.
- Öztürk Yücel. Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı, Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım, Edütör: Prof. Dr. Yücel Öztürk. İstanbul, Çamlıca, 2015, s. 23–24.
- Öztürk Yücel. Kırım Hanlığı, Yeni Türkiye Dergisi, Türkler, Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara 2002, s. 480–513.
- Öztürk Yücel. Özü'den Tuna'ya: Kazaklar — 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004, 488 s., 1 Harite.
- Öztürk Yücel. Relations between the Turkish Empire, Zaporozhian Cossacks and Crimean Khanate in the First Half of the 17th Century // *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History. Issue 137*, 2018, pp. 26–34.
- Karal Enver Ziya. Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856), Cilt V, 7. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 19–20. 25. Pakalın Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II. İstanbul, Milli Eğitim Basım Evi, 1993.

- Turanlı Ferhad. Development of the Ukrainian Cossacks and Activities of Dmytro Vyshnevetsky according to the Data from Turkish Written Sources and Historiography, *Akademik İncelemeler Dergisi* (Journal of Academic Inquiries), Cilt / Volume: 12, Sayı / Issue: 1, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, pp. 59–81.
- Turanlı Ferhad. Reflection of the History of the Crimean Ulus in the Crimean-Tatar and Turkish Written Sources and Historiography / Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies // *Congress of International Eastern European Studies*. Kyiv, 2018, s.137–148.
- Ürekli Muzaffer. Kırım Hanlığının Kuruluğu ve Osmanlı Himayesinde Yükseliş (1441 — 1569). Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 98, 1989, 109 s.
- Üzünlü Emine Erdoğan. Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2010, s. 491–492.

REFERENCES

- Veliaminov-Zernov, V. V. (1864). Materialy dlia istorii Krymskogo khanstva (izvlecheniia, po rasporiasheniui Imperatorskoi Akademii Nauk, iz moskovskago glavnago arkhiva Ministerstva Inostrannykh Del). Sanktpeterburg: V tipografii Imperatorskoi Akademii Nauk [in Russian].
- Hulevych, V. P. (2014). Krymske khanstvo i Pivnichne Prychornomia v period pravlinnia Hacy Giray (1442–1466). *Ukrayynskiy istorychnyy zhurnal*, 6, 4–28 [in Ukrainian].
- Gulevich, V. P. (2014). O khronologii pravlenii i lichnostiakh pravitelei Krymskogo khanstva v 1475–1478 gg. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 2 (4), 172–190 [in Russian].
- Dokumenty Krymskogo khanstva iz sobraniia Hussein Faizkhanov (2017). Sost. i translit. R. R. Abduzhemilev; nauch. red. I Mirgaleiev, Simferopol: OOO «Konstanta» [in Russian].
- Mavrina, O. S. (2006). Vid ulusu Zolotoi Ordy do Krymskoho khanstva: osoblyvosti politychnoi evoliutsii. In-t skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho, NAN Ukrainy. *Skhodoznavstvo*, 33–34, 108–119 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yurii (2010). Z dzhherela do istorii Osmanskoi imperii ta Kryms'koho khanstva XVI – pershoi polovyny XVIII st. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 9–10, 327–360 [in Ukrainian].
- Miroshnychenko, M. M. (2002). Z poezii khanskoi doby (Istorychnyy portret). *Skhidnyy svit*, 2, 172–175 [in Ukrainian].
- Storozhenko, I. S. (1993). Tuhay-bey - pobratym Bohdana. Dodatok. O. Akchokrakli. Tatarska poema Dzhan-Mukhameda. *Kozatsvo*, 1, 3–18 [in Ukrainian].
- Turanly, F. (Turanly Ferhad Gardashkan Ohlu) (2019). Istoriia dynastii Giray u krymskotatarskykh i turetskykh pysemnykh dzherelakh ta v istoriohrafii. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, m. Kyiv (16 travnia 2019 r.). *Do 100-richchya vid dnya narodzhennya akademika Omeliana Pritsaka* (1919–2006). Kamianets-Podilskiy, PP «Aksioma», 20–21 [in Ukrainian].
- Turanly, F. (2017). Turetski rukopysni dokumenty yak dzhherela informatsii z istorii Ukrainy druhoi polovyny XVI st. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiya*, 2 (133), 73–83 [in Ukrainian].
- Turanly, F. (2019). Rukopysni dokumenty pro chornomorskyi vektor dyplomatychnoi diialnosti hetmana Bohdana Khmelnytskoho. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiya*, 1 (140), 61–68 [in Ukrainian].
- Turanly, Ferhad (2020). Kozatska doba istorii Ukrainy v osmansko-turetskykh pysemnykh dzherelakh (druha polovyna XVI — persha chvert XVIII stolittia): monohrafiia. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Kırımî, Al-Hac Abdal-Kaffar (1343). Umdetü't Tevârih, Necib Asım Beyin tarafından bir medhal ve ilâvelerle neşr olunmuştur, Türk Târih Encümeni, Mecmuası ilâvesi, Hazırlayan: Necib Âsım. İstanbul, Matbaa-i Âmire [in Turkish].
- Halım Giray Sultan (1327). Gülbün-i Hânân, Necm-i İstikbal Matbaası. İstanbul [in Turkish].
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MD, Nu: 3 (Hicri: 966–968 / Milâdi: 1558–1560), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 12, Divân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, Yayına hazırlayanlar: Nezihi Aykut, İdras Bostan, Murat Cebecioğlu, Feridun Emecen, Mücteba İlgürel, Mehmet vb. (1993). Ankara [in Turkish].
- Derya, Derin. (2003). Abdülgaffar Kırımî'nin, Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi, *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Üniversitesi [in Turkish].
- Halil, İnalçık. (1996). Giray İslam Ansiklopedisi, 14, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi. İstanbul, 76–78 [in Turkish].
- Ortekin, Hasan. (1938). Kırım Hanlarının Seceresi, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası [in Turkish].
- Öztuna, Yılmaz. (1994). Büyük Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Medenî, Kültür, Teşkilât ve San'at Tarihi, 10 Cilt. Birinci Cild, İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., 362–365 [in Turkish].
- Öztürk, Yücel. (2015). Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı, Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım, Edütör: Prof. Dr. Yücel Öztürk. İstanbul, Çamlıca, 23–24 [in Turkish].

- Öztürk, Yücel. (2002). Kırım Hanlığı, Yeni Türkiye Dergisi, Türkler, Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara, 480–513 [in Turkish].
- Öztürk, Yücel. (2004). Özüden Tuna'ya: Kazaklar — 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi [in Turkish].
- Öztürk, Yücel. (2018). Relations Between the Turkish Empire, Zaporozhian Cossacks and Crimean Khanate in the First Half of the 17th Century. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 137, 26–34 [in English].
- Karal, Enver Ziya (1999). Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856), V, 7, 19–20 [in Turkish].
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt II. İstanbul, Milli Eğitim Basım Evi [in Turkish].
- Turanlı, Ferhad. (2017). Development of the Ukrainian Cossacks and Activities of Dmytro Vyshnevetsky according to the Data from Turkish Written Sources and Historiography. *Akademik İncelemeler Dergisi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 12, 1, 59–81 [in English].
- Turanlı, Ferhad. (2018). Reflection of the History of the Crimean Ulus in the Crimean-Tatar and Turkish written sources and Historiography. Concepts, Sources and Methodology in Eastern European Studies. *Congress of International Eastern European Studies*, 137–148 [in English].
- Ürekli, Muzaffer (1989). Kırım Hanlığının Kurluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441–1569). Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: 98 [in Turkish].
- Üzünlü, Emine Erdoğan. (2010). Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 491–492 [in Turkish].

Дата надходження статті до редакції: 12.09.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Селянське питання в епістолярній спадщині Дем'яна Кочубея 1857–1858 років

У статті здійснено аналіз листів Д. В. Кочубея (1786–1859), петербурзького високопосадовця, до його родича Г. П. Галагана (1819–1888), громадського діяча, за період 1857–1858 рр. Автор та адресат належали до верхівки помісного дворянства Лівобережної України, і провідною темою їхнього листування у той час була підготовка до скасування кріпосного права. На підставі цих епістолярних пам'яток виявляються мотиви, якими керувалися прихильники звільнення кріпаків, та окреслюються ідейні засади, на яких Д. Кочубей, Г. Галаган й особи їхнього кола прагнули розв'язати селянське питання.

Ключові слова: Дем'ян Васильович Кочубей, Григорій Павлович Галаган, епістолярій, Селянська реформа, українське помісне дворянство.

Issue of Peasants in Demian Kochubey's Epistolary Heritage of 1857–1858

The article analyses the letters of 1857–1858 by Demian Kochubey (1786–1859), a high-ranking official in St. Petersburg, to his relative Hryhoriy Galagan (1819–1888), a public figure, both of whom belonged to the top local nobility of Left-bank Ukraine. The main theme of these important epistolary texts is the preparation for the abolition of serfdom. This example demonstrates the significant information potential of epistolary materials for the study of emancipatory projects. In particular, from this source we learn about the ideological and moral preconditions of Emancipation reform, from French liberal political economy to Christian humanism, and see the breadth of specific problems facing supporters of peasant emancipation, such as the financial possibilities of the state to ensure the redemption of landed estates for peasants, the principles of peasant land tenure in the post-reform period, the establishment of positive interaction between landlords and peasants after their emancipation for the economic prosperity and avoidance of social conflicts. It is argued that relying on epistolary materials will contribute to the cultural and anthropological understanding of the “emancipation projects” of Ukrainian public figures in the mid-nineteenth century. The need to continue the publication of epistolary materials for further in-depth study of the preparation and implementation of the Emancipation reform was emphasised.

Keywords: Demian Vasyliovych Kochubey, Hryhoriy Pavlovych Galagan, epistolary, Emancipation reform, Ukrainian local nobility.

Розв'язання селянського питання, себто скасування кріпосного права та пов'язані з цим соціально-економічні й громадсько-політичні перетворення, є ключовою проблемою в історії Східної Європи середини XIX ст. Очевидно, що плідність наукових студій у цій царині зумовлюється кількістю та якістю джерел, якими може скористатися дослідник. Для поглибленого вивчення підготовки селянської реформи у Російській імперії зага-

лом і, зокрема, в її «малоросійських губерніях» (на Полтавщині й Чернігівщині) разом із приватними реформаторськими проектами, справочинством центральних і місцевих державних установ, губернських дворянських комітетів з селянської справи й петербурзьких редакційних комісій, публіцистикою й мемуаристикою вельми важливими є епістолярні матеріали. Дослідження приватного листування другої половини 1850-х років унаочнює смислову розмаїтість селянського

питання, показує варіативність мотивів, якими керувалися у своїх вчинках громадські діячі, залучені до його розв'язання, їхній ідеологічний арсенал і нарративні стратегії. Словом, епістолярії допомагають заглибитися в емансипаційний дискурс, без якого Селянська реформа 1861 р. була би неможливою.

Дослідники неодноразово відзначали важливість приватного листування як джерела для вивчення селянського питання, але водночас зауважували, що цей інформаційний ресурс не використовується повною мірою. Своєю чергою, Т. Ф. Литвинова, ґрунтовно обізнана з цією проблемою, слушно зауважила: «[...] Вони, переважно спираючись на “офіційні” матеріали, навіть у персоналогічних розвідках, листування використовують традиційно як додатковий, але не зовсім обов'язковий антураж. Хоча, здавалося б, чого простіше, ніж, зібравши певний комплекс листів, подати на їх основі, скажімо, якийсь сюжетний розворот, характеристику суспільних настроїв тощо, адже саме листи, на відміну від інших еґо-документів, відбивають безпосередні, інколи миттєві реакції, думки, почуття, не до кінця відрефлексовані ідеї [...]» (Литвинова Т. Ф., 2011. С. 604). Це, вочевидь, спричинено величезним обсягом цих текстів і розпорошеністю їх між багатьма архівами, бібліотеками та музеями. Досі лише невелику частину цього джерельного масиву було запроваджено до наукового обігу, що, до речі, вкотре доводить бажаність серйозних археографічних робіт у цій царині.

Зокрема, потребують ретельного вивчення епістолярії представників українських дворянсько-поміщицьких родин Ґалаґанів, Кочубеїв, Маркевичів, Милорадовичів та ін., що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Серед цих матеріалів нашу увагу привернули два листи Д. В. Кочубея Г. П. Ґалаґану, від 28 березня 1857 р. і 24 листопада 1858 р., які, на нашу думку, містять вельми важливі свідчення визрівання емансипаційних інтенцій з-поміж українських поміщиків. Аналіз цих текстів разом із виявленням того контекстуального середовища, в якому вони постали, є метою нашої розвідки.

Дем'ян Васильович Кочубей (1786–1859), автор листів, про які йдеться, на час їх написання належав до петербурзької бюрократичної еліти — був членом Державної ради й мав чин дійсного таємного радника (Модзалевский В. Л., 1910. С. 540–541). Разом зі своїми молодшими братами Олександром Васильовичем, теж членом Державної ради, та сенатором Аркадієм Васильовичем він входив

до своєрідного «українського лобі» в Петербурзі, що відіграло важливу роль у позаофіційних комунікаціях імперського уряду з поміщицькими спільнотами Полтавщини й Чернігівщини та репрезентувало інтереси «малоросійського дворянства» перед столичними правлячими колами. «...Скільки осіб скористалося благодійністю трьох братів, про те знає багато малоросіян, котрі з благоговінням згадують своїх покровителів» (Милорадович [Г. А.], 1878. С. 550). Д. В. Кочубей був заможним поміщиком — йому належав маєток у с. Ярославець Глухівського повіту Чернігівської губернії, де наприкінці 1850-х років було 793 душі кріпаків чоловічої статі (Приложения... Черниговская губ., 1860. С. 4).

Адресат листів Григорій Павлович Ґалаґан (1819–1888) входив, як і Кочубей, до верхівки українського помісного дворянства. Станом на 1857 р. у його власності перебувало понад 3000 кріпаків чоловічої статі й понад 17 000 десятин землі в Чернігівській і Полтавській губерніях²⁶⁴. Замолоду він служив у відомстві державних маєтностей, а згодом обіймав дворянські виборні посади на Чернігівщині: був борзнянським повітовим предводителем (1848–1851), чернігівським совісним суддею (1851–1857) і почесним попечителем Чернігівської гімназії (1853–1860)²⁶⁵. Завдяки шлюбу з Катериною Василівною Кочубей, племінницею Дем'яна Васильовича, укладеному 1847 р., Ґалаґан здобув протекцію петербурзьких Кочубеїв. Для цілісності його характеристики зазначимо, що ще в юності він став засадничим противником кріпацтва (Григорій Ґалаґан. Журнал (1836–1841), 2020. С. 37, 55, 62, 79, 81, 163).

Перший із листів, які нас цікавлять, Д. В. Кочубей написав навесні 1857 р. Це був початок царювання Олександра II, коли у громадських й урядових колах активізувалися прибічники реформ, які передовсім звертали увагу на селянське питання. У цей час, як зазначала Т. Ф. Литвинова, уже розпочалося його «епістолярне та кулуарне обговорення», уже відбувся «обмін думками, знайомство з першими проектами майбутньої реформи, які були представлені не тільки уряду, а й поширювалися в різний спосіб у суспільстві», й «малоросійське дворянство» доволі активно долучалося до цього процесу (Литвинова Т. Ф., 2011. С. 631). Саме до цього часу належить «Проект Д.В.К.», що зберігся в архіві Ґалаґанів і передбачав скасування кріпацтва шляхом звільнення новонароджених селянських дітей, який, за нашим обґрунтованим припущенням, було укладено Д. В. Кочубеєм (Ковальов Є. А., 2020. С. 129–133). У листі Ґалаґану від 28 березня 1857 р. Кочубей

²⁶⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. II. Історичні матеріали. Оп. 1, Спр. 26791. Формулярний список о службе почетного попечителя Черниговской губернской гимназии и судьи Черниговского совестного суда титулярного советника Ґалаґана, составлен 22 июня 1857 года. Арк. 18 зв.

²⁶⁵ Там само. Арк. 18 зв. — 23.

повідомляє, що є непохитним у своєму бажанні звільнити кріпаків і для цього ознайомився з численними проектами розв'язання селянського питання, проте вони видавалися йому незадовільними: «О себе скажу только, что намерение мое нисколько не изменилось и не ослабело, напротив, я теперь более чем прежде укрепился в желании осуществить мою мысль, и это от того, что прежде я ожидал и надеялся чего-либо лучшего от других, чем от самого себя, более практического, более удобоисполнимого и возможного, но, к крайнему моему удивлению и прискорбию, убедился, что те, кои вообще слывут людьми умными, благонамеренными и проникнутыми горячею любовью к ближнему и к успеху святого дела, сами затрудняют исполнение этого дела»²⁶⁶.

Ішлося про те, що проекти, знані Кочубею, передбачали викуп із залученням державних коштів, проте такі фінансові заходи були, на його погляд, нездійсненні: «невозможны и, смею сказать, безрассудны»²⁶⁷. Дійсно, Кримська війна 1853–1856 рр. спричинила глибоку кризу російських державних фінансів. Достатньо зазначити, що 1857 р. бюджетний дефіцит сягнув 75 млн рублів (Блиох І. С., 1882. С. 33). За таких умов намагання залучити державні фінанси для викупу справді видавалося «безрозсудним». Забезпечення селянської реформи за рахунок державних коштів могло здаватися можливим лише тим авторам емансипаційних проектів, які не були ґрунтовно обізнані зі справжнім фінансовим становищем країни, зважаючи на те, що громадський загал не мав доступу до державного бюджетного планування, яке не підлягало оприлюдненню (російський державний бюджет був оповитий «канцелярською таємницею» і не публікувався до 1862 р. (Блиох І. С., 1882. С. 78)). Кочубей же був членом Державної ради, яка розглядала бюджетні пропозиції Міністерства фінансів, тому міг судити про здійсненність викупної операції доволі компетентно.

Усім реформаторським планам, що ґрунтувалися на використанні державних коштів, Кочубей протиставив свій власний план, вочевидь згаданий вже «Проект Д.В.К.». Цей план, як гадав Кочубей, мав істотні переваги, хоча стосувався тільки його власних кріпаків, без претензій на розв'язання селянського питання у загальнодержавному масштабі: «Мой же план гораздо скромнее. Во-первых, он относится только до моего собственного влияния; я вовсе не имею мысли наставлять правительство, учить его, как должно оно устраивать государственные финансы, и не

желаю быть преобразователем всего многочисленного народонаселения, составляющего более 20 м[иллионов] жителей. Во-вторых, я никаких денежных пособий от казны не требую, потому что я имею только одну цель — освободить моих собственных крестьян от крепостной зависимости и устроить их судьбу на лучших началах»²⁶⁸.

Кочубей мав намір найближчим часом приїхати до Ярославця, щоб тут, на місці, вжити підготовчих заходів для здійснення свого проекту. В Україні він сподівався зустрітися з Галаганом і тоді вже докладно викласти йому свої наміри та повідомити про стан селянської справи загалом. Своєю чергою, Кочубей просив «люб'язного племінника», аби той до його приїзду підготував власні міркування щодо селянської реформи. Він закликав Галагана до поміркованості й поступовості: «[...] Ради Бога, не увлекайся даже и добрыми намерениями чрез границу возможного. Добро имеет тоже свои пределы, свыше ему назначенные. Не всякое добро от нас зависит. Не всех благ можно достигнуть вдруг. То, чего нельзя получить и не доставить другому в настоящее время, делается легким в будущем»²⁶⁹.

Побажання Кочубея Галаган задовольнив — склав проект «Про кріпацький стан у теперішній час і про можливість його скасування», робота над яким завершилася у Києві 15 квітня 1857 р. Однак цей проект принципово відрізнявся від того, що планував Кочубей. По-перше, звільненню мали підлягати всі кріпаки, а не лише новонароджені діти. По-друге, звільнені селяни мали бути наділені землею за викуп. По-третє, уряд мав фінансувати викупну операцію²⁷⁰. Саме останню пропозицію Галаган вважав найважливішою. Він взяв до уваги скептицизм щодо фінансової спроможності держави забезпечити викуп селянами землі, але й не зміг визначити засоби для практичного розв'язання цієї ключової проблеми, обмежившись лише найзагальнішими міркуваннями: «[...] в какой степени может правительство участвовать финансовыми мерами в этом деле? Многих приводит это обстоятельство в величайшее недоумение; другие, имея возможность узнать подробности в этом отношении, прямо указывают на меру издержек, которые, по их мнению, правительство на себя может принять, и на источники и форму этого финансового оборота. Нет сомнения в возможности дать выкупу земли от помещиков крестьянам вид ссуды, выданной сим последним, и тем сделать финансовый оборот выгодным. Но до какой степени возможна эта ссуда? Не зная вовсе основательно состояния финансов нашего

²⁶⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45866. Д. В. Кочубей Г. П. Галагану. Арк. 1 зв.

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Там само. Арк. 1 зв. — 2.

²⁶⁹ Там само. Арк. 2–2 зв.

²⁷⁰ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 6949. О крепостном состоянии в настоящее время и о возможности его уничтожения. Арк. 23 зв.

отечества, мы не берем на себя смелости что-либо в этом деле указывать»²⁷¹.

Галаган ознайомлював зі своїм проектом друзів й однодумців. Один із них, Ф. В. Чижов, слов'янофіл, а згодом успішний підприємець, зробив дуже цікаві нотатки на берегах Галаганового рукопису. Щодо здійсненності «фінансового обороту» він був дуже обережним, зауваживши: «Финансовое состояние сегодня довольно плохо. Это уже не тайна»²⁷². Те ж саме стверджував і Кочубей. Вочевидь визначення меж економічних можливостей держави стало важливим чинником в емансипаційному дискурсі вже на самому початку підготовки селянської реформи.

Зазначимо, що викуп став одним із ключових концептів емансипаційного дискурсу, бо в ньому фокусувалися погляди на саму сутність кріпосного права. Галаган приділив чимало уваги цій украй важливій проблемі у своєму проекті. Він переймався питанням: за що саме мають одержати викуп поміщики? Викуп особи кріпака або права поміщика на селянську працю Галаган рішучо відкидав з морально-етичних міркувань, вважаючи за необхідне тільки викуп селянами частини поміщицької землі²⁷³. Тож проблема викупу й пов'язаний з нею «фінансовий оборот» мали сенс лише за умови звільнення селян із землею. У «Проекті Д.В.К.» йшлося про безземельне звільнення, і тільки у віддаленому майбутньому, коли всі селяни поступово стануть особисто вільними, поміщик мав би забезпечити їх землею²⁷⁴. Таким чином, владнання поземельних відносин між поміщиками й селянами відтермінувалося на тривалий час, а проблема негайних додаткових державних витрат на викуп знімалася. Тож Кочубей навесні 1857 р. писав Галагану, що це була «простота», яку він протиставляє мудруванням «ослепленных самонадеянностью преобразователей нашего времени»²⁷⁵. Для консерваторів на кшталт Кочубея, себто налаштованих на позитивні зміни, уповільнення процесу здавалося його забезпеченням.

Особливої уваги гідна проблема мотивації тих, хто так чи інакше підтримував скасування кріпацтва. Чи відчували вони кризу поміщицького господарства, заснованого на примусовій праці селян, або, як висловлювалися радянські історики, «феодально-кріпосницької системи»? Чи керувалися морально-етичними принципами? Ще П. Б. Струве довів, що в Російській імперії панщинне господарство на середину XIX ст. було далеким від розкладу, хоча розвиток сіль-

ськогосподарського виробництва стримувався обмеженістю ринку, а інтенсифікація панщини спричинювала масове невдоволення кріпаків (Струве П., 1913. С. 138). І справді, в господарствах Галаганів і Кочубеїв на Чернігівщині й Полтавщині на межі 40-х — 50-х років XIX ст. ознак системної кризи не було, але не залишалось там емницею невдоволення селянства посиленням визиску; Галагана, зокрема, серйозно занепокоїла «Київська козаччина» — масові селянські заворушення на Київщині весною 1855 р., за якими він пильно стежив з Києва й докладно їх характеризував у листах до петербурзьких Кочубеїв (Ковальов Є. А., 2020. С. 131–137). Отже, як слушно зауважив Струве, якщо загалом потенціал панщинного господарства ще не вичерпався, то скасування кріпосного права об'єктивно суперечило соціально-економічним інтересам поміщиків. Тому у випадку Кочубея прагнення звільнити селян, себто вчинити всупереч власним очевидним інтересам, було морально-етичним вибором. Через це, розмірковуючи у листах до Галагана про розв'язання селянського питання, він звертається до духовних цінностей — християнських (звільнення селян для нього було безумовно богоугодним вчинком) й історичних (почуття відповідальності за долі людей, чиї предки були пов'язані з його родом впродовж декількох поколінь; «мое прародительское поместье» — так він іменує Ярославцев, яким Кочубеї володіли ще з кінця XVII ст.²⁷⁶, й у такому вислові чується підвищено-емоційне ставлення до цього місця). Також варто зважати на те, що Дем'ян Васильович був уже літньою людиною і напевно хотів завершити свій життєвий шлях таким «благим предприятием», як звільнення селян²⁷⁷.

У листі від 28 березня 1857 р. Кочубей між іншим сповіщає Галагана про повернення з Петербурга до Києва В. В. Тарновського (старшого), що мав повідомити обставини селянської справи, які Дем'ян Васильович не хотів довіряти пошті, побоюючись перлюстрації²⁷⁸. Тарновський приїхав до Петербурга на початку 1857 р., щоб взяти участь у «Карлівському проекті» — підготовці звільнення кріпаків у Карлівці в Костянтиноградському повіті Полтавської губернії, в маєтку великої княгині Олени Павлівни, що стало однією з перших спроб практично розв'язати селянське питання на початку правління Олександра II (Листи Петра Редкіна Василю Тарновському-старшому, 2021. С. 26, 101–105). Не виключено, що велика княги-

²⁷¹ Там само. Арк. 25–25 зв.

²⁷² Там само. Арк. 25 зв.

²⁷³ Там само. Арк. 24–25.

²⁷⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6946. Проект Д.В.К. Арк. 1–2.

²⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45866. Арк. 2.

²⁷⁶ Там само. Арк. 1 зв.

²⁷⁷ Там само. Арк. 1 зв.

²⁷⁸ Там само. Арк. 1.

ня й інші учасники «Карлівського проекту» радидилися з братами Кочубеями, як з досвідченими державними діячами та представниками українського помісного дворянства, адже перетворення у Карлівці мали враховувати місцеву соціально-економічну специфіку.

Наступний лист Кочубея датований 24 листопада 1858 р. Галаган у цей час працював у Чернігівському губернському дворянському комітеті з селянської справи як член від уряду. Кочубей живо цікавився станом селянської справи в Чернігові й дякував «люб'язному другу Григорію Павловичу» за повідомлення про роботу в комітеті, зауваживши, що «начало хорошее; но следующие предметы труднее будет разрешить»²⁷⁹. Лейтмотивом його ставлення до реформи залишався позитивний консерватизм: «дабы благая цель была достигнута без гибели других»²⁸⁰, себто йшлося про пошук компромісу між інтересами поміщиків і селян. Втім, ця мета здавалася йому досяжною хіба що з Божою допомогою, якої він і зичив Галагану.

У цьому же листі Кочубей звертає увагу Галагана на розлогу статтю Луї Воловського, французького ліберального економіста польського походження, «Питання кріпосного права в Росії» («La question du servage en Russie»), опубліковану в паризькому двотижневику «Revue des Deux Mondes» впродовж липня-вересня 1858 р. У ній Воловський докладно описав походження кріпацтва в Росії, його особливості в поміщицьких і державних маєтностях, спроби розв'язання селянського питання у першій половині XIX ст. (досвід скасування кріпосного права в остзейських губерніях, появу «вільних хліборобів» і «зобов'язаних селян», зміни у становищі державного селянства). На його думку, після скасування кріпосного права в перспективі селяни мали перетворитися на дрібних землевласників. «Приватна власність є останнім словом у скасуванні кріпацтва», — стверджував він (Wolowski L. La question du servage en Russie. Revue des Deux Mondes, 15 septembre 1858. P. 444), при цьому рішучо виступаючи проти общинного землевлодіння. Воловський вважав, що перетворенню кріпаків на приватних землевласників мала передувати оренда селянами поміщицьких земель з можливістю їх викупати за допомогою іпотечного кредитування. Общині (громаді) з точки зору Воловського слід було стати органом місцевого самоврядування, насамперед для охорони приватної власності, й корисно було би зберегти участь великих землевласників у житті місцевих спільнот за зразком британської аристократії.

Наприкінці своєї розвідки Воловський зазначив: «Коли поміщики припинять користуватися абсолютною владою над селянством, їм залишиться шляхетна місія: вони мусять захищати його й вести його шляхом інтелектуальної емансипації, прелюдією до якої є емансипація матеріальна. Щоб уникнути зловживань дрібною бюрократією, дворянство мусить брати участь у створенні міцної, освіченої та доброзичливої місцевої адміністрації, покликаної діяти вже не у гнітючій формі кріпосництва, а у справедливій формі суспільного інтересу» (Ibid. P. 445).

Стаття Воловського припала до смаку Кочубею, особливо її завершальна (вереснева) частина, де йшлося про скасування кріпацтва. Це була квінтесенція того «щирого консерватизму» («les sentimens véritablement conservateurs»), прибічником якого був Дем'ян Васильович. Він порадив Галагану прочитати цю статтю і ознайомити з нею інших членів Чернігівського комітету. Кочубей пише: «Никто еще ни в России, ни вне оной не писал так здраво, так основательно об этом животрепещущем вопросе, столь для нас близком. Не стану расхваливать его взгляды, его логические рассуждения и заключения, потому что почти все то, что он советует, согласно совершенно с собственными моими убеждениями, кои многим, в том числе и тебе, неоднократно сообщал. Он развивает тоже личность и противится сильно вредному влиянию мира или общины над личностью. Если у вас нет этого журнала, то я найду, может быть, средство прислать тебе хотя сентябрьский номер. Мысли и мнения Воловского могут быть для вас очень полезны при окончательном разрешении этого вопроса»²⁸¹.

Дослідники вже відзначали значний вплив західноєвропейської політекономії першої половини XIX ст., зокрема французьких ліберальних економістів школи Ж.-Б. Сея, до якої був близьким і Воловський, на формування ідеологічних засад розв'язання селянського питання у Росії (Христофоров И. А., 2011. С. 72). Це ж джерело, як бачимо, підживлювало й емансипаційні наміри Кочубея.

Рекомендуючи статтю Воловського Галагану, Кочубей відзначає нехиті французького економіста до «общинного комунізму». Те, що ця тема привернула увагу Дем'яна Васильовича, не було випадковістю. Справа в тім, що у «Проекті Д.В.К.» передбачалося, що після остаточного скасування кріпосного права звільнені селяни мусять створити общину, якій поміщик надасть землю, причому «эту землю владелец предоставляет себе право наделить первоначально каждому хозяину столько по своему усмотрению, но не во вечность,

²⁷⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 45865. Д. В. Кочубей Г. П. Галагану. Арк. 1.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Там само. Арк. 1 зв.

а во владение на правах земли общественной»²⁸², себто йшлося про запровадження общинного землеволодіння, що вочевидь суперечило свободі приватної власності, засадничий для ліберальних економістів на кшталт Воловського. Кочубей, як український поміщик, напевно знав, що общинне землеволодіння не було притаманним українським селянам, проте побутувала думка, що воно є запобіжним засобом проти зубожіння й обезземелювання селянства. Наприклад, П. Г. Редкін, науковець-правник, урядовець і роменський поміщик, восени 1861 р., себто вже під час здійснення селянської реформи, звернувся по пораду до свого друга В. В. Тарновського (старшого) щодо передачі в дар селянам піших наділів на підставі общинної власності: «Вопрос этот поставит тебя в тупик. Как Редкин, истый малоросс, последователь исторической школы, — общинник; да притом вздумал навязывать общину у себя! [...] Дело вот в чем: я очень боюсь свободным с моей стороны актом дарения утверждать такое положение, которое в будущем обратится не в пользу, как я имел ввиду при дарении, но во вред моих крестьян. Что не приобретено трудом, а что даровое, то не прочно, особенно в руках ребенка, как мы видим и на игрушках, им самим сделанных и купленных. Не пройдет и 10 лет, как даровые участки у крестьян или вовсе исчезнут, перейдя в другие руки, или же так раздробятся, так измельчат, что хозяева их снова будут готовы пойти в подсоседки или же превратиться в фактических рабов окружающих их капиталистов, поземельных и денежных» (Листи Петра Редкіна Василю Тарновському-старшому, 2021. С. 129–130).

Можливо, схожі думки мав і Кочубей, коли міркував про майбутнє своїх кріпаків, які мали перетворитися на вільних селян. Щодо Галагана, то він був прибічником селянського приватного землеволодіння. У своєму проєкті селянської реформи, складеному 1857 р., він зазначив:

«Крепкая частная собственность есть лучшая подстрекающая сила к успеху и притом сильная нравственная подпора для земледельца»²⁸³, і припускав лише початкове зрівняльне наділення селян землею та кругову поруку в стягненні платні за землю.

17 квітня 1859 р. у Петербурзі після швидкоплинної хвороби Дем'ян Васильович Кочубей помер. Він не дожив до скасування кріпосного права, але в останні дні його життя поруч з ним був Григорій Павлович Галаган, який навесні 1859 р. приїхав до Петербурга для роботи членом-експертом у редакційних комісіях, де остаточно визначатимуться засади селянської реформи, і спілкування з Дем'яном Васильовичем напевно не минулося даремно для уточнення його поглядів на розв'язання селянського питання, а протекція Кочубеїв додала йому вагомості у столичних правлячих колах²⁸⁴.

Отже, аналіз листування Д. В. Кочубея з Г. П. Галаганом 1857–1858 рр. показує, наскільки істотним є інформаційний потенціал епістолярних матеріалів для студіювання підготовки скасування кріпосного права. З цього джерела ми довідуємося про ідеологічні й морально-етичні передумови селянської реформи — від французької ліберальної політекономії до християнського гуманізму, а також бачимо широту спектра конкретних проблем, які поставали перед прибічниками «селянської емансипації», як-от фінансова спроможність держави забезпечити викупну операцію, засади селянського землеволодіння у пореформений час, налагоджування позитивної взаємодії поміщиків із селянами після їх звільнення заради економічного піднесення країни й уникнення соціальних конфліктів. Зрештою, опора на епістолярні матеріали сприятиме культурно-антропологічному осмисленню «емансипаційних проєктів» в українському селі середини XIX ст.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Блиох И. С. Финансы России XIX столетия. История — статистика. Т. II. Санкт-Петербург: Тип. Товарищества «Общественная польза», 1882. 295 с.
- Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / Упорядкування, вступна та прикінцева статті, коментарі: М. Будзар, Є. Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. І. Колесник. К.: StreamArLine, 2020. 248 с.
- Ковальов Є. А. «Народ хотів свободи»: відображення Київської козащини 1855 року в листуванні та щоденникових нотатках Г. Галагана. *Київські історичні студії*. 2020. № 2 (11). С.131–137.
- Ковальов Є. А. «Проєкт Д.В.К.» у підготовці скасування кріпосного права в Росії. *Київські історичні студії*. 2020. №1 (10). С. 129–133.
- Листи Петра Редкіна Василю Тарновському-старшому: 1833–1866 / Упорядники: М. Будзар та ін. К.: Вид-во StreamARLine, 2021. 184 с.

²⁸² ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6946. Арк. 1–2.

²⁸³ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6949. Арк. 29–29 зв.

²⁸⁴ Про останню хворобу, смерть і поховання Д. В. Кочубея Г. П. Галаган докладно повідомляв у листах до своєї дружини: ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46137, 46138.

- Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Д.: Ліра, 2011. 732 с.
- Милорадович [Г. А.]. Аркадій Васильевич Кочубей. 1790–1878. Некролог. *Русская старина*. 1878. Т. XXIII. С. 546–550.
- Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. II (Е — К). К.: Тип. Товарищества Г. Л. Фронцевич и Ко, 1910. 720 с.
- Приложения к Трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. Т. 6. Санкт-Петербург, 1860. 540 с. разд. паг.
- Струве П. Б. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX в. Москва: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1913. 340 с.
- Христофоров И. А. Судьба реформы: русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.
- Wolowski L. La question du servage en Russie. *Revue des Deux Mondes*. 1858. 15 juillet, 1 aout, 15 septembre.

REFERENCES

- Blioh, I. (1882). *Finansy Rossii XIX stoletia. Istoriia — statistika*. (Vol. 2), Peterburg: Obshchestvennaia polza [in Russian].
- Hryhoriy Galagan. *Zhurnal (1836–1841)*. (2020). Kyiv: StreamARLine [in Russian].
- Kovalov, Ye. (2020). «Proiekt D.B.K.» u pidhotovtsi skasuvannia kriposnogo prava v Rosii [“D.V.K. Project” in Preparation of the Emancipation Reform in Russia]. *Kyiv Historical Studies*, 1(10), 129–133 [in Ukrainian].
- Kovalov, Ye. (2020). «Narod khotiv svobody»: vidobrazhennia Kyivskoi kozachchyny 1855 roku v lystuvanni ta shchodennykovykh notatkakh H. Galagana [“People wanted freedom”: Reflection of the “Kievan kozachchyna” of 1855 in the correspondence and diary notes by Hryhoriy Galagan]. *Kyiv Historical Studies*, 2(11), 131–137 [in Ukrainian].
- Khristoforov, I. (2011). *Sudba reformy: ruskoie krestianstvo v pravitelstvennoi politike do i posle otmeny krepstnogo prava (1830–1890-e gg.)*. Moscow: Sobranie [in Russian].
- Lysty Petra Riedkina Vasyliu Tarnovskomu-starshomu: 1833–1866. (2021). Kyiv: StreamARLine [in Russian].
- Lytvynova, T. (2011). «Pomishchyska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII — u pershii polovyni XIX st. (ideolohichnyi aspekt)*. Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].
- Miloradovich, G. (1878). Arkadii Vasilievich Kochubei. 1790–1878. Obituary. *Russian Antiquity*, 23, 546–550 [in Russian].
- Modzalevskii, V. (1910). *Malorossiiskii rodoslovnik*. (Vol. 2), Kiev: Tip. Tovarishchestva G. L. Fronckevich i K° [in Russian].
- Prilozheniia k Trudam redaktsionnykh komissii. Svedeniia o pomeshchichikh imeniakh. (1860). Vol. 6, S. Petersburg [in Russian].
- Struve, P. (1913). *Krepstnoie khoziaistvo. Issledovaniia po ekonomicheskoi istorii Rossii v XVIII i XIX v.* Moscow: Izdatelstvo Sabashnikovykh [in Russian].
- Wolowski, L. (1858). La question du servage en Russie. *Revue des Deux Mondes*. 15 juillet, 1 aout, 15 septembre [in French].

Дата надходження статті до редакції: 18.06.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.214>
УДК 94(477-25)»18/19»: [316.6:616-036.22]:070

Анна ГЕДЬО,

завідувачка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Anna HEDO,

Head of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: a.hedo@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

Марк МІЛЮТИН,

студент спеціальності «Історія та археологія»
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Mark MILIUTIN,

Student in History and Archeology,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mymiliutin.iff19@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2676-9139>

Санітарно-епідеміологічна ситуація в Києві в умовах соціальної нестабільності на шпальтах міської преси кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Стаття присвячена висвітленню санітарно-епідеміологічної ситуації в Києві на сторінках періодичних видань «Киевлянин», «Южная Копейка», «Киевские вести», «Киевская мысль» наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. З'ясовано інформаційний потенціал газетних повідомлень у дослідженні міської системи охорони здоров'я, визначено передумови епідемічних спалахів у Києві. Опрацювання матеріалів газет дало змогу виявити проблемні напрями роботи міської влади у санітарній та комунальній сферах, а саме: неналежний контроль за дотриманням санітарних норм у місцях соціальної активності, невідповідність системи міського господарства потребам часу, нерозвиненість систем водопостачання і каналізації, стихійні сміттєзвалища, збільшення кількості безхатченків та інших маргінальних представників. Зазначені чинники були передумовою для інфекційних спалахів у місті.

Ключові слова: газети, «Киевлянин», Київ, епідемії, хвороби, лікарні, охорона здоров'я.

Sanitary and Epidemiological Situation in Kyiv in Conditions of Social Instability on the Pages of the City Press of the Late 19th — Early 20th Century

The article is devoted to the study of the issue of health care and urban economy, on the pages of periodicals: "Kyivlyanyn", "Kievskie Vesti", "Kievskaya Mysl", "Yuzhnaya Kopeyka" at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.

The study of the historical experience of the city in times of pandemics acquires special importance, and the study of the communication process in times of social upheaval acquires new relevance. The analysis of newspaper periodicals, as a key communication space of the 19th and early 20th centuries, makes it possible to find out the informational potential of newspaper messages in the study of the city's health care system, to determine the prerequisites of epidemic outbreaks in Kyiv. For more professional processing of newspaper information, content analysis was used, the essence of which is the selection, fixation and measurement of the frequency of the usage of repeated text fragments.

Processing of newspaper materials made it possible to: identify problematic areas of work of the city government in the sanitary and communal spheres, namely, inadequate control over compliance with hygienic standards in places of social activity, the inadequacy of the city economic system to the needs of the time, underdevelopment of water supply and sewerage systems, spontaneous landfills, an increase in the number of homeless people and other marginal representatives.

These factors were a prerequisite for infectious outbreaks in the city. The analysis of reference data makes it possible to compare the logic of the presentation of sanitary and medical information, and, in addition, to monitor

the dynamics of the course of epidemics, to establish specific diseases for each district of the city, depending on their location, population quota, placement of objects that are centres of epidemic and social instability, namely, prisons, bazaars, cemeteries, hospitals.

Keywords: newspapers, Kyiv, epidemics, diseases, hospitals, health care.

Епідеміологічне благополуччя міст традиційно посідає важливе місце в житті громад та управлінському процесі градоначальників. Сьогодні, з огляду на епідеміологічні процеси, пов'язані з розповсюдженням коронавірусу, поширенням інформаційних повідомлень про це, та відповідно реакцією людей на них, вплив інформації на повсякденність тощо, аналіз газетної періодики, яка формувала медійний дискурс XIX — початку XX ст., виявляється вкрай актуальним. Це дає нам змогу простежити настрої, які панували серед широкого загалу у часи пошестей, та реакцію представників влади на постанні перед ними виклики.

Як і сьогодні, наприкінці XIX — початку XX ст. тематика, пов'язана із розповсюдженням хвороб, епідемій, була вкрай значущою для періодики. І на відміну від нинішніх засобів інформації та презентації новин, у той час головним джерелом були виключно газети.

Джерелознавчим питанням вивчення міської періодики присвячені дослідження О. Левчук «Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.)» (Левчук О., 2018), І. Гребцової «Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів регіональної преси середини XIX ст.» (Гребцова І., 2020). Питання епідемій у контексті міського життя розкрито у роботі В. Шандри й О. Карліної «Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)» (Шандра В., Карліна О., 2020).

Реконструювати санітарно-епідеміологічну ситуацію в Києві дають змогу матеріали міської періодики кінця XIX — початку XX ст. Зокрема, це газети «Киевлянин», «Южная Копейка», «Киевские вести», «Киевская мысль». Замітки, звіти, хроніки, інтерв'ю, рекламні оголошення, огляди, аналітичні статті, рецензії, коментарі, з яких склалися номери газет, допомагають відстежити мережу лікувальних, аптечних та медико-рекреаційних закладів, покликаних задовольняти потреби і запити населення з питань охорони здоров'я, визначити основні проблеми в медичній галузі того часу, шляхи їх вирішення тощо.

Підвищити інформативність такого невичерпного джерела, як преса дає змогу якісно-кількіс-

ний аналіз — контент-аналіз, що є формалізованим методом інтерпретації текстів.

Метою розвідки є аналіз відомостей газетної періодики Києва кінця XIX — початку XX ст. для дослідження санітарно-епідеміологічної ситуації в місті.

Різкий приріст населення Києва (у 1874 р. в місті налічувалося 124 тис. мешканців, у 1897 — 248 тис., а в 1913 — 600–700 тис.²⁸⁵) був зумовлений швидкою індустріалізацією та урбанізаційними процесами. Зростали виробничі потужності, відкривалися нові заклади освіти, розбудовувалася транспортна інфраструктура, розширювався житловий фонд, про що також свідчать повідомлення «Киевлянина» у 1900 р.: «Будівельна лихоманка цього року не поступається попередній. В будівельний відділ міської управи щоденно надходять клопотання про отримання дозволу на зведення нових будівель... Домовласники ламають одно- і навіть двоповерхові будинки, щоб поставити на їх місці багатоповерхові громадини — п'ятиповерхові будинки. Ціни на садибні ділянки високі»²⁸⁶.

З розвитком транспортної системи міста стало питання ремонту доріг. Місцева влада була неспроможна на ефективну і своєчасну реакцію, тому містяни лагодили вуличне покриття самостійно, засипаючи вибоїни і ями перегноем, сміттям. Тож «у періоди підвищеної вологості, окрім нестерпного смороду, породжувалася холера та інші хвороби» (Левчук О., 2018. С. 175).

Існувала й проблема водопостачання. Артезіанських свердловин було недостатньо, і кияни були змушені споживати дніпровську воду, яка подавалась водопроводом.

Заголовки «Киевлянина», «Киевских вестей», «Киевской мысли» яскраво описують проблему доступу до питної води в місті та потенційні загрози: «Затоплення нечистотами»²⁸⁷, «Нестача води»²⁸⁸, «Каналізаційні справи»²⁸⁹, «Хто отруєє питну воду в Києві»²⁹⁰. В них були зафіксовані численні факти про спускання нечистот з каналізації в Дніпро, публікувалися скарги жителів різних районів на Товариство водопостачання і Товариство міської залізниці, які, як приватні акціонерні підприємства, неохоче піддавалися впливу міської адміністрації і практично не виконували

²⁸⁵ Вобль К. Очередные задачи городского хозяйства в России. *Известия киевской городской думы*. 1914. № 9. С. 6–17.

²⁸⁶ Строительная лихорадка. *Киевлянин*. 1900. 8 февраля (№ 39). С. 4.

²⁸⁷ Затопления нечистотами. *Киевская мысль*. 1908. 1 февраля (№ 30). С. 2.

²⁸⁸ Недостаток воды. *Киевские вести*. 1909. 22 мая (№ 133). С. 3.

²⁸⁹ Канализационные дела. *Киевское слово*. 1905. 1 февраля (№ 136). С. 3.

²⁹⁰ Кто отравляет питьевую воду в Киеве. *Киевская мысль*. 1907. 5 апреля (№ 94). С. 3.

своїх зобов'язань у сфері благоустрою та гігієни, чому не змогли протистояти навіть численні адміністративні стягнення з акціонерів, які нерідко сягали 500–600 руб. (Левчук О., 2018. С. 195).

У повідомленні під назвою «Особлива нарада з питань водопроводу»²⁹¹ йшлося про те, що у воді, яка постачається з водопроводу на Подолі, виявлені жовті пластівці, що випадають в осад. На міській санітарній станції було проведено аналіз і з'ясовано, що причиною осаду є властивий для артезіанської води жовтий грибок. Для ширшого обговорення проблеми голова санітарної станції Райкевич ініціював засідання спеціальної комісії із залученням представників науковців, інженерів, також до роботи долучився голова санітарної управи міста Овксентій Корчак-Чепурківський. В газеті зазначалося, що «нарада визнала, що вода, яка постачається у водопровід Подолу, без сумніву артезіанська, що доводить її безбарвність, оскільки вода дніпровська має неприємне жовте забарвлення. З цієї метою, окрім її аерації, варто запровадити і фільтрацію, на чому було зауважено в минулому році Корчаком-Чепурківським»²⁹². Комісія також ухвалила рішення про огляд межигірської бурової свердловини і проведення біологічного аналізу жовтого грибка.

Система фільтрації води, про яку йшлося на засіданні комісії, була дійсно ефективним методом, що зміг би убезпечити киян від заражень холерою і тифом. Це підтверджував іноземний досвід. У повідомленні від 1909 р. під заголовком «Значення здорової води»²⁹³ йшлося про досвід фільтрації води у французькому місті Шербург. У 1898 р. у місті трапилася епідемія тифу, що забрала життя 25 містян при населенні міста 32 тисячі осіб і 63 військових із загальної кількості гарнізону 8 239 осіб у місті. З часом у місті встановили систему фільтрації води. І ось у 1908 р. знову сталася епідемія тифу у військовому кварталі, де не було встановлено систему очищення води. Цього разу було зафіксовано 54 летальних випадки серед військових і лише 1 — серед цивільного населення.

У Києві фільтрація води була не надто якісною. Газета «Киевская мысль» восени 1908 р. публікувала результати аналізів трьох зразків води: дніпровської фільтрованої і нефільтрованої та артезіанської, що споживалася городянами, і зазначала: «...вода фільтрована виявилася з водяними блохами і взагалі не відповідає тій воді, яка мала б постачатися за контрактом міста з водопровід-

ною спільнотою (об'єднанням). Артезіанська вода прозора, але з високим ступенем окиснення»²⁹⁴.

У червні 1909 р. під головуванням начальника Південно-Західного краю відбулася нарада, присвячена водопровідному питанню, на якій обговорювалася доцільність артезіанського водопостачання у місті. «Інженер Ессен доповідав, що бували дні, коли у водопровідну мережу надходило 1940 відер артезіанської води». Йшлося і про позитивний вплив артезіанського водопостачання: «особливо вплинула артезіанська вода на зниження епідемії холери і черевного тифу»²⁹⁵. Члени комісії дійшли висновку про те, щоб «залишити артезіанське водопостачання, і дніпровську воду не допускати, сподіваючись, що споживання артезіанської води у найближчому майбутньому сягне 2,5 мільйонів відер»²⁹⁶.

Спорудження сучасної системи каналізації було дуже затребуваним для повноцінного функціонування міського простору. Проблеми і перспективи її будівництва відбилися у заголовках міської періодики: «Експертна каналізаційна комісія»²⁹⁷, «До питання міської каналізації»²⁹⁸, «Роботи із розширення мережі міської каналізації»²⁹⁹.

Аналіз газетних матеріалів кінця XIX — початку XX ст. дає змогу визначити довжину та райони проходження каналізаційної системи, виявити основні труднощі її будівництва, функціонування, подальшого розширення та реорганізації. Публікації місцевих газет засвідчують, що, незважаючи на оперативність робіт Київського товариства каналізації, до початку революції 1905–1906 рр. (під час будівництва першої черги) ще не були каналізовані Печерськ, Плоська, Лук'янівська міські дільниці та передмістя, а основна діяльність Товариства зосередилася у так званому «верхньому місті».

У 1908 р. було розроблено проєкт, за яким передбачалося каналізувати усі райони Києва і завершити каналізаційні роботи другої черги під керівництвом архітектора Городецького.

Матеріали щодо обговорення цієї проблеми та можливі варіанти планів подальшого будівництва трапляються на сторінках періодичних видань міста «Киевлянин», «Киевское утро» тощо. Вони дають змогу дізнатися про будівництво та роботу Звіринської насосної станції і локальних мереж каналізації, що обслуговували Кадетський корпус та Києво-Печерську лавру. На сторінках міської періодики наявна інформація про те, що на Куре-

²⁹¹ Особое совещание по водопроводному вопросу. *Киевлянин*. 1905. 12 мая (№ 130). С. 2.

²⁹² Там само.

²⁹³ Значение здоровой воды. *Киевлянин*. 1909. 28 июля (№ 206). С. 3.

²⁹⁴ Артезианское водоснабжение. *Киевская мысль*. 1908. 21 октября (№ 292). С. 3.

²⁹⁵ Совещание по водопроводному вопросу. *Киевские вести*. 1909. 17 июня (№ 159). С. 4.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Экспертная канализационная комиссия. *Киевские вести*. 1909. 7 февраля (№ 37). С. 5.

²⁹⁸ К вопросу о городской канализации. *Киевские вести*. 1907. 21 июня (№ 10). С. 3.

²⁹⁹ Работы по расширению сети городской канализации. *Киевлянин*. 1909. 16 мая (№ 136). С. 5.

нівці, Лук'янівці й Печерську каналізаційні системи було прокладено на початку ХХ ст.

Аналіз газети «Киевлянин» свідчить, що санітарно-епідемічна ситуація міського середовища кінця ХІХ — початку ХХ ст. перебувала в жалюгідному стані. Типовими хворобами для тогочасного киянина були тиф, туберкульоз, різноманітні венеричні хвороби, холера. Серед проблем санітарно-медичного напрямку варто відзначити антисанітарію, розгул епідемій, екологічний дисбаланс, невпорядкованість міської системи охорони здоров'я.

Висвітлюючи цей аспект, слід виокремити кілька чинників, які призвели до такої ситуації. По-перше, варто відзначити стан київських базарів, а саме Сінного, Галицького, Єврейського. По-друге, вагомий внесок у погіршення ситуації вносили тюрми, що розташовувалися поряд з житловими масивами.

Функціонування київських ринків було невпорядкованим. Відсутність жорсткого контролю з боку міської влади над дотриманням санітарних норм перетворювали місця торгівлі на стихійні смітники, які були розповсюджувачами хвороб і бруду.

Для підтримки чистоти на ринках усі торговці обкладалися податком на прибирання базарних площ, але у хроніці «Киевлянина» за 21 березня 1908 р. змальована типова картина тогочасного київського базару: «Вчора ми сповіщали про поганий стан Сінного ринку. Але виявляється, що інші базарні площі знаходяться в ще більш жахливому стані. Базари Бессарабський, Троїцький, Житній і Єврейський, розміщені в центральних частинах міста, є неймовірно смердючими клоаками. Впродовж зими накопичилася надзвичайно велика кількість відходів і гною. Тепер, коли сніг і лід розтанули, все це розкрилося і почало розкладатись. Незважаючи на це, міська влада повністю припинила прибирання площ від нечистот. Починаючи з 1 березня жодна площа ні разу не підлягала очищенню. Тяжко собі навіть уявити, що в такому великому та багатому місті, як Київ базари перетворюються в такі клоаки. Необхідно, однак, визнати, що значна частина провини за вкрай антисанітарний стан міста і особливо ринкових площ покладається на міську поліцію, в обов'язковість якої входить слідкувати за виконанням обов'язкових постанов, наданих міським правлінням, та складання протоколів на поруш-

ників цих постанов»³⁰⁰. Далі кореспондент повідомляє про наслідки такого недбалого ставлення влади і зазначає, що «на більшості ринків процвітають азартні ігри в карти і кості і обкрадають селян усілякі темні особистості... справжнім лихом для городян є ціла армія жебраків і всіляких інших, які заповнюють усі людні вулиці та кутки міста і наполегливо чіпляються до перехожих. Багато з цих жебраків завжди п'яні і поводять себе вкрай зухвало, ніяких заходів по боротьбі з цим нашестям на місто бешкетників і хуліганів поліція не вживає, ніби їй це не стосується»³⁰¹.

Говорячи про ринки як про місця зосередження маргінальних прошарків суспільства, варто звернути увагу на кількісні показники, які наводилися в міській пресі. У період з 18 березня по 1 квітня працівниками поліції було затримано: жебраків — 117; повій — 125; осіб, які порушували обов'язкові постанови міської думи, — 134; п'яничок — 388³⁰².

При огляді рекламного блоку газет спостерігається велика кількість оголошень лікарів-венерологів, що може свідчити про поширення статевих хвороб, насамперед сифілісу. Підтвердженням є рубрика «Лікарі та лікарні» щоденника «Киевские вести»: за 8 листопада 1907 р. з 15 оголошень 13 пропонували медичні послуги лікування сифілісу, шкірно-венеричних хвороб та статевого безсилля³⁰³; за 7 лютого 1909 р. всі 11 рекламних оголошень належали лікарям-венерологам³⁰⁴, за 28 березня 1909 р. — 9 з 12³⁰⁵. Враховуючи те, що ця проблема торкалася особистих сфер життя потенційних пацієнтів, оголошення супроводжувалися фразами «анонімно» або «без розголошення». За кількістю рекламних оголошень лікування шкірно-венеричних захворювань першість тримали кабінети лікарів Черняка, Фарбера, Базилевича, Бротмана, Гольденберга, Фейгенберга та Клейнера, Пауля та Маркуса. Вартість огляду в різні роки та залежно від фахівця коливалася від 30 до 60 коп. (Левчук О., 2018. С. 193).

Окрім оголошень венеричного спрямування, привертає увагу велика кількість оголошень «Притулок для вагітних та породіль»³⁰⁶, «Акушерка Н. В. Василевська приймає вдома... секретно вагітних і породіль»³⁰⁷, «Акушерка Є. Є. Єриклинцева приймає вдома... секретно вагітних і породіль»³⁰⁸. І поряд з цим: «Біля будинку № 10 на вулиці Пирогівській покинута дитина жіночої статі 1 місяць від народження. Біля будинку № 11 на

³⁰⁰ Городское благоустройство. *Киевлянин*. 1908. 21 марта (№ 81). С. 3.

³⁰¹ Там само.

³⁰² Деятельность чиновников полиции. *Южная копейка*. 1912. 5 апреля (№ 465). С. 2.

³⁰³ Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1907. 8 ноября (№ 146). С. 1.

³⁰⁴ Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. 7 февраля (№ 37). С. 1.

³⁰⁵ Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. 28 марта (№ 84). С. 1.

³⁰⁶ Убежище для беременных и родильщиц. *Киевлянин*. 1905. 12 мая (№ 130). С. 4.

³⁰⁷ Акушерка Н. В. Василевская. *Киевлянин*. 1905. 31 декабря (№ 360). С. 4.

³⁰⁸ Акушерка Е. Е. Ерыклинцева. *Киевлянин*. 1905. 31 декабря (№ 360). С. 4.

Ігорівському провулку покинута дитина чоловічої статі 6 місяців від народження. Діти направлені до притулку»³⁰⁹. Повідомлень вищезгаданого змісту знаходимо чимало, що дає змогу стверджувати, що і в місті існувала проблема таємно вагітних і підкидьків.

Зворотною стороною київських ринків була тіньова торгівля. Незаконна реалізація алкоголю особливо активізувалася після підвищення ціни на нього, про що йшлося у повідомленні кореспондента «Газети»: «У відповідності до розпорядження Міністерства фінансів від 1 жовтня цього року буде змінена нова “расценка казенных питей” у посуді усіх розмірів. За цією розцінкою звичайне вино міцністю у 40 % (проміле) буде продаватися по 8 руб. 40 коп. за відро (збільшена ціна на 5 %), спирт міцністю у 57 % — по 11 руб. 97 коп. за відро, спирт міцністю у 95 % — по 19 руб. 95 коп. і столове вино — по 12 руб. за відро. Внаслідок зміни цін керуючими акцизними податками зроблено розпорядження про зміну на посуді етикеток»³¹⁰.

На сторінках періодичної преси є свідчення про умови утримання у київських в'язницях. «Южная копейка» від 21 травня 1912 р. містить публікацію під назвою «Виворіт Києва. Клопівники» такого змісту: «...заарештований потрапляє в “клопівник”, вся обстановка якого полягає в голих нарах і знаменитій “параші” — місткій посудині для природних потреб арештованих... Для спання ніякої постільної білизни не передбачається, сплять прямо на голих дошках, користуючись своїми власними платтями. Для “досвідченої людини” такий спосіб відпочинку не викликає складнощів, але найстрашніше, що вночі їх обліплюють комахи, а головним чином клопи. В приміщеннях для арештованих їх незліченна кількість ... з усіх шпарин у стінах та нарах і дошки виповзають клопи і атакують сплячих. Арештовані б'ють, душать клопів, але це не зменшує полчищ»³¹¹.

Середовище існування ув'язнених зумовило поширення серед них таких хвороб, як дифтерія, віспа, туберкульоз, скарлатина. Тому в'язниці у масштабах міста поставали суттєвою загрозою для його налагодженого існування як суспільного організму. Насамперед вони погіршували медико-санітарну ситуацію у межах того району, де розташовувалися. Наприклад Лук'янівка, де базувався Лук'янівський тюремний замок, на той час була лідером по захворюванню на тиф і туберкульоз. Населення, що проживало поряд

з такими об'єктами, стикалося з психологічними (біля в'язниць гуртувався певний контингент, який створював неприємності, порушуючи спокій) та житловими (нааявність у приміщеннях блошиць, пацюків, тарганів, клопів тощо) проблемами. Одним із методів боротьби зі шкідниками була продукція Товариства «Київська парфумерна лабораторія»³¹².

У 1901 р. в Одеському порту були помічені зачумлені пацюки, тому київська міська влада оголосила, що за кожного вбитого пацюка буде сплачувати 3 коп. У листопаді в газеті «Киевлянин» зазначалося, що «трупні пацюків повинні бути принесені у ганчірках “просочених гасом” до пожежної частини зранку з 10 до 14 години»³¹³. Серед превентивних заходів, спрямованих на попередження виникнення холерних осередків, міська управа закликала домовласників, представників закладів, утримувачів готелів: «1) невідкладно вжити заходи для очищення маєтків від сміття, гною; 2) про кожний підозрілий випадок захворювання, і особливо відносно осіб, прибулих з південних губерній, повідомити місцевого санітарного лікаря і 3) звертати увагу на погребі і особливо на захворювання і падіж пацюків, про що повідомляти санітарів»³¹⁴.

Київська преса свідчить, що організацією охорони здоров'я в Києві займалась окружна інспектура охорони здоров'я, яка складалася з різних спеціалізованих структур, в тому числі й Миського відділу охорони народного здоров'я. У Києві в цей період функціонували міські лікарні, що перебували на балансі київської адміністрації, медичні заклади, створені на громадський кошт та за сприяння відомих меценатів, клініки при монастирях, спеціалізовані центри медичного факультету Київського університету, Товариство швидкої медичної допомоги, що почало діяти у місті ще з кінця XIX ст., а також ціла низка приватних лікарень та медичних кабінетів, про які йшлося на сторінках газет.

Тема епідемій була присутня на сторінках київських газет імперської доби. Якщо ж порівнювати її висвітлення з сучасною подачею інформації, коли на сторінках газет активно висвітлюється симптоматика хвороби, тоді перевага надавалася публікації кількісних показників перебігу спалахів тих чи інших хвороб. Така тенденція була пов'язана з відсутністю загальноприйнятих клінічних описів основних інфекційних хвороб.

Лікарі не мали усталеного алгоритму лікування видів тифу — черевного, поворотного та ви-

³⁰⁹ Оставленные дети. *Киевлянин*. 1901. 13 октября (№ 283). С. 4.

³¹⁰ Согласно распоряжению министра финансов... *Газета*. 1908. 10 октября (№ 33). С. 5.

³¹¹ Изнанка Киева. «Клоповники». *Южная копейка*. 1912. 21 мая (№ 507). С. 5.

³¹² Антиклопин. *Южная копейка*. 1912. 5 мая (№ 493). С. 2.

³¹³ Киевская городская управа доводит до всеобщаго сведения. *Киевлянин*. 1901. 8 ноября (№ 309). С. 3.

³¹⁴ Там само.

сипного. Точно відомо, що збудниками тифу були воші. Убезпечитися від зараження можна було дотримуючись правил гігієни й піддаючи продукти харчування термічній обробці.

Тиф, віспа, дифтерія, сухоти, скарлатина, холера — типові хвороби для киян початку ХХ ст., загострення яких припадало на весну й осінь. У цей час лікарні не мали вільних ліжок-місць, бо до Києва на лікування приїздили жителі околиць, де була відсутня кваліфікована медична допомога. Від загальної кількості померлих у Києві за рік третина загинула саме від згаданих хвороб.

У випусках «Киевлянина»³¹⁵ за 1898 р. наявні кількісні дані на добу щодо захворювання на тиф за такою схемою: «1) прибуло; 2) одужало; 3) переведено до притулку для одужуючих; 4) загальна кількість хворих, які перебувають у міських лікарнях, серед них окремо чоловіків, жінок, дітей»³¹⁶. Окрім щоденної статистики по тифу, «Киевлянин» подавав тижневу статистику захворювань, де зазначалася загальна кількість інфікованих за тиждень висипним і поворотним тифом, кількість хворих по районах міста і порівняння цих показників з попереднім звітним періодом.

Посилаючись на інформацію Відділу народного здоров'я Київської міської управи, газета повідомляла кількісні показники за такою схемою: 1) прибуло; 2) одужало. Наприкінці викладу зазначалося: «В усіх випадках зазначених гостро-шлункових хвороб виявлено, що на холеру підозри не має»³¹⁷. Газета «Киевские вести» щодобово подавала дані про кількість уражених холерою у вигляді таблиці, де зазначалися лікарні Олександрівська, Кирилівська, Військовий госпіталь³¹⁸.

У повідомленнях під назвою «Холера в Києві» друкувалися кількісні показники за весь час епідемії. Окремо по кожній лікарні інформували про кількість госпіталізованих і померлих. Особливістю статистичних повідомлень цієї газети було подання у відсотку померлих від загальної кількості уражених³¹⁹.

Щодо причин інфікування холерою існувала так звана «міазматична теорія», згідно з якою спалахи хвороби залежать від різкої зміни погоди, а зараження відбувається повітряно-крапельним шляхом. У 1883 р., коли німецький гігієніст і мікробіолог Р. Кох відкрив холерний вібріон, утвердилася думка про те, що зараження відбувається через забруднену воду, а люди, що її вжили, стають агентами холери. На початок ХХ ст. лікарі, назвавши останню «хворобою брудних рук», по-

чали наголошувати на дотриманні особистої гігієни (Шандра В., Карліна О., 2020. С. 40).

Крім добової статистики натрапляємо на сторінках «Киевлянина» на повідомлення про санітарний стан справ на середину поточного місяця. Наприклад, у випуску газети від 8 липня 1869 р. йшлося про те, що станом на 1 червня у міських лікарнях перебувало 1554 особи. З 1 червня по 16 червня було госпіталізовано — 827, одужало — 883, померло — 62; станом на 16 червня у лікарнях перебувало — 1446 осіб. Далі окремо повідомлялося про уражених тифом, зворотною гарячкою, сифілісом і туберкульозом (сухотами) від загальної кількості хворих. На сам кінець зазначалося, скільки осіб померло в місті за звітний період. Але на окрему увагу заслуговує уточнення наприкінці статистичної замітки: «Серед померлих у віці 90 років і старше є відставний рядовий, який помер у кирилівських богоугодних закладах на 103 році життя»³²⁰.

У схожому статистичному повідомленні за другу половину березня стосовно загальної кількості померлих у місті редакція газети використовувала як джерело повідомлення представників різних конфесій, тобто записи з метричних книг.

«Киевлянин» є найбільш повним джерелом періодики щодо медичної статистики, оскільки на своїх сторінках подавав піврічні відомості про хворих у Києві. Так, у замітці «Захворювання і смертність Києва у другій половині 1868 року» редактори посилалися на місцевий статистичний комітет і зазначали, що з 1 липня 1868 по 1 січня 1869 року через усі міські лікарні пройшло — 12 639 осіб, з них одужало — 10 162, померло — 754, залишалось на 1 січня — 1623³²¹.

У другому півріччі 1868 р. найбільш поширеними захворюваннями серед містян були: сифіліс — 1466 уражених; різновиди гарячки — 1461; тиф — 1380; переміжна лихоманка — 1198; бугорчатка (туберкульоз) — 400. Загалом у Києві за звітний період померло 1174 особи, з них у лікарнях — 754.

Слід зазначити, що наприкінці подавалися такі відсоткові показники: «Співвідношення хворих до загальної кількості населення становить 12,639 : 89,527, тобто 7,01 %; співвідношення померлих до хворих; співвідношення померлих 1,177 % : 89,527, тобто понад 50 %»³²².

Якщо у «Киевлянині», «Киевских вестях» повідомлення про перебіг спалахів обмежува-

³¹⁵ Движение тифозных больных в городе. *Киевлянин*. 1898. 4 января (№ 4). С. 2.

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Там само.

³¹⁸ Движение холерных заболеваний в Киеве. *Киевские вести*. 1907. 8 ноября (№ 146). С. 2.

³¹⁹ Холера в Киеве. *Киевские вести*. 1907. 8 ноября (№ 146). С. 3.

³²⁰ Санитарное состояние в г. Киеве во второй половине июня. *Киевлянин*. 1869. 8 июля (№ 79). С. 3.

³²¹ Заболевание и смертность Киева во второй половине 1868 года. *Киевлянин*. 1869. 19 апреля (№ 46). С. 2.

³²² Там само.

лися кількісними показниками, то в «Киевской мысли» вказували вік, стать, ім'я та прізвище хворого, соціальний статус, домашню адресу тощо: «За вчорашній день в Олександрівську лікарню з підозрою на холеру: Прокопенко Василь 27 р. чорнороб з пристані; Сілач Акуліна 26 р. кухарка (Деміївка, Совська, 60); Сітнікова Анна 25 р. прочанка... Всього за день і ніч до холерного бараку Олександрівської лікарні надійшло 10 осіб»³²³.

За схожим алгоритмом сповіщали і про одужалих: «За вчорашній день з холерного відділення Олександрівської лікарні виписались з одужанням: Браїловський Харитон, Томашевська Євдокія, Сабанова Марія...»³²⁴

Також повідомлялося про особливості виявлення і госпіталізації хворих: «Вчора з пароплава, прибулого в Київ з низовин Дніпра, була знята курсистка у якої констатували симптоми холери. Хвора переміщена на плавучий барак»³²⁵.

В «Киевской мысли» редактори звертали увагу читачів на помилки у статистиці хворих: «У вчорашньому номері в замітці про захворювання в лікарні для чорноробів припущено друкарську помилку: хворих у холерному бараці 1 вересня утримувалося 9, а не 19 як надруковано»³²⁶.

«Южная копейка» повідомляла статистику епідемій у рубриці «Про перебіг інфекційних захворювань», в якій подавалися відомості таким чином: «Міським відділом охорони народного здоров'я зареєстровані за час з 25 по 31 березня наступні випадки інфекційних захворювань у м. Києві та його передмістях: тиф черевний — 3, висипний-поворотний — 41, віспа — 10, дифтерит — 10, скарлатина — 9, кір — 17, коклюш — 1, дизентерія — 2»³²⁷.

Кір, скарлатина, кашлюк (коклюш), а часто й дифтерія, вважалися дитячими хворобами, які мали характер епідемій. Кір мав високі показники смертності. Скарлатина, що вражала три-, чотирирічних дітей, займала друге місце за поширеністю. До 60 % сягала смертність від дифтерії. Хвороба мала високий показник летальності — до 60 %. Лише після 1894 р. вона пішла на спад унаслідок використання в лікуванні антитоксичної протидифтерійної сироватки. Однак захворювання продовжувало залишатися масовим серед бідноти з огляду на недостатнє харчування, слабкий імунітет, недоступність ліків. Вакцинація запроваджувалася з великим запізненням, інших

методів лікування не було (Шандра В., Карліна О., 2020. С. 41).

В газетах подавалися відомості про лікарні, до яких надходили хворі: Лікарня для чорноробів, Лікарня громади Червоного Хреста, Єврейська лікарня, Олександрівська і Кирилівська лікарні, лікарня Покровського монастиря та Лаврська лікарня. Для кожного медзакладу окремо зазначалася на добу кількість госпіталізованих і осіб, які одужали.

Матеріали періодики дають змогу простежити і межі поширення епідемій. Тифом і холерою хворіли містяни, що мешкали у Либідському районі й на Лук'янівці. Скарлатина була поширена на Куренівці, на Печерську хворіли дифтеритом.

Окремо варто зосередитися на питанні епідемії тифу і викликів, пов'язаних з нею, оскільки її перебіг знайшов ґрунтовне висвітлення на сторінках київських газет. Це підтверджують такі заголовки газети «Киевлянин»: «На боротьбу з тифом», «По жертва на користь хворих тифом»³²⁸. У місті функціонував комітет з боротьби з епідемією тифу, куди надходили добровільні пожертви з усієї імперії, і за повідомленням з «Киевлянина» на кінець квітня 1909 р. статки комітету склали 34 317 руб. 5 коп.³²⁹

У місті існувала проблема нестачі ліжок-місць у медичних закладах, тож у Лікарні жінок-лікарів спеціалісти оглядали прислугу і годувальниць, а також вакцинували пацієнтів проти віспи. Фактом гендерної диференціації є підкреслення статевої приналежності лікаря «жінка-лікар Балабанова, жінка-лікар Пашкевич, жінка-лікар Гібельман»³³⁰.

Серед газетних повідомлень знаходимо інформацію про те, що 19 листопада 1901 р. в госпіталізації і отриманні медичної допомоги в міській лікарні було відмовлено тяжкохворому вихованцю притулку імені імператора Олександра II. Інцидент змусив генерал-губернатора Трепова звернутися до міського голови і нагадати йому, що, згідно з розпорядженням міської управи, вихованцям притулків завжди надавалася допомога у цій лікарні. Окрім того, ненадання допомоги хлопчику призвело до погіршення хвороби і тепер потребує більш ретельного лікування. Тому Трепов звернувся до міського голови з пропозицією зробити розпорядження, «щоб завжди і повсяк час у міській лікарні був відкритий прийом для вихованців притулків»³³¹.

³²³ Заболевание. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 4.

³²⁴ Там само.

³²⁵ На Днепре. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 3.

³²⁶ Обязательное постановления г. начальника края. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 3.

³²⁷ О движении инфекционных заболеваний. *Южная копейка*. 1912. 5 апреля (№ 465). С. 4.

³²⁸ Пожертвование в пользу больных тифом. *Киевлянин*. 1898. 4 января (№ 4). С. 5.

³²⁹ В комитет для борьбы с тифозной эпидемией в г. Киеве. *Киевлянин*. 23 апреля (№ 111). С. 3.

³³⁰ Женщина-врач А. С. Балабанова. *Киевлянин*. 1898. 4 января (№ 4). С. 1.

³³¹ Отказ больницы принять тяжелобольного. *Киевлянин*. 1901. 30 ноября (№ 331) С. 4.

Слід зазначити, що в повідомленні не вказувалося, на що хворів хлопчик і з якої причини лікар відмовив йому в допомозі, але все одно згаданий випадок є непересічним для того часу.

Зважаючи на обсяг роботи медиків у часи спалахів, міська управа підвищувала заробітну плату на період епідемій: санітарним лікарям до 200 руб. і витрати на пересування 50 руб. кожному на місяць, тимчасовим санітарним лікарям з 65 до 120 руб., санітарам — 50 руб. на місяць³³².

Обслуговування нетифозних хворих здійснювалося Лікарнею графині Ігнатієвої, Амбулаторною лікарнею Маріїнської громади, Подільською лікарнею Червоного Хреста та Київською міською лікарнею Цесаревича Олександра, про що свідчать графіки їхньої роботи, надруковані на сторінках газети «Киевлянин».

В Лікарсько-Педагогічному інституті амбулаторно і безоплатно приймали підлітків 15 років, важких стосовно виховання. Консультації вів невропатолог та психіатр, завідувач кафедри Університету Святого Володимира, професор Іван Сікорський — власник будинку, де розташовувався інститут. Ініціаторами створення були його доньки — Ольга й Олена³³³.

У 1908 р. під час пощесті холери координаційним органом у місті щодо протидії епідемії була санітарно-виконавча комісія, до якої входили представники самоврядування, поліції, головний лікар міста, санітарні лікарі й директори лікарень. На першому засіданні у вересні комісія ухвалила таке: надати лікарям вакцину для щеплення охочих; розв'язати питання водопостачання артезіанської води на Звіринець; замість кип'яченої води розвозити артезіанську; стежити за якістю води у криницях, за дотриманням чистоти на ринках; пропагувати серед киян не вживати сирого молока і кип'яченої води³³⁴. За недотримання приписів була передбачена «адміністративна відповідальність — арешт терміном до 3 місяців або грошовий штраф до 300 рублів»³³⁵.

Одним із найбільш ефективних заходів у боротьбі з епідеміями була вакцинація. У Києві діяв висповий комітет, що вів облік дітей, які ще не пе-

рехворіли на віспу, навчав щепіїв і забезпечував їх вакцинами й інструментом.

У 1901 р. Київський бактеріологічний інститут пропонував протидифтерійну, протистрептококову та протитуберкульозну сироватки, сироватки проти правця і сибірки, а також вакцину Пастера³³⁶. На 1913 р. у Києві діяло 25 щепіїв (Шандра В., Карліна О., 2020. С. 45). Щепіями були медики та цирульники, які окрім косметичних процедур могли щепити, лікувати зуби і ставити п'явки. Існувала можливість проведення аналізів: «Хіміко-бактеріологічна лабораторія О. І. Гейліг: Аналіз сечі, мокротиння, молока, води, інше»³³⁷. З метою проходження рентгену для діагностування туберкульозу можна було звернутися до Інституту фізичних методів лікування доктора Гарлінського³³⁸ та Рентгенівського кабінету Анни Павлівни Шлейфер³³⁹.

Отже, київська періодика є достатньо репрезентативною у вивченні санітарно-епідеміологічної ситуації в місті. Її матеріали як ключового комунікаційного простору кінця ХІХ — початку ХХ ст. дають змогу простежити настрої, що панували серед широкого загалу в часи пощестей, та реакцію представників влади на постані перед нею виклики. Ретельний аналіз текстів свідчить про невідповідність системи міського господарства потребам часу. Так, невирішеною залишалася проблема стихійних сміттєзвалищ, особливо в таких місцях соціальної активності, як ринки. Наступним викликом, з яким стикалося місто, було існування в його межах Київського тюремного замку. У газетах повідомлялося, що заарештовані перебували в антисанітарних умовах, не мали змоги дотримуватися гігієни і нормально харчуватися, постійно потерпаючи від клопів і пацюків, що зумовило часті спалахи дифтерії, віспи, туберкульозу, скарлатини. Поширення статевих хвороб серед киян мало вплив на попит на ринку праці послуг окремих лікарів, тому після стоматологів першість тримали венерологи. Тобто у боротьбі з пощестями держава віддавала перевагу карантинним методам і менше уваги звертала на розвиток мікробіології та епідеміології.

³³² По постановлению городской управы. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 3.

³³³ Врачебно-Педагогический Институт. *Киевлянин*. 1905. 9 февраля (№ 40). С. 4.

³³⁴ Городская санитарно-исполнительная комиссия. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 4.

³³⁵ Обязательное постановления г. начальника края. *Киевская мысль*. 1908. 3 сентября (№ 244). С. 3.

³³⁶ Киевский бактериологический институт. *Киевлянин*. 1901. 5 ноября (№ 306). С. 4.

³³⁷ Химико-биологическая лаборатория О. И. Гейлиг. *Киевлянин*. 1905. № 11. С. 6.

³³⁸ Институт физических методов лечения. *Киевлянин*. 1904. № 205. С. 5.

³³⁹ Рентгеновский кабинет. *Киевлянин*. 1904. 10 апреля (№ 100). С. 6.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Hedo A., Miliutin M. Epidemics in Kyiv covered in the newspaper periodicals of the city of the late 19th — early 20th centuries. *Skhid*. 2021. № 2 (3). P. 12–18.
- Гребцова І. С. Контент-аналіз як метод вивчення матеріалів регіональної преси середини XIX ст. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2020. Вип. 31. С. 145–157.
- Левчук О. В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 280 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchuk_Olena/Hazetna_periodyka_Kyieva_iak_dzherelo_doslidzhennia_miskoho_povsiakdennia_1905-1914_rr.pdf.
- Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–54. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_5_5.

REFERENCES

- Hedo, A., & Miliutin, M. (2021). Epidemics in Kyiv covered in the newspaper periodicals of the city of the late 19th — early 20th centuries. *Skhid*, 2(3), 12–18 [in English].
- Hriebtsova, I. (2020). Kontent-analiz yak metod vyvchennia materialiv rehionalnoi presy seredyny XIX st. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 31, 145–157 [in Ukrainian].
- Levchuk, O. (2018). *Hazetna periodyka Kyieva yak dzherelo doslidzhennia miskoho povsiakdennia (1905–1914 rr.)*. PhD Dissertation. Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].
- Shandra, V., & Karlina, O. (2020) Epidemii ta borotba z nymy v Ukraini (kintsia XIX — pochatku XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 37–54 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Простір українських гуманітаріїв 1920-х років у спогадах Надії Суровцової

У статті розглядаються спогади, які є важливими свідченнями для вивчення минулого. Водночас дослідники вважають спогади суб'єктивним джерелом, на яке впливає пізніший власний досвід автора. Мемуари Надії Суровцової про діячів українського радянського відродження 1920-х років є вагомими для дослідження української гуманітарної інтелігенції того часу. Застосовані спеціальні методи історичного дослідження, а саме мікроісторичний, просопографічний. Показано, що у середині 1920-х років Харків жив насиченим літературно-мистецьким життям. Надія Суровцова у спогадах окреслює локуси українського відродження: де збирались та працювали основні творчі сили тогочасної столиці; проблеми, які обговорювались в середовищі гуманітаріїв.

Ключові слова: Надія Суровцова, спогади, Лесь Курбас, Олесь Досвітній, Юрій Смолич.

Environment of Ukrainian Humanitarians in 1920s in Memoirs of Nadiia Surovtseva

The article analyses the memoirs that are important for the research of the past. They are especially important, or sometimes the only source for examination of Ukrainian soviet history, as some documents just not survived or were created by the soviet ideologists. At the same time, scientists consider memoirs as a subjective source, that is influenced by the understanding of an author. Despite this, memoirs allow us to explore the social connections among intellectuals in particular. The memoirs of a writer Nadiia Surovtseva, who was imprisoned by the soviet regime for many years, are important for the study of the humanitarian intellectuals of 1920s. The subject matter of this article is an environment of Ukrainian humanitarians in memoirs of Nadiia Surovtseva between 1925–1927 which are stored in Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. The following special methods of historical analysis were used: microhistorical, and prosopographical. It was shown that Kharkiv, as a capital of a soviet Ukraine, was living in a dense cultural life. Nadiia Surovtseva in her memoirs about Oles Dosvitniy, Les Kurbas, Yurii Smolych depict the cultural life of humanitarian intellectuals, their personal, social and cultural connections. These memoirs are accompanying the colours of the day to day life of the “red renaissance” members in comparison with the book “Memories” of the Ukrainian writer. Memoirs about these famous cultural figures of the soviet Ukrainian capital in 1925–1927 also fix the information on their connections with the abroad — both personal and cultural. The analysis of the epicenters of Ukrainian renaissance in 1920s is important in memoirs of Nadiia Surovtseva. She outlines the places, where the main cultural forces met and worked in Kharkiv, and the problems discussed by the humanitarians. The particular attention is devoted to the approach of the responsible memoirs writing mentioned by the author.

Keywords: Nadiia Surovtseva, memoirs, Oles Dosvitniy, Les Kurbas, Yurii Smolych.

Спогади — це осмислення минулого. Загальноприйнятим вважається те, що спогади пишуть автори завжди із залученням власного пізнішого досвіду. Це і робить їх, на думку вчених, суб'єктивними. Дійсно, вважаємо, що для спогадів характерний подвійний погляд автора — як він сприймав події тоді, коли вони відбувались, і тоді,

коли через певний час (більший чи менший) їх описував. Також варто враховувати фактор «випадання» із пам'яті окремих фактів, оцінок, процесів. Інколи таке «випадіння» є свідомим — тобто замовчуванням та перекручуванням. Втім, саме спогади дають змогу з'ясувати багато обставин і подій, які не можуть відобразити державні та офіційні документи. На нашу думку, можна

зарахувати до жанру спогадів і літературний портрет, адже тут зосереджується увага на кількох важливих епізодах з життя, діяльності того, чий опис створюється. Такі ознаки мають спогади письменниці, науковиці, жертви радянських репресій Надії Суровцової про відомих діячів українського радянського відродження 1920-х років.

Спочатку схарактеризуємо джерела. Важливою подією в українській мемуаристиці став вихід «Спогадів» Н. Суровцової в 1996 р. (Суровцова Н., 1996). За своєю палітрою імен, подій і сюжетів вони не тільки є цікавими, а й розкривають важливі та малознані сторінки тривалого періоду української історії. Втім, частина вартісних спогадів української діячки не увійшла до цього видання, але доступна в архівах України. Так, фонд Надії Віталіївни Суровцової є в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 284). Він містить важливі біографічні матеріали. Своєю чергою, Л. Падун-Лук'янова у 2001 р. опрацювала і видала листи Н. Суровцової (Суровцова Н., 2001). Цікавий комплекс документів містить фонд української діячки № 302 у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ). Це переважно рукописи і мемуари. Саме на них зупинимось. Частина цих спогадів про письменників і митців 1920–1930 рр., яка не увійшла до видання «Спогадів» 1996 р., була опублікована ще у часи перебування у часописі «Слово і Час». Зокрема, про Леся Курбаса, Олесь Досвітнього, Олександра Олесь, Гната Хоткевича (Суровцова Н., 1990. С. 77–79 Б; Суровцова Н., 1990. С. 79–82 Г; Суровцова Н., 1990. С. 88–92 А; Суровцова Н., 1990. С. 77–79 В). Цікавий і змістовний спогад про радянського військового і політичного діяча Ю. Коцюбинського не був опублікований у той період. Це джерело досліджувала Людмила Якименко у 2010 р. (Якименко Л. М., 2010 А; Якименко Л. М., 2010 Б).

Слід зазначити, що біографії Н. Суровцової присвячено чимало досліджень. Лише у зв'язку з нашою темою згадаємо монографію І. Кривошеї та Л. Якименко про українську діячку. У цьому ґрунтовному дослідженні викладено складну біографію, висвітлено коло спілкування письменниці й журналістки (Якименко Л., Кривошея І., 2016. С. 135–145). Також важливим є дослідження П. Синицького спогадів Н. Суровцової (Синицький П. Е., 2006 А), її кримінальної справи 1928 р. (Синицький П. Е., 2006 Б) та загалом біографії у дисертації науковця (Синицький П. Е., 2010).

Якщо оцінювати спогади Н. Суровцової, то, на нашу думку, вона їх писала, напевне, для того, щоб

зафіксувати події минулого, не сподіваючись на швидку публікацію. Тому вважаємо їх достатньо щирими: «Писати спогади було досить складно. Я відчула свій обов'язок залишити слід від довгого і багатого на події, враження, зустрічі життя. Чимало там було і свідків тих подій» (Суровцова Н., 2001. С. 58). Але водночас, після десятиліть поневірянь по таборах і тюрмах, вона все ж розуміла, що відверті спогади можуть стати речовими доказами у новій кримінальній справі. Адже Н. Суровцова мала досвід пошуку власних літературних творів у бібліотеках і архівах для публікації після повернення із заслання. Про те, що загроза нового арешту й ув'язнення була реальною, свідчить обшук і вилучення 6 зошитів зі спогадами 28 вересня 1977 р. в її помешканні в Умані³⁴⁰.

Предметом нашого дослідження є простір українських гуманітаріїв у спогадах Н. Суровцової про ті два «творчі» роки в радянському Харкові у 1925–1927 рр. за документами, які зберігаються у ЦДАМЛМУ. Простір, або ще, як нині поширився термін у гуманітаристиці, локус української гуманітарної інтелігенції. Під цим виразом маємо на увазі такі складники: місце життя і роботи; коло спілкування (у спогадах добре проглядає); установи, заклади, в яких працювали; тематика бесід, проблеми, які обговорювалися в середовищі; побут гуманітаріїв. У дослідженні, крім загальноісторичних, застосовані спеціальні методи історичного дослідження, а саме мікроісторичний, просопографічний.

Серед перших представників української гуманітарної еліти у спогадах Н. Суровцової потрібно розглянути Олесь Досвітнього. Саме до нього вона потрапила на роботу у Всеукраїнське кіно-фотоуправління (ВУФКУ) відразу після прибуття до Харкова. У спогадах Надії Суровцової Олесь Досвітній постає таким: «здається, не було очей голубіших над його, вдачі — бурхливішої, жвавішої. Він не жив, він горів. Радісно, весело, без чаду»³⁴¹. Це був її спогад про молодість, «таким я його знала, таким він і залишився назавжди в моїй пам'яті». Мемуаристка також описує середовище українських гуманітаріїв у Харкові того часу, осередком якого з 1925 р., після смерті В. Елана-Блакитного, була редакція «Вістей». Вона цікаво відтворює локус літературного осередка радянської столиці України. Редакція була зручно розташована посередині вулиці Сумської, і всі заходили туди, часто й літературна молодь, протилежна «по літературній традиції». На другому поверсі, у «невеличких кімнатках юрмилися письменники... Надвечір там бувало аж темно від диму, курили тоді завзято і немилосердно»³⁴². Ре-

³⁴⁰ Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины (ЦДАМЛМУ). Ф. 302. Оп. 1. Спр. 132. Протокол обшук Суровцової Н. В. органами відділу БРСВ. Фотокопія. Арк. 2.

³⁴¹ ЦДАМЛМУ. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 2. Олесь Досвітній. Арк. 1.

³⁴² Там само.

дактора Є. Касьяненко було ледве видно, і коли загальний шум досягав критичної межі — він благально дивився над окулярами. Саме з цим колом Н. Суровцова і познайомилась, прибувши до Харкова у 1925 р. Її було вирішено рекомендувати у сценарний відділ ВУФКУ, яким і завідував Олесь Досвітній. ВУФКУ розташовувалося на вулиці Пушкінській. У сценарному цеху працювало четверо: Н. Суровцова, Т. Польська, Ю. Яновський, М. Бажан. Н. Суровцова разом із М. Бажаном писали сценарії та редагували їх. Олесь Досвітній був трошки старший за молодих літераторів (йому було 34 роки), і до нього ставились хоч і по-товариськи, але з повагою. Спогад містить цікаве зауваження мемуаристки — тоді мало існувало родинних вогнищ і всі «гуртувались біля громади»³⁴³. Сценарії до ВУФКУ приносили переважно аматори-новачки. «Тут же все правда, тут списане цілісненьке моє життя», — переконував молодий хлопець Досвітнього. Той усіх терпляче вислуховував, і відвідувачі йшли від нього, якщо не задоволеними, то заспокоєними.

У «Вістях» сперечались на «біжучі» теми, по роботі, літературних справах, «лагодилися на полювання в Яреськи Остап Вишня, Хвильовий, Досвітній»³⁴⁴. Постійними відвідувачами були М. Йогансен, С. Пилипенко, О. Копиленко, Г. Коцюба, О. Довженко (на той час карикатурист «Вістей»). Завжди тривали творчі суперечки. Зауважимо, що ці гуманітарії належали до різних літературних угруповань. Це був «час шукань і завзяття і товариських “бойових” відносин». А матеріальне становище, за спогадами Н. Суровцової, було важким: «Дихало повітря добою громадянської війни — побут був спартанський»³⁴⁵.

Ще одним локусом, який притягував літераторів і загалом гуманітаріїв радянського Харкова, був будинок письменників імені Блакитного. Там грали у більярд, приймали важливих іноземних гостей — Анрі Барбюса, Йоганіса Бехера, румуна Панаїта Істраті. Саме там купили право на сценарій останнього — «Кіра Кіраліна». Цей фільм потім був поставлений ВУФКУ. А П. Істраті, взявши гроші, написав вже за кордоном «ганебні» статті про українських письменників та розірвав відносини з комуністичним режимом³⁴⁶.

Цікава деталь від Н. Суровцової: існував так званий партмаксимум і заробіток комуністів був обмежений, одяг скромний, меблі нагадували студентські роки. Досвітній жив у двох кімнатах

з двома маленькими дітьми, дружиною та козою (!). Умов для праці не було, тому Н. Суровцова запрошувала письменника до себе додому на Раковського, 19, коли була на роботі. І в цій мансарді було написано Олексою Досвітнім у 1926–1927 рр. багато творів³⁴⁷.

У будинку, де жила Н. Суровцова, у помешканні майбутнього її чоловіка Григорія Петренка (він працював завідувачем відділу преси представництва комісаріату закордонних справ у Харкові), збиралась «літературна братія». Письменики складалась по 25 крб і влаштовували спільні вечери у великих кімнатах «буржуйського» будинку. На цих зібраннях «жінок майже не було, подружжя зустрічались ще рідше. Можливо, то була певна гра в богему». У Г. Петренка постійними відвідувачами були Олекса Досвітній, М. Куліш, Микола Хвильовий, М. Яловий, О. Слісаренко, А. Любченко, Л. Ахматов, О. Копиленко, В. Сосюра, П. Панч, Г. Коцюба та ін.³⁴⁸

Контакти українських літераторів з іноземними письменниками (А. Барбюс та ін.) були короткими, і тому не дали змоги створити міцний зв'язок. Н. Суровцова зауважує, що не глибоко знали тих іноземних літераторів, яких вітали, і не завжди натрапляли на гідних³⁴⁹.

Не менш цікавими і корисними для висвітлення нашого предмета дослідження є спогади Надії Суровцової про Леся Курбаса з промовистим підзаголовком «1917–1927–1937», хоча вони і менш інформативні. За словами мемуаристки, Л. Курбас «знайшов свою долю й недолу в театрі». І хоча, як зазначає Н. Суровцова, вони вирости в одні часи, жили спільним життям, «спільними мріями про батьківщину. Вже тоді, а може саме тоді найдужче зросло прагнення того повного злиття наших земель, яке згодом призвело до наших днів»³⁵⁰. Л. Курбас був вихований на «взірцях Європи», але знав і український традиційний театр. Мемуаристка зазначає, що перша його постановка в Києві «Царь Едіп» викликала великий інтерес. Але вона непевна, чи розуміли глядачі шукання митця. Втім, Л. Курбас завжди мав успіх у глядачів як режисер і актор. Особливо Н. Суровцова згадує останнього у виставі «Чорна пантера та Білий Ведмідь» по В. Винниченку, де той грав Ведмеда. І хоча Н. Суровцова В. Винниченка «не любила, але коли грав Курбас, я забувала все»³⁵¹. Коли Н. Суровцова виїхала за кордон, а Л. Курбас гастролював з театром по регіонах,

³⁴³ ЦДАМЛМУ. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 2. Олесь Досвітній. Арк. 2.

³⁴⁴ Там само. Арк. 3.

³⁴⁵ Там само.

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 4.

³⁴⁸ Там само. Арк. 4–5.

³⁴⁹ Там само. Арк. 5–6.

³⁵⁰ Там само. Спр. 3. Леся Курбас. 1917–1927–1937. Арк. 1.

³⁵¹ Там само. Спр. 3. Арк. 2.

зокрема працював і в Умані, тоді тут, у будинку її матері, протягом сезону жили дружини режисера В. Чистякова та Л. Гаккебуш. Л. Курбас заснував у короткий уманський період театральну студію в місті, у якій навчався і був головою М. Бажан. Н. Суровцова згадує (за збереженими у неї протоколами уманської студії), що майбутньому поету доручали «відповідальність за освітлення, як електричне, так і гасове»³⁵², адже у місті електрика в той рік була не часто.

Познайомилась мемуаристка з Л. Курбасом у 1925 р. у Харкові. На той час режисер був не «ентузіаст-юнак», а «закінчений майстер, творець нового, невиданого ще мною українського радянського театру “Березіль”, театру, що стояв на рівному щаблі з театрами Європи, а може і перевищував їх своїми постійними шуканнями, складом своїх творців, молодих, натхненних...»³⁵³ Помешкання «Березоля» і «Вістей» розташовувалися поряд на Сумській. І кожна вистава театру була подією: «Не доводилося декларувати про необхідність співпраці письменника й артиста, це було самозрозумілим, це була одна сім'я»³⁵⁴. У побуті гуманітарії були пов'язані, оскільки більшість з них «напівбезпритульні» й обідали разом у ресторані чи їдальні. Саме в літньому ресторані на Сумській і познайомили Н. Суровцову з Л. Курбасом, тут вони згодом часто зустрічалися.

Новий 1927 р. вони святкували разом у фойє «Березоля» за довгим столом — літератори, артисти, художники. Тут відбувалися і танці. Лесь Курбас прекрасно танцював. Всі були молодими: Н. Ужвій, А. Бучма, В. Василько, В. Маслюченко та ін.

Л. Курбас цікавився новим європейським репертуаром і просив у Н. Суровцової, оскільки вона мала знайомства з англійськими письменниками, щоб їй надіслали твори Англії. Після того як вона отримала модерні п'єси Ланселота Вайта, до неї на Раковського, 19 прийшли Л. Курбас, Микола Хвильовий, М. Куліш, Олесь Досвітний та академік Д. Багалій, аби ознайомитися з творами. Читала одразу з англійського тексту. Але присутнім твори не сподобались, тож перекладу вона не робила. Втім, контакти з Англією продовжувались з надією на те, що можна буде отримати «щось цінне»³⁵⁵. Незабаром ця діяльність перервалася через арешт Н. Суровцової, і більше вона Леся Курбаса не бачила. Згодом, перебуваючи в Ярославському ізоляторі, під час тюремної прогулянки вона зустріла в'язня із Соловків, від якого дізна-

лася, що Курбас був заарештований і відправлений у Соловки. Там він очолив театральну студію і «відігравав чималу роль для “фасаду” лагерного режиму». Л. Курбасу запропонували поставити «Аристократів» Миколи Погодіна. Цікавим фактом є те, що режисер відмовився від артистів, які були серед ув'язнених, і залучив справжніх вбивць та кримінальників. П'єса мала значний успіх.

Згадує Н. Суровцова і про спробу самогубства Л. Курбаса (намагався повіситися) під час його перебування у Медвежій горі, про яку вона дізналася від того ж в'язня із Соловків. І що потім Л. Курбас працював у конторі. Звісно, подробиць обставин смерті останнього вона не мала, адже спогад датований березнем 1965 р.³⁵⁶

Спогад про Юрія Смолича Н. Суровцова починає з того, що згадує, як ставився до цього літературного жанру сам письменник. Він вважав, що їх потрібно писати: «Хай не зараз вони вийдуть друком, може, не час ще, але нема їм ціни для нащадків, котрі повинні знати своє минуле. Допроваджувати до досконалості, щоб потім їх не торкалася невправна рука майбутнього редактора»³⁵⁷. І вона писала спогади, але рукописи не лежали. Мемуаристка з іронією згадує: «Прийшли — не хто будь, а ... міліція (!!). Збрала — на перегляд. І по сей день два роки переглядає. Компетенція середня, мабуть, тому так повільно...»³⁵⁸ Йдеться про згадане вилучення спогадів у 1977 р. Ми дізнаємось від самої Н. Суровцової, що вона їх писала для книги спогадів про Ю. Смолича. Мемуари у майбутній книжці про письменника авторка поділяє на дві групи. Перша — це «хвалебні спогади, які промовляють на могилі після похорону», та ті, що напишуть по той бік кордону, або в «запіллі». До другої групи належать спогади, які напишуть, ті, хто, не знаючи Ю. Смолича особисто, негативно ставився до нього як до письменника: «Напишуть жорстко, з ненавистю, презирством, як до ворога»³⁵⁹.

Н. Суровцова визнає, що у 1920-х років мало стикалась з Ю. Смоличем по роботі, їхні кола спілкування були різними. Але пригадує, як рекомендувала включити його до комісії дитячого сценарного репертуару ВУФКУ. Знову вони зустрілися «аж у другім моїм житті, після реабілітації та повороту на Україну». До того часу їхнє життя проходили нарізно: Смолича — як у партійного й громадського діяча, письменника, а її — «як у політв'язня на далеченькій Коли-

³⁵² Там само. Арк. 3–4.

³⁵³ Там само. Арк. 4–5.

³⁵⁴ Там само. Арк. 5.

³⁵⁵ Там само. Спр. 3. Арк. 6.

³⁵⁶ Там само. Арк. 7.

³⁵⁷ Там само. Спр. 7. Про Смолича. Арк. 1.

³⁵⁸ Там само.

³⁵⁹ Там само. Спр. 7. Арк. 1.

мі»³⁶⁰. Після повернення в Україну Н. Суровцова хотіла поновитися в спілці письменників. Однак на той час її голова М. Бажан «терпляче і доброзичливо» пояснив, що це вже не те об'єднання, для вступу в яке достатньо написати «відповідні твори»³⁶¹. Своєю чергою, Ю. Смолич, заступник голови Спілки радянських письменників України, запросив Н. Суровцову до себе в кабінет, де відбулась відверта розмова про трилогію його спогадів. Журналістка критично висловила про спогади зокрема і про конкретні постаті — відома українська військова УСС Софія Галечко померла за два роки до того, як мемуарист написав спогади про неї. Та все ж розмова тривала ще довго і в позитивному тоні. Дружні відносини продовжилися й надалі. Ю. Смолич бував у Н. Суровцової в Умані разом з І. Драчем та поетесою з Ріо-де-Жанейро В. Вовк. Разом вони шукали в Софіївці будинок, де народився поет. Н. Суровцова теж була на дачі у Ю. Смолича в Плютах, де велися розмови про минуле. Обмінювалися вони і власними спогадами — давали читати одне одному свої тексти³⁶². Так, прочитавши спогади Н. Суровцової, Ю. Смолич зазначив: «Враження надто сильне, щоб можна було сформулювати думку. Ні “вражений”, ані “зворушений” тут не відповідають. Хіба що в російській мові є точніший вираз: “потрясён”. Особливо спогадами про табірне життя»³⁶³. Цікаво, що в надрукованих мемуарах Ю. Смолича не було опису завершення Розстріляного відродження 1920-х років, який був у його рукописах. На прохання Н. Суровцової пояснити цей факт, той від-

повів, що одну з книжок на вимогу видавництва переробляв сім разів.

Н. Суровцова та Ю. Смолич продовжували листуватись, навіть коли над нею посилювався нагляд каральних органів. Переписка тривала аж до смерті письменника.

У свої спогадах, датованих вереснем 1979 р., мемуаристка зазначає: «Смолич, не будучи ніколи націоналістом, в літературі належав до письменників України, не територіальної, як Паустовський, скажемо, а до національної, своєї, твори він писав тою мовою»³⁶⁴.

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що у спогадах Надії Суровцової про відомих представників гуманітарної інтелігенції радянської України 1920–1930 рр., а саме Олеса Досвітнього, Леся Курбаса та Юрія Смолича, схарактеризовано простір діяльності й життя тогочасної культурної еліти Харкова 1920-х років. Ці окремі нариси розширюють картину побуту, творчої діяльності, особистих зв'язків гуманітаріїв — представників «червоного ренесансу», порівняно з книжкою «Спогадів» української діячки. Висвітлюють широке коло спілкування у середовищі гуманітаріїв столиці радянської України 1925–1927 рр., зв'язки закордоном — як особисті, так і творчі. Літературні портрети трьох згаданих відомих представників українського відродження 1920-х років відображають місця, де збирались і працювали основні творчі сили Харкова, а також проблеми, які обговорювались в середовищі гуманітаріїв.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Синицький П. Е. «Спогади» Надії Суровцової (1896–1985) як джерело з історії Центрально-Східної Європи 1920-х років. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.*: зб. наук. пр. / голова ред. кол. О. П. Реєнт. К., 2006. Вип. 11. С. 307–322.
- Синицький П. Е. «Справа Суровцової — Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х — початку 1930-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: зб. наук. ст. / голова ред. кол. П. Т. Тронько. К., 2006. Вип. 33. С. 166–185.
- Синицький П. Е. Громадсько-політична діяльність Н. В. Суровцової (1896–1985): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2010. 230 с.
- Суровцова Н. Думки та спогади про Олеса. *Слово і Час*. 1990. № 7. С. 88–92.
- Суровцова Н. Лесь Курбас. 1917–1927–1937. *Слово і Час*. 1990. № 5. С. 61–64.
- Суровцова Н. Листи. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 704 с.
- Суровцова Н. Спогади про Гната Хоткевича. *Слово і Час*. 1990. № 9. С. 77–79.
- Суровцова Н. Спогади про Олеса Досвітнього. *Слово і Час*. 1990. № 9. С. 79–82.
- Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 432 с.
- Якименко Л. М. Єврокомунізм на радянський манер: політична еволюція Надії Суровцової (1921–1925 рр.). *Соціально-філософські ідеї XIX століття*: мат-ли Всеукр. наук. конф. студ., магістр. та асп., 9 грудня 2010 р. Умань, 2010. С. 240–245.

³⁶⁰ ЦДАМЛМУ. Ф. 302. Оп. 1. Спр. 2. Про Смолича. Арк. 1 зв.

³⁶¹ Там само.

³⁶² Там само. Арк. 2–2 зв.

³⁶³ Там само. Спр. 7. Арк. 3.

³⁶⁴ Там само. Арк. 3 зв. — 4 зв.

Якименко Л. М. Нариси Надії Суровцової про Юрія Коцюбинського. *Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. 2010. № 5. С. 156–168.

Якименко Л., Кривошея І. Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу. Умань: Сочинський М. М., 2016. 279 с.

REFERENCES

- Yakymenko, L. M. (2010). Yevrokomunizm na radianskyi maner: politychna evoliutsiia Nadii Surovtsevoi (1921–1925 rr.). Abstracts of Papers'10: *Sotsialno-filosofski idei XIX stolittia*, pp. 240–245, Uman [in Ukrainian].
- Yakymenko, L. M. (2010). Narysy Nadii Surovtsevoi pro Yurii Kotsiubynskoho. *Visnyk Lghanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 5, 156–168 [in Ukrainian].
- Yakymenko, L., & Kryvosheia, I. (2016). *Nadiia Surovtseva (1896–1985): u poshukakh vtrachenoho chasu*. Uman: Sochinskyi M. M. [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1990). Dumky ta spohady pro Olesia. *Slovo i chas*, 7, 88–92 [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1990). Les Kurbas. 1917–1927–1937. *Slovo i chas*, 5, 61–64 [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (2001). *Lysty*. Kyiv: Vyd. im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1990). Spohady pro Hnata Khotkevycha. *Slovo i chas*, 9, 77–79 [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1990). Spohady pro Olesia Dosvitniho. *Slovo i chas*, 9, 79–82 [in Ukrainian].
- Surovtseva, N. (1996). *Spohady*. Kyiv: Vyd. im. O. Telihy [in Ukrainian].
- Synytskyi, P. E. (2006). «Spohady» Nadii Surovtsevoi (1896–1985) yak dzherelo z istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy 1920-kh rokiv. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, 11, 307–322 [in Ukrainian].
- Synytskyi, P. E. (2006). «Sprava Surovtsevoi — Petrenka» 1927–1928 rr.: opratsiuvannya modelei masovykh represii proty vitchyznianoï intelihentsii kintsia 1920-kh — pochatku 1930 rr. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 33, 166–185 [in Ukrainian].
- Synytskyi, P. E. (2010). Hromadsko-politychna diialnist N. V. Surovtsevoi (1896–1985). Candidate's thesis, Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 20.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Андрій ШАПОВАЛ,

завідувач відділу археографії Інституту архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Київ, Україна

Andrii SHAPOVAL,

Head of the Department of Archaeography
Institute of Archival Studies,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
Doctor of History, Senior Research Associate,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shai196@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1188-5142>

Київські сюжети листів Володимира Любименка до Олександра Фоміна

У статті проаналізовано подієві лінії листів видатного ботаніка, фахівця в галузі фізіології рослин В. Любименка до директора Ботанічного саду Київського університету та Інституту ботаніки Всеукраїнської академії наук О. Фоміна, що стосуються організації досліджень з ботаніки в академічних закладах Києва. Листи розкривають зусилля В. Любименка зі створення та організації діяльності лабораторії фізіології рослин у Києві, прагнення вченого переїхати до міста на Дніпрі для налагодження досліджень у галузі фітофізіології. Епістолярні документи зберігаються в особовому архівному фонді академіка В. Любименка в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: В. Любименко, О. Фомін, листи, ботаніка, Київ, Всеукраїнська академія наук.

Kyiv Plots of Volodymyr Lyubimenko's Letters to Oleksandr Fomin

The article analyses the plot lines of the letters of the outstanding botanist, specialist in the field of plant physiology Volodymyr Lyubimenko to the director of the Botanical Garden of Kyiv University and Institute of Botany of the All-Ukrainian Academy of Sciences Oleksandr Fomin. Epistolary documents make it possible to reveal the role and significance of Kyiv, as a scientific and educational centre, in the scientific, scientific-organizational and pedagogical activities of Volodymyr Lyubimenko. The letters reveal Volodymyr Lyubimenko's efforts to create and organise the activities of a plant physiology laboratory in Kyiv and the scientist's desire to move to the city on the Dnieper to establish research in the field of phytophysiology. Epistolary documents show that the establishment of a laboratory of plant physiology in Kyiv at the All-Ukrainian Academy of Sciences was Volodymyr Lyubimenko's dream. It is shown that the laboratory of plant physiology in Kyiv was created thanks to the energy and hard work of Volodymyr Lyubimenko, his scientific genius, organizational skills and pedagogical talent. Special attention is paid to a leading scientific botanical centre, in which the ideas of the outstanding scientist Volodymyr Lyubimenko were embodied and the traditions of his physiological school were developed for decades. The letters also reveal professional and friendly relations between Volodymyr Lyubimenko and Oleksandr Fomin. Epistolary documents are stored in the personal archival fund of the Academician V. Lyubimenko at the Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine and are being introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: Volodymyr Lyubimenko, Oleksandr Fomin, letters, botany, Kyiv, All-Ukrainian Academy of Sciences.

Доля, професійна діяльність та наукова творчість багатьох вчених, у тому числі й світового рівня, пов'язана з Києвом як великим академічним та освітнім центром. Важливу роль Київ відіграв і в житті, науковій, науково-організаційній та педагогічній діяльності видатного ботаніка, академіка Володимира Миколайовича Любименка (1873–1937), набуток якого з дослідження пи-

тань фізіології рослин, зокрема проблем утворення хлорофілу та інших рослинних пігментів, фотосинтезу й впливу світла на фізіологічні процеси у рослин, фотоперіодизму, повітряного живлення рослинного організму, здобув всесвітнє визнання. Серед інших чинників, що привабили вченого-ботаніка й зумовили його прагнення до організації та проведення досліджень у галузі фітофізіології в Києві, стали природні умови міста

та його околиць. Але головню, в 1918 р. у Києві свою діяльність розгорнула Українська академія наук (з 1921 р. — Всеукраїнська академія наук, далі — ВУАН), у місті працювали потужні ботанічні наукові установи на чолі з відомими вченими, в Київському університеті ж і самій ВУАН готували кваліфіковані кадри для наукової роботи.

З ім'ям В. Любименка пов'язано становлення фітофізіології в Україні. Вчений був представником екологічного напрямку у вітчизняній фізіології рослин, започаткував спеціальну фізіологію сільськогосподарських рослин, створив наукову школу фізіологів.

Постать В. Любименка, життєвий та творчий шлях вченого знайшли належне відображення у працях дослідників й істориків науки. Останнім часом світ побачили ювілейні (Примак О. Ю., 2013), енциклопедичні (Золотарьова О. К., Олійник Т. Л., 2017) та довідкові (Шаповал А. І., 2017) розвідки про В. Любименка.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІА НБУВ) зберігається особовий архівний фонд академіка № 294, у якому, крім наукових праць і фотодокументів В. Любименка, містяться дослідження про ботаніка-фізіолога М. Любинського, Н. Вакуленка, Ф. Мацкова та його біографія, написана дружиною вченого, доктором історичних наук Інною Іванівною Любименко (Шаповал А. І., 2017. С. 335).

В ІА НБУВ також містяться листи В. Любименка до не менш видатного українського ботаніка, академіка ВУАН Олександра Васильовича Фоміна (1867–1935), який був професором Київського університету (1914–1930), керував Ботанічним садом університету (1914–1935) й очолював Ботанічний кабінет і Гербарій ВУАН (1921–1931) та Інститут ботаніки ВУАН (1931–1935)³⁶⁵. Комплекс епістолярних документів складається з 21 листа за 1918–1935 рр., вивчення яких дає змогу повніше дослідити питання про роль і значення Києва в науковій біографії В. Любименка.

Мета статті з'ясувати на основі аналізу епістолярних документів, яку роль відіграв Київ як науковий і освітній центр у житті та професійній діяльності В. Любименка, висвітлити малодосліджені сторінки діяльності вченого в київських академічних закладах.

Хронологічно перший лист В. Любименка до О. Фоміна був надісланий із Петрограда (з 1924 р. — м. Ленінград, нині — м. Санкт-Петербург) до Києва 6 січня 1918 р. На той час В. Любименко вже отримав науковий ступінь доктора

ботаніки (1917), обіймав посаду старшого консерватора музею Ботанічного саду в Петрограді (з 1914), мав досвід роботи в Петроградському університеті, де в 1915 р. прочитав спеціальний курс «Фізіологічна і біохімічна роль світла в житті рослин», а з 1916 р. працював професором ботаніки одночасно на Вищих курсах П. Ф. Лесгафта і Вищих географічних курсах.

Звернутися В. Любименка до О. Фоміна спонукали радикальні переми, що відбулися в науці та освіті з приходом до влади більшовиків у Петрограді. Оскільки новими представниками влади вчені були оголошені «поплічниками буржуазії», то, як зазначив у листі В. Любименко, «атмосфера для наукової роботи стала неможливою»³⁶⁶. Він же намагався відсторонитися від «політичного сум'яття», прагнучи займатися улюбленою наукою. Тому й звернувся до О. Фоміна, який у Київському університеті обіймав посаду професора і завідував Ботанічним садом, з проханням з'ясувати, чи можна в Києві отримати професорську посаду, зокрема на кафедрі фізіології та анатомії рослин Київського університету³⁶⁷. Тоді вакансії професора для вченого-фізіолога в Києві не знайшлося і В. Любименко, який в голодні роки громадянської війни став проводити велику наукову роботу з пошуку нешкідливих замінників хліба і дикорослих їстівних рослин та на громадських засадах читати лекції з біології для населення, у 1918 р. отримав посаду професора в Петроградському університеті.

Про те, що В. Любименко високо оцінював досягнення ботаніків, які працювали в Київському університеті, та рівень організації ними наукових досліджень, свідчить його лист до О. Фоміна від 19 вересня 1920 р. Цей лист О. Фоміну привезла Тамара Форш, уродженка Києва, яка навчалася у В. Любименка в Петроградському університеті та одночасно під його керівництвом працювала препаратором в місцевому Ботанічному саду, де вчений очолив лабораторію фізіології рослин. Т. Форш було відряджено до Київського університету для ознайомлення з технікою цитологічних досліджень, запровадженою професором і завідувачем кафедри систематики та морфології рослин С. Навашиным. У листі В. Любименко просив О. Фоміна посприяти Т. Форш зробити опис обладнання лабораторії С. Навашина та отримати зразки препаратів, які використовувалися для визначення правильності тону у фарбуванні. «Для нашої лабораторії було б дуже бажано мати кілька оригінальних препаратів Навашина як зразків», — наголосив у своєму листі В. Любименко³⁶⁸.

³⁶⁵ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІА НБУВ). Ф. 10. Оп. 1. Спр. 102. 25 арк.

³⁶⁶ ІА НБУВ. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 1.

³⁶⁷ Там само. Арк. 1 зв.

³⁶⁸ Там само. Арк. 2–2 зв.

Наступні п'ять сюжетно об'єднаних епістол надіслано В. Любименком до Києва з 11 грудня 1929 р. до 1 жовтня 1930 р. вже в статусі академіка ВУАН (1929). До складу дійсних членів кандидатуру В. Любименка висунула низка наукових установ Харкова, зокрема колектив Українського інституту прикладної ботаніки (далі — УІПБ), що був створений в 1928 р. з ініціативи вченого та діяв під його керівництвом³⁶⁹. Обрання В. Любименка академіком ВУАН відбулося 29 червня 1929 р. на розширеному засіданні ради ВУАН у Києві. Перебуваючи у місті на Дніпрі, В. Любименко познайомився з О. Фомініним очно. Напевне, спілкуючись, вчені обговорили можливість спільної роботи в Києві, а гостю була організована екскурсія з оглядом пам'яток міста. В листі О. Фоміну від 11 грудня 1929 р., надісланому з Харкова, В. Любименко з вдячністю зазначив: «Від щирого серця приношу Вам мою сердечну подяку за привітний прийом і твердо сподіваюся, що у нас встановляться найдружніші стосунки. Київ мене зачарував і ймовірно я переберуся до Вас, як тільки створяться умови для моєї наукової роботи»³⁷⁰.

При нагоді додамо, що В. Любименко, будучи в Києві, познайомився і з членами родини О. Фоміна, зокрема його дружиною Ольгою Густавівною Радде-Фоміною. Згодом вчений писав, що вона була «вірним супутником в житті і вірним другом» О. Фоміна, але «зуміла не лише оточити його ласкою та турботою у тісному колі сімейного вогнища, а й стати незмінною помічницею у науковій та громадській діяльності» (Капустян В. В., Сенчило О. О. та ін., 2017. С. 24). Починаючи з листа від 11 грудня 1929 р., В. Любименко незмінно передавав вітання О. Радде-Фоміній. Більше того, дружні стосунки склалися й між дружинами науковців. Про це свідчать листи І. Любименко до О. Радде-Фоміної, що доповнювали листи В. Любименка київському колезі, надіслані 21 червня 1931 р. із Сочі та наприкінці грудня того ж року із Ленінграда. А також вітання подружжю Фоміних, які регулярно у листах передавав В. Любименко від своєї дружини.

В окреслених документах із п'яти листів за 1929–1930 рр. йдеться, головним чином, про прагнення В. Любименка створити в Харкові філію Інституту ботаніки ВУАН (далі — ІБ), який в цей час у Києві організував О. Фомін (протягом 1927–1931 рр. установа мала назву Науково-дослідний інститут ботаніки). Ідея про створення філії київського інституту виникла у В. Любименка після рішення Українського го-

ловного управління науковими установами при Народному комісаріаті освіти УСРР (далі — Укрнаука) приєднати до УІПБ кафедри дослідницької ботаніки, яку в Харківському університеті (тоді — Харківський інститут народної освіти) очолював професор В. Залеський, Ботанічного саду Харківського університету та гербарію М. Турчанінова³⁷¹. Оскільки перед УІПБ владними структурами ставилися для вирішення завдання передусім прикладного характеру, а вищевказані ботанічні інституції більше розв'язували теоретичні питання, то В. Любименко запропонував приєднати їх до створюваного ІБ як філії у Харкові, що мала б певну автономію в питаннях бюджету та «найближчого адміністрування», але загалом підпорядковувалася Києву. На думку вченого, це був єдиний вихід для порятунку теоретичної ботаніки в Харкові³⁷².

Однак ідея В. Любименка суперечила планам Укрнауки, під тиском якої він як директор УІПБ змушений був піти на співпрацю з кафедрою дослідницької ботаніки В. Залеського і ботаніками, що працювали у Ботанічному саду Харкова та гербарію М. Турчанінова. Розуміючи, що для УІПБ колекції цих установ мають «віддалений інтерес», В. Любименко надіслав до Укрнауки доповідну записку, в якій запропонував створити в Харкові науковий центр для розвитку теоретичної ботаніки, до складу якого мали б увійти зазначені установи. У випадку, коли б Укрнаука продовжувала здійснювати кроки, спрямовані на ліквідацію теоретичної ботаніки у Харкові, В. Любименко наполягав на тому, щоб наукові цінності ліквідованих ботанічних інституцій було передано ВУАН у Києві³⁷³.

Разом з тим В. Любименко прагнув створити лабораторію фізіології рослин, яка б діяла у Києві під егідою ВУАН. У листі О. Фоміну від 24 січня 1930 р. вчений повідомляв, що подав до ВУАН заяву про створення зазначеної лабораторії восени 1929 р. Оскільки відповіді на свою заяву В. Любименко на час написання листа не отримав, то просив О. Фоміна з'ясувати, чи розглядалася його заява керівництвом ВУАН³⁷⁴.

Із контексту листа В. Любименка від 1 жовтня 1930 р. стає зрозумілим, що О. Фомін запропонував колезі організувати лабораторію фізіології рослин в рамках діяльності ІБ, що мав розпочати свою діяльність у Києві в наступному 1931 р. Висловивши О. Фоміну «сердечну подяку» за «істинно товариське» та «дбайливе» ставлення до себе, В. Любименко відповів згодою. Зокрема, у листі

³⁶⁹ Архів Президії НАН України. Особова справа В. М. Любименка. Арк. 9.

³⁷⁰ ІА НБУВ. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 4.

³⁷¹ Там само. Арк. 3.

³⁷² Там само. Арк. 3 зв.

³⁷³ Там само. Арк. 18–18 зв.

³⁷⁴ Там само. Арк. 6–6 зв.

він наголосив: «Я твердо вирішив перебратися до Києва і якщо Ви знаходите, що входження моє до Вашого Інституту допоможе цій справі, то дуже охоче приймаю Вашу пропозицію... По суті мені дуже хотілося б здійснити свою мрію, саме влаштувати зразкову лабораторію з фотосинтезу і взагалі з засвоєння рослиною сонячної радіації. Мені хочеться влаштувати таку лабораторію саме в Києві, де кліматичні умови для роботи в цій галузі набагато кращі, ніж у Ленінграді. Чи сподіваєтесь Ви на те, що таку лабораторію можна буде влаштувати у Вашому Інституті? Якщо так, то я обома руками підписуюсь під Вашою пропозицією»³⁷⁵.

Оскільки для організації лабораторії фізіології рослин необхідне підходяще приміщення та спеціальне обладнання, для придбання яких потрібен був час і кошти, О. Фомін запропонував В. Любименку очолити в ІБ відділ хімічної фізіології рослин. Пропозиція викликала у вченого-фізіолога певні сумніви, про що він і написав О. Фоміну у своєму листі: «А якщо Ви запишете мене завідувачем і не дасте приміщення та обладнання, то чи не викличе це несприятливих толків і чи не вплине негативно на академічні плани будівництва? Словом, чи не вийде так, що, погнавшись за двома зайцями, я не зловлю жодного?»³⁷⁶ Але бажання розгорнути теоретичні дослідження з фізіології рослин у Києві та всебічна підтримка з боку О. Фоміна зумовили позитивну відповідь В. Любименка. В листі, зокрема, він зазначив: «Це не означає, що я відмовляюся від Вашої пропозиції, навпаки, вирішивши перебратися до Києва, я радий будь-якій можливості зробити це по можливості в не дуже віддаленому майбутньому. Але хочу отримати хорошу базу для експериментальної роботи. У мене є багато планів та ідей для постановки теоретичних досліджень, але тут (в Ленінграді. — А. Ш.) я позбавлений можливості привести їх у виконання почасти через кліматичні умови. Тому я цілком покладаюся на Ваш розсуд і рішення: мою згоду Ви маєте і розпорядитесь так, щоб теоретична робота від цього виграла»³⁷⁷. Відтоді розпочалася кипуча діяльність В. Любименка з організації лабораторії фізіології рослин у Києві (Кузьменко А. А., 1938. С. 112).

Одна з тем листування В. Любименка 1929–1930 рр. стосується підготовки вченим як академіком ВУАН за запрошенням іноземних колег закордонного відрядження до Італії та Франції. В листі від 11 грудня 1929 р. він написав про своє бажання попрацювати в Неаполі та Баньюль-сюр-

Мері, адже там, як зазначив ботанік, була можливість скористатися «добрими суднами» і дістати матеріал для дослідів з великої глибини. У листі В. Любименко зазначив, що ця робота захопила його і попросив у О. Фоміна підтримки в організації наукового відрядження³⁷⁸.

Із листа від 1 жовтня 1930 р. дізнаємося, що В. Любименку закордонне відрядження було затверджено строком на три місяця. Проте з оформленням документів для виїзду за кордон виникла курйозна ситуація. Вчений мешкав у Ленінграді, але за кордон мав виїхати як академік ВУАН, а тому й не знав, де йому потрібно було оформлювати закордонний паспорт: чи за місцем прописки, чи у Києві. У цьому випадку знов-таки не обійшлося без допомоги О. Фоміна³⁷⁹.

Наступний із наявних листів був надісланий В. Любименком 21 червня 1931 р. із Сочі, де він, маючи хворе серце, відпочивав разом з дружиною. За порадою сочинських лікарів подружжя зупинилося у Мацесті. В епістолярії вміщено декілька строк до О. Радде-Фоміної від І. Любименко, в якому, ділячись своїми враженнями від відпочинку, остання повідомляла подругу, що у Мацесті вони з чоловіком гуляють чудовими парками, пишуть твори на терасі й насолоджуються своєю відпусткою³⁸⁰. Але, звичайно ж, у думках вчений линув і до міста на Дніпрі, бо запитував у листі О. Фоміна, як справи у ВУАН, та інформував, що повертатись з відпочинку буде через Київ³⁸¹.

Варто зазначити, що академік ВУАН В. Любименко працював у кількох наукових установах Києва, зокрема, завідував відділом хімічної фізіології рослин ІБ, керував відділом загальної фізіології рослин при Всесоюзному науково-дослідному інституті махорочної промисловості та був науковим консультантом у Науково-дослідному інституті садівництва. Для виконання своїх професійних обов'язків він кілька разів на рік, зазвичай щоквартально, на два-три тижні приїздив до Києва. За спогадами наукового співробітника відділу хімічної фізіології рослин ІБ М. Любинського, ці приїзди вченого ставали подією не тільки для співробітників відділів, якими керував В. Любименко, а й для колективів інститутів у цілому. Адже академік жваво цікавився роботою не тільки ботаніків-фізіологів, а й цитологів, генетиків, морфологів, але при цьому й сам був щедрим зі своїми колегами на ідеї, консультації та поради, беручи дієву участь в науковому житті установ³⁸².

³⁷⁵ Там само. Арк. 7–7 зв.

³⁷⁶ Там само. Арк. 7 зв.

³⁷⁷ Там само. Арк. 7 зв. — 8.

³⁷⁸ Там само. Арк. 3 зв. — 4.

³⁷⁹ Там само. Арк. 8–8 зв.

³⁸⁰ Там само. Арк. 9 зв.

³⁸¹ Там само. Арк. 9 зв.

³⁸² Там само. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1 зв.

У Києві В. Любименко провадив й активну науково-громадську діяльність, регулярно виступав на наукових засіданнях, конференціях, з'їздах. Науковій громадськості міста запам'ятався виступ В. Любименка в грудні 1932 р. у Будинку вчених Києва перед науковцями, аспірантами, агрономами та інженерами легкої промисловості з доповіддю «Сучасні проблеми фотосинтезу і урожай». Лекція В. Любименка та його вичерпні відповіді на численні запитання аудиторії дали змогу всім присутнім відчутти себе науковцями та надихали слухачів на розв'язання теоретичних і практичних питань з проблеми вивчення фотосинтезу в рослин³⁸³.

Але повернемося до епістолярних документів, хронологічно та тематично об'єднавши листи, які В. Любименко надіслав до Києва в грудні 1931 р. У листі від 6 грудня вчений інформував О. Фоміна про те, що надіслав звіт про роботу відділу хімічної фізіології рослин ІБ,³⁸⁴ — це був перший річний звіт, складений В. Любименком на посаді завідувача відділу академічної установи у місті на Дніпрі. І надалі вчений акуратно надсилав до Києва звіти про роботу відділу³⁸⁵. На початку 1930-х років співробітники відділу хімічної фізіології рослин працювали під керівництвом В. Любименка над всебічним дослідженням повітряного живлення рослин, вивчали фізико-хімічну структуру апарату фотосинтезу, вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на процес засвоєння вуглекислоти та утилізації сонячної енергії рослинами. Результатом цієї роботи стала монографія В. Любименка «Фотосинтез і хемосинтез», що вийшла друком українською мовою у Києві в 1933 р. (Капустян В. В., Сенчило О. О. та ін., 2017. С. 204).

Проводячи фізіологічні та біохімічні дослідження, В. Любименко значну увагу приділяв і розробці питань, що мали прикладне значення, наприклад стосувалися проблем підвищення врожайності. У листі від 6 грудня 1931 р. він повідомляв О. Фоміна, що працює над складанням переліку бур'янів у рамках підготовки довідкової праці. В. Любименко згадав і про те, що мав бесіду з директором Ботанічного інституту АН СРСР, академіком Б. Келлером щодо плану О. Фоміна з вивчення рослинності України. Очільник Ботанічного інституту АН СРСР зацікавився українським науковим проектом і обіцяв надіслати листа до Києва³⁸⁶.

Наприкінці грудня 1931 р. В. Любименко повідомив О. Фоміна, що йому запропонували обій-

няти посаду завідувача відділу експериментальної ботаніки у Ботанічному інституті АН СРСР, обіцяючи оплачувати його працю за підвищеним окладом. Це, як зазначив вчений, давало змогу, скоротити всі роботи за сумісництвом і зосередитися на дослідженнях, що проводилися під егідою ВУАН. «Я зміг би тоді приїжджати до Києва на тривалий час і вести роботу в лабораторії, щоб зрештою все ж таки перебратися остаточно в Україну», — наголосив у листі В. Любименко³⁸⁷. А працюючи завідувачем відділу хімічної фізіології рослин ІБ, вчений мав усі можливості для організації дослідницької лабораторії. «Це окрилює мої надії влаштувати у Києві при Академії пристойну лабораторію та налагодити в ній наукову роботу, чого я дуже й дуже бажаю», — зізнався він О. Фоміну³⁸⁸.

У листі В. Любименко інформував і про те, що у Всесоюзній академії заплановано реформу ботанічних видань, будуть видавати серію журналів, зокрема журнал з експериментальної ботаніки, у якому йому запропонували посаду редактора³⁸⁹.

Слід зауважити, що пропозиції очолити поважні академічні інституції та провідні ботанічні видання свідчили про те, що видатні наукові досягнення В. Любименка отримали визнання серед вітчизняних вчених. Його здобутки високо оцінювалися й світовою науковою спільнотою, адже вченого було обрано членом Американського товариства фітофізіологів (1926), Американської генетичної асоціації (1928), а згодом і Ліннейвського товариства у Ліоні (1935).

Епістола, що надійшла до Києва наприкінці грудня 1931 р., була одним із документів, який містив додаток у вигляді листа І. Любименко до О. Радде-Фоміної. В ньому І. Любименко, крім іншого, висловила стурбованість тим, що її чоловіка стали висувати на керівні та відповідальні посади. А це в період, коли в країні набирали оберти репресії, в тому числі й проти вчених, було небезпечним. «В останні часи це якось тривожно і я, — зазначила І. Любименко, — віддала б перевагу його (В. Любименко. — А. III.) колишньому більш скромному становищу»³⁹⁰. На щастя, маховик репресій оминув видатного вченого.

Як дійсний член ВУАН В. Любименко у 1930-ті роки регулярно приїжджав до Києва та брав активну участь у наукових сесіях ВУАН, виступав на численних форумах і організовував роботу академічних ботанічних установ, що діяли під його керівництвом. Так, із листа В. Лю-

³⁸³ ІА НБУВ. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 7–8.

³⁸⁴ Там само. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 21.

³⁸⁵ Там само. Арк. 14.

³⁸⁶ Там само. Арк. 21.

³⁸⁷ Там само. Арк. 19–19 зв.

³⁸⁸ Там само. Арк. 19.

³⁸⁹ Там само. Арк. 19 зв.

³⁹⁰ Там само. Арк. 20–20 зв.

бименка від 20 лютого 1934 р. відомо, що вчений мав намір виступити на весняній сесії ВУАН з доповіддю про патологічну фізіологію, підґрунтям для якої стали результати досліджень, проведених у Києві в Інституті мікробіології та епідеміології ВУАН, що був заснований академіком Д. Заболотним³⁹¹. Наукову доповідь для виступу на сесії ВУАН В. Любименко підготував і на наступний рік³⁹².

Як зазначалося вище, В. Любименко мріяв створити в Києві під егідою ВУАН дослідницьку лабораторію фізіології рослин, що мала б передове на той час обладнання і в якій би працював колектив кваліфікованих наукових співробітників. Це дало б змогу проводити широкі та ґрунтовні фітофізіологічні дослідження. Більша частина наявних епістолярних документів, а саме 11 із 21 листа, що були написані від 23 січня 1934 р. до 26 серпня 1935 р., розкривають енергійні та наполегливі зусилля В. Любименка з організації лабораторії в Києві.

Наукова та науково-організаційна діяльність В. Любименка в Києві знаходила підтримку не тільки у О. Фоміна, який очолював провідну академічну ботанічну установу в Україні, а й у керівництва ВУАН, зокрема президента ВУАН О. Богомольця. У листі від 23 січня 1934 р. та й в інших епістолах В. Любименко зазначав, що О. Богомольць просив ученого в разі потреби безпосередньо звертатися до нього³⁹³. Однак В. Любименко вважав за краще керуватися етикою професійних стосунків і розв'язувати проблеми за участі О. Фоміна. У листі від 29 березня 1934 р. він писав директору ІБ: «О. О. Богомольць просив мене не соромитися і прямо звертатися до нього за сприянням у моїх потребах. Але мені не хотілося б цього робити без Вашої згоди та участі»³⁹⁴.

У листах, датованих початком 1934 р., В. Любименко повідомляв О. Фоміна про те, що він «твердо вирішив перенести свою базу наукової роботи до Києва»³⁹⁵. Це він написав у листі від 23 січня. А в епістолі від 29 березня вчений знов наголосив, що твердо вирішив розгорнути роботу в Києві, поступово скорочуючи дослідження в Ленінграді³⁹⁶.

Однак організація лабораторії в Києві потребувала вирішення кількох складних питань: виділення в межах міста або його околиць земельних ділянок для будівництва капітальної лаборатор-

ної будівлі (для початку хоча б виділення окремої кімнати під лабораторію в приміщенні ІБ) та вегетаційного будиночка з розташованими поряд дослідними грядками для проведення досліджень в літній період; оснащення лабораторних приміщень необхідним обладнанням; формування колективу наукових співробітників лабораторії фаховими вченими-фізіологами. Для розв'язання цих непростих завдань необхідні були відповідні постанови Президії ВУАН і немалі кошти.

У листі від 23 січня 1934 р. В. Любименко звернув увагу О. Фоміна на складнощі з організацією лабораторії фізіології рослин, зокрема, наголосив: «Справу із відведенням приміщення під фітологію на вул. Чудновського (де розташовувався ІБ, нині вул. Терещенківська. — А. Ш.) знову розчинилася, а тим часом я так розраховував вже цього літа розгорнути роботу з новими співробітниками, прямо можна сказати не щастить мені з Києвом!»³⁹⁷ 29 березня вчений написав про затримку з виділенням коштів на будівництво вегетаційного будиночка, що ставило під загрозу виконання плану досліджень у 1934 р. «Для нас фізіологів, — зазначав академік, — важливо не пропустити літній сезон для роботи та вчасно мати обладнання»³⁹⁸. 1 червня інформував, що, користуючись перевиборами Президії ВУАН, хотів подати ще одну службову записку про тимчасову лабораторію та забезпечення його кімнатою на час приїздів до Києва, оскільки розраховував проводити в місті кожного кварталу до місяця³⁹⁹. В. Любименко неодноразово просив О. Фоміна допомогти йому отримати приміщення для лабораторії, посприяти у виділенні коштів на будівництво вегетаційного будиночка, звернутися з клопотанням до Президії ВУАН щодо затвердження відібраних кандидатів на наукові посади до лабораторії⁴⁰⁰. Але справу зі створення в Києві лабораторії фізіології рослин у 1934 р. йому радикально зрушити не вдалося.

Щоб прискорити будівництво приміщень для лабораторії фізіології рослин у Києві та створення під неї матеріальної бази, В. Любименко вирішив у 1935 р. взяти для розробки тему з прогнозування врожаю, що була запропонована Держпланом і для реалізації якої виділялися значні кошти. Свою ідею він виклав О. Фоміну в листі від 7 січня 1935 р.: «Я дізнався, що Держплан має намір відпустити гроші на розробку теми про прогноз

³⁹¹ Там само. Арк. 23, 24.

³⁹² Там само. Арк. 12 зв., 14 зв.

³⁹³ Там само. Арк. 22 зв., 25 зв.

³⁹⁴ Там само. Арк. 25 зв.

³⁹⁵ Там само. Арк. 22 зв.

³⁹⁶ Там само. Арк. 25 зв.

³⁹⁷ Там само. Арк. 22–22 зв.

³⁹⁸ Там само. Арк. 25 зв.

³⁹⁹ Там само. Арк. 10.

⁴⁰⁰ Там само. Арк. 22 зв., 25 зв.

урожаю, і тепер питання впирається в можливо швидке будівництво вегетаційного будиночка. Місце біля Інституту Заболотного (Інституту мікробіології та епідеміології ВУАН. — А. Ш.) містом вже відібрано, залишається академічний двір на вул. Чудновського, але для відведення місця потрібні якісь кроки з боку БІН'у (тут, імовірно, йдеться про ІБ. — А. Ш.). Тому я надіслав на Ваше ім'я офіційну заяву, яку Вам передасть А. А. Кузьменко (науковий співробітник відділу хімічної фізіології рослин, який заміщав В. Любименка. — А. Ш.). Так як спорудження вегетаційного будиночка справа дорога, то я хотів скористатися темою Держплану, щоб його збудувати у формі переносного, тобто щоб згодом перенести на Голосіївську ділянку, коли там буде збудовано лабораторну будівлю. Грядкові культури можна буде зробити на Голосіївській ділянці або на території Сільськогосподарського інституту, а досліди у вегетаційних судинах, що потребують будиночка, можна поставити на вул. Чудновського за умови, що там буде відведено одну кімнату для літніх робіт»⁴⁰¹.

Слід зазначити, що тема з прогнозування врожаю цікавила В. Любименка і з теоретичного боку, адже він сподівався розкрити наукову закономірність, придатну для використання на практиці. «Питанням про динаміку накопичення рослинної маси у зв'язку з фотосинтезом я давно займаюся, — написав В. Любименко київському колезі, — і раніше мріяв про постановку таких дослідів, які [були б] цікаві для прогнозу врожаю»⁴⁰².

Загалом же тактика В. Любименка спрацювала, і в 1935 р. розпочалося будівництво вегетаційного будиночка для лабораторії фізіології рослин у Києві. А вчений у своїх листах вже просив О. Фоміна наглядати, аби приміщення для фітофізіологічних досліджень будувалося якісно⁴⁰³.

Значних зусиль В. Любименко доклав для добору наукових кадрів і формування колективу лабораторії фізіології рослин у місті на Дніпрі. Із Харкова до Києва за своїм навчителем переїхав А. Кузьменко, який познайомився з В. Любименком ще навчаючись в Харківському університеті. Згодом А. Кузьменко згадував, що перша їхня зустріч залишила незабутній слід у його пам'яті про В. Любименка, який уважно й тепло зустрів незнайомого студента у своїй лабораторії та зачарував привітністю і готовністю розкрити «чудові таємниці досліджень над зеленою рослиною»

(Кузьменко А. А., 1938. С. 119). Ця незабутня перша зустріч й визначила подальший науковий шлях А. Кузьменка, який став аспірантом В. Любименка та працював разом з ним спочатку в Харкові, а потім в Києві. Саме А. Кузьменко після смерті В. Любименка очолив відділ хімічної фізіології рослин в ІБ, він же опублікував низку спогадів і статей про свого навчителя (Кузьменко А. А., 1938. С. 5–11; Кузьменко А. А., 1938. С. 65–67; Кузьменко А. А., 1938. С. 107–120). У своїх працях А. Кузьменко характеризував В. Любименка не тільки як вченого і педагога, а й згадував про нього як непересічну людину. Серед іншого описано епізод, коли В. Любименко вперше проїхав на вітчизняному автомобілі. Ця поїздка, що викликала у вченого хвилю позитивних емоцій, відбулася в Києві (Кузьменко А. А., 1938. С. 120).

Дбайливо та відповідально ставився В. Любименко й до інших молодих учених, яких запрошував працювати до академічних ботанічних інституцій Києва, зокрема відділу та лабораторії фізіології рослин ІБ. Наполегливо обстоював їхні кандидатури перед керівництвом ІБ та клопотався щодо них до Президії ВУАН. Так, маючи бажання ввести в штат свого відділу Є. Буслову, він у листі від 29 березня 1934 р. писав О. Фоміну: «Я боюся втратити надзвичайно цінну для мене співробітницю Буслову, яку свого часу перевів до Києва спеціально для того, щоб влаштувати її в академії. Невже нічого не можна зробити, щоб отримати цього в усіх відношеннях чудового працівника?»⁴⁰⁴ Того ж року вченій-фізіологу Є. Бусловій було надано в ІБ посаду старшого наукового співробітника. В. Любименко намагався ввести до штату ІБ молодих фізіологів рослин М. Школьніка⁴⁰⁵ та І. Коломійця⁴⁰⁶, проте це йому не вдалося. Зате в 1935 р. за рекомендацією вченого співробітниками ІБ стали талановиті науковці М. Любинський⁴⁰⁷ та В. Тихвінська⁴⁰⁸. Варто додати, що, влаштовуючи молодих вчених до ІБ, В. Любименко турбувався й про те, щоб їм у Києві було надано житло⁴⁰⁹.

Підсумовуючи сюжет про діяльність В. Любименка із організації в Києві лабораторії фізіології рослин, який знайшов широке відображення в епістолярних документах академіка, зазначимо, що вченому вдалося здійснити свою мрію та створити в місті на Дніпрі лабораторію з необхідним обладнанням і допоміжними установами при ній, де проводилися капітальні фітофізіологічні

⁴⁰¹ ІА НБУВ. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 12–12 зв.

⁴⁰² Там само. Арк. 12 зв.

⁴⁰³ Там само. Арк. 17.

⁴⁰⁴ Там само. Арк. 25.

⁴⁰⁵ Там само. Арк. 10–10 зв.

⁴⁰⁶ Там само. Арк. 10 зв.

⁴⁰⁷ Там само. Арк. 15.

⁴⁰⁸ Там само. Арк. 13.

⁴⁰⁹ Там само. Арк. 17.

дослідження. У заснованих В. Любименком академічних ботанічних установах Києва та інших містах України працювало більше двадцяти учнів вченого, ботаніків-фізіологів рослин, які протягом десятиліть успішно розвивали традиції його наукової школи.

Листи від В. Любименка до Києва надходили майже до смерті О. Фоміна, який помер в жовтні 1935 р. В останні роки свого життя О. Фомін хворів. У листах В. Любименко турбувався про київського колегу та друга, бажав йому «доброго здоров'я, душевної бадьорості та сили»⁴¹⁰. Хронологічно останній лист датований 26 серпня 1935 р., в якому Любименки запрошували до себе в гості київське подружжя⁴¹¹, проте зустрітися їм вже не судилося.

Активна наукова, науково-організаційна та педагогічна діяльність В. Любименка продовжувалася в Києві й після смерті О. Фоміна. Остання друкована праця академіка побачила світ у Києві й була присвячена саме О. Фоміну⁴¹².

Востаннє В. Любименко відвідав Київ наприкінці серпня 1937 р. з метою огляду фітофізіологічних досліджень, що проводилися за його завданнями, і надання консультацій з питань застосування в місті нового ботанічного саду⁴¹³. Вче-

ний назавжди покинув Київ 31 серпня 1937 р., колегам у той день він запам'ятався бадьорим, енергійним, сповненим широкими планів розвитку досліджень в київській лабораторії фізіології рослин на 1938 р. (Кузьменко А. А., 1938. С. 120). Але через два тижні його не стало.

Вчений залишив значну наукову спадщину, зберігся архів В. Любименка, у тому числі й епістолярні документи. Цікавими для дослідників є листи академіка до О. Фоміна, який очолював у Києві провідні наукові ботанічні установи. Крім іншого, епістолярні документи дають змогу розкрити роль і значення Києва як наукового та освітнього центра в науковій, науково-організаційній та педагогічній діяльності В. Любименка. Вчений мріяв переїхати до Києва з метою створити передову на той час дослідницьку лабораторію для проведення широких і ґрунтовних фітофізіологічних досліджень. Завдяки енергійності та наполегливості В. Любименка, його науковому генію, організаторським здібностям і педагогічному таланту мрія здійснилася. А Київ отримав провідний науковий ботанічний центр, у якому протягом десятиліть втілювалися ідеї видатного вченого та розвивалися традиції його фізіологічної школи.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Академік О. В. Фомін — фундатор ботанічної науки в Україні (присвячується 150-річчю з дня народження) / Капустян В. В., Сенчило О. О., Коломійчук В. П., Головченко А. М., Палагеча Р. М., Капустян А. В. Київ: Талком, 2017. 382 с.
- Золотарьова О. К., Олійник Т. Л. Любименко Володимир Миколайович. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2017. Т. 18: Лт — Малицький. С. 296–297.
- Кузьменко А. А. Про наукову діяльність академіка В. М. Любименка. *Журнал Інституту ботаніки АН УРСР* 1938. № 26–27. С. 5–11.
- Кузьменко А. А. Академік В. М. Любименко (1873–1937). *Вісті АН УРСР* 1938. № 1. С. 65–67.
- Кузьменко А. А. Памяти Владимира Николаевича Любименка (1873–1937). *Природа*. 1938. № 1. С. 107–120.
- Примак О. Ю. Володимир Миколайович Любименко — знаний вітчизняний ботанік, вчений-фізіолог (до 140-річчя з дня народження). *Історія науки і біографістики*. 2013. Вип. 1. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2013-1/13_primak.pdf.
- Шаповал А. І. Любименко Володимир Миколайович. *Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник*. Київ, 2017. С. 334–335.

⁴¹⁰ Там само. Арк. 12.

⁴¹¹ Там само. Арк. 17.

⁴¹² Там само. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7.

⁴¹³ Там само. Спр. 11. Арк. 23.

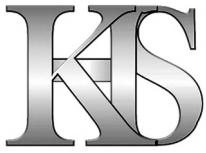
REFERENCES

- Kapustian, V. V., Senchylo, O. O., Kolomiichuk, V. P., Holovchenko, A. M., Palahecha, R. M., & Kapustian, A. V. (2017). *Akademik O. V. Fomin — fundator botanichnoi nauky v Ukraini (prysviachuetsia 150-richchiu z dnia narodzhennia)*. Kyiv: Talkom [in Ukrainian].
- Kuzmenko, A. A. (1938). Pro naukovu diialnist akademika V. M. Liubymenka [About Academician V. M. Lyubimenko's scientific activity]. *Zhurnal Instytutu botaniky AN URSS*, 26–27, 5–11 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, A. A. (1938). Akademik V. M. Liubymenko (1873–1937) [Academician V. M. Lyubimenko (1873–1937)]. *Visti AN URSS*, 1, 65–67 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, A. A. (1938). Pamiati Vladimira Nikolaevicha Lyubimenka (1873–1937) [In Memory of Vladimir Nikolaevich Lyubimenko (1873–1937)]. *Priroda*, 1, 107–120 [in Russian].
- Prymak, O. Yu. (2013). Volodymyr Mykolaiovych Liubymenko — znanyi vitchyzniani botanik, vchenyi-fiziolog (do 140-richchia z dnia narodzhennia [Volodymyr Mykolaiovych Lyubimenko — a well-known domestic botanist, scientist-physiologist (to the 140th anniversary of his birth)]. *Istoriia nauky i biohrafistyky*, 1 [in Ukrainian].
- http://inb.dnsgb.com.ua/2013-1/13_primak.pdf
- Shapoval, A. I. (2017). Liubymenko Volodymyr Mykolaiovych. *Personal archival funds of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine at the Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: a guide*, Kyiv [in Ukrainian].
- Zolotariova, O. K., & Oliinyk, T. L. (2017). Liubymenko Volodymyr Mykolaiovych [Lyubimenko Volodymyr Mykolayovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, Kyiv, 18, 296–297 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 25.09.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.217>
УДК 316.7:327(477+437)

Уляна НАЗИМОК,

аспірантка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Uliana NAZYMOK,

Graduate student of the Department of World History,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: u.nazymok.asp@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3821-3020>

Концертний тур Української республіканської капели в Чехословаччині (1919–1920 рр.)

У статті проаналізовано діяльність Української республіканської капели в Чехословаччині як форму культурної дипломатії УНР під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. На прикладі чеського періоду концертного туру Капели продемонстровано, як європейське турне хористів під проводом Олександра Кошиця вплинуло на сприйняття українського народу чехами і словаками. Концерти в містах мали неабиякий успіх, свідченням чого були численні рецензії у місцевій пресі, спогади хористів і їхнього очільника. Досвід концертної діяльності Капели в Чехословаччині є прикладом успішної культурної дипломатії та доказом впливу культури на політичну сферу життя суспільства.

Ключові слова: Українська республіканська капела, Олександр Кошиць, культурна дипломатія, Чехословаччина.

Concert Tour of the Ukrainian Republican Chapel in Czechoslovakia (1919–1920)

The article analyses the significance of the activity of the Ukrainian Republican Chapel in Czechoslovakia and the consequences of the cultural diplomacy of the Ukrainian People's Republic during the National Liberation Struggle of the Ukrainian People in 1917–1921. Using the example of the Czech period of the Chapel's concert tour, it is demonstrated how the European tour of the choristers led by Oleksandr Koshyts influenced the perception of the Ukrainian people by Europeans. The concerts of the Ukrainian Republican Chapel in the cities of Czechoslovakia had a great success, as evidenced by numerous reviews in the local press, memories of the choristers and their leader, and scientific researches on this topic. The experience of the Chapel's concert activity in Czechoslovakia is an example of successful cultural diplomacy and proof the influence of culture on the political sphere of society. The purpose of this work is to study the activities of the Ukrainian Republican Chapel in Czechoslovakia, its importance and influence on the attitude of Czechs to Ukrainians in the context of cultural diplomacy of the Ukrainian People's Republic. To achieve the goal, the following methods were used: historical, comparative, source analysis and synthesis. The chronological framework of this study covers the Czech period of the Kapela's European tour, in particular 1919–1920. The novelty of the study consists of a detailed study of the activities of the Chapel in one country of the European tour. The focus of the author's attention is not the events, but their meaning and consequences. The prospect of further research on this topic is due to the rapid growth of interest of Ukrainians and the world community in the history and culture

of Ukraine. In the conditions of the new Russian-Ukrainian war, the struggle of the Ukrainian people inspires the world. Cultural diplomacy was one of the aspects of the struggle of Ukrainians against Russian domination, so its research is again relevant today.

Keywords: Ukrainian Republican Capella, Oleksandr Koshyc, cultural diplomacy, Czechoslovakia.

В умовах російсько-української війни запит на фахові дослідження вітчизняної історії та культури істотно збільшився, що зумовлено бажанням європейців повніше пізнати причини безкомпромісного протистояння українців російському агресору. Цей інтерес значною мірою може бути задоволений зверненням до попередніх культурних контактів українських митців із європейським світом. До таких належить концертна діяльність Української республіканської капели під керівництвом Олександра Кошиця (далі — Капела) за кордоном впродовж 1919–1920 рр.

Дослідження концертної діяльності Української республіканської капели в Чехословаччині розпочалося в 20-х роках ХХ ст. — ще за часів її існування та продовжується дотепер. Стисла інформація про неї міститься в праці «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами» (Наріжний С., 1942). Європейський тур Капели висвітлено науковицею Тіною Пересунько в праці «Культурна дипломатія Симона Петлюри: “Щедрик” проти “русского мира”. Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924)» (Пересунько Т., 2019). У виданні була відтворена хроніка турне Української республіканської капели країнами Європи, Північної та Південної Америки. О. Єфремова у статті «Утворення та діяльність Української республіканської капели (1919–1921 рр.) в архівних документах» проаналізувала низку документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України про виступи Капели за кордоном, діяльність її очільника Олександра Кошиця (Єфремова О., 2016). У розвідці Наталії Калуцької «“Приховане буття” або Криза Української республіканської капели» (Калуцька Н., 2007) розкрито конфліктні ситуації, що відбувалися під час європейського турне Української республіканської капели.

Метою статті є висвітлення концертного туру Української республіканської капели в Чехословаччині 1919–1920 рр. як однієї з форм культурної дипломатії УНР.

Період 1917–1921 рр. був надзвичайно насиченим та вирішальним в українській історії. На руїнах Російської та Австро-Угорської імперій для народу, що століттями перебував під гнітом, з'явився шанс нарешті стати вільним та побудувати власну державу. Новостворена Українська Народна Республіка опинилася в надскладній вій-

ськово-політичній та економічній ситуації. Боротьба національних еліт за владу, більшовицька загроза, економічна криза, відсутність спільного бачення побудови держави, низький рівень національного самоусвідомлення народу — перелік основних проблем, що в результаті стали на заваді остаточному здобуттю незалежності України. Серйозною перепоною на шляху до самостійності стало невизнання УНР провідними державами, які визначали тогочасний світоустрій. Одним зі способів розв'язання цієї проблеми стала культурна дипломатія — стратегія, яку вибрав Голова Директорії УНР Симон Петлюра з метою поширення інформації про Україну за кордоном та ствердження її права на незалежність. Реалізувати цю місію Петлюра доручив видатним культурним діячам та знаним талановитим композиторам Кирилу Стеценку та Олександрю Кошицю. Так, 24 січня 1919 р. був підписаний Закон Української Народної Республіки про утворення Української Республіканської Капели⁴¹⁴, яка мала вирушити в європейське турне з культурно-дипломатичною місією.

Захоплення чеської публіки українськими хористами засвідчило результативність вибраної стратегії, а схвальні відгуки у пресі сприяли притягненню уваги громадськості до Капели у Європі. Міжвоєнна Прага була на той час одним із найбільших осередків української еміграції. Митці, науковці, студенти змогли не лише адаптуватися до нових умов та стати частиною європейської спільноти, а й створити потужні інституції для вивчення, розвитку та популяризації української культури й науки. Важливу роль у цьому процесі відіграло лояльне ставлення чеського уряду до емігрантів з колишньої Російської імперії. На слушну думку Т. Пересунько, «Поразка визвольних змагань на початку 1920-х рр. вигнала з України тисячі її громадян, значна частина яких знайшла притулок у самому центрі Європи, в тодішній демократичній Чехословаччині Томаша Гаріґа Масарика. Відносна територіальна близькість цієї країни, мовна спорідненість, але передусім підтримка Масарика дозволили українцям в історично короткий час — усього за два десятиліття — сформувати умови для активного розвитку шкільництва, видавничої справи та інтенсивного культурного життя» (Пересунько Т., 2019. С. 70). Президент Чехословаччини Томаш Масарик дійсно сприяв можливості українським емігрантам в їхній адаптації поза Батьківщиною та особи-

⁴¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 18.

стій самореалізації. Про еволюцію ставлення Масарика до українського питання писав дослідник соціології, політології та етнології О. І. Бочковський: «Коли для Масарика українська проблема, як політична, могла іноді викликати ті, або інші сумніви і навіть заперечування (напр., його заява з приводу IV Універсалу), вона, як питання культурно-національне, завжди була для нього поза всякими сумнівами» (Бочковський О., 1930. С. 180).

Попри на загал позитивне ставлення до українців верхівки чеської влади, серед населення Чехословаччини було чимало тих, хто підпав під вплив російської пропаганди. З упередженим ставленням до українців зіштовхнулися і капеляни вже на початку своєї мандрівки. Двічі учасників Капели було заарештовано — в Ужгороді та Празі. Олександр Кошиць так згадував про ці події: «На третій, здається, день нашого чекання враз з'явилися в готелі “Коруна” жандарми і запропонували нам усім перейти з ними до поліції. На протести деяких з хористів, сказали, що зв'яжуть руки, і врешті всіх (на чолі зі мною) під багнетами врочисто повели через усе місто до буцигарні; решту ж, кого в тому часі не було в готелі, ловили по місті і теж під багнетами провадили до поліції» (Кошиць О., 1952. С. 48–49). Історія повторилася у Празі: «Як тільки приїхали до Праги, нас зараз же заарештували. Одвели в окрему кімнату, куди з'явилася хмара агентів тайної поліції, і почався огляд <...> Що це був за огляд, — краще не казати. Здавалось, що ми якісь страшні злочинці. Нас роздягали, вивертали кишені, а з декого здимали й чоботи» (Кошиць О., 1952. С. 53).

Не лише силові структури вороже ставилися до українців, пересічні громадяни та навіть представники інтелігенції, що пізніше захоплювалися українськими хористами, не визнавали українців окремою нацією, що має цілковите право на власну культуру, мову, історію тощо. Хорист Олександр Пеленський у своїх спогадах так описував своє враження від ставлення чехів до українців: «Як відомо, чехи до приїзду Української республіканської капели були прихильниками “єдиної недеїмої Росії” і на наш “сепаратизм” дивилися косим оком як на “зраду”. Москалям удалось переконати чехів, що нас немає, що ми “русскіє”. Тому до приходу нашого хору кидано громи на Україну й українців та відмовлювано нам права на нашу державну самостійність. Як тяжко приходилося нам шукати зв'язків у русофільських чехів, видно хоч би з того, що ми навіть на вулицях Праги, коли ми питались про адреси або вулиці, мусіли обстоювати своє ім'я, коли нам заперечували цього імени й заявляли, що немає українського народу в Європі. Не диво, отже, що я з Я. Кржічкою переговорював кілька годин і говорив на різні

теми, та він навіть не бажав, щоб я з ним говорив по українськи, а тільки на його прохання говорив я з ним по російськи. По кількогодній розмові з ним я виніс враження, що не зміг переконати його про слухність наших змагань, і так ми розійшлися» (Пеленський О., 1933. С. 10).

Можливо бесіда з Пеленським справді не змусила знаного чеського композитора Ярослава Кржічку змінити свої погляди щодо українців, однак з цим складним завданням впоралася українська пісня, виконана хористами під проводом О. Кошиця. Окрім високої оцінки таланту капелян, майстерності О. Кошиця та краси української пісні у статті в газеті «Hudebni revue» Кржічка відзначив таке: «Українці прийшли й побідили. Дійсно аж надто довго не знали ми про них і тяжко кривдили їх, коли несвідомо і без інформації з'єднували їх проти їх волі в одно ціле з російським народом. Наше бажання великої й недеїмої Росії є слабким аргументом проти природи і волі цілого українського народу, якому самостійність є всім, як була колись і нам. Українці відрізняються від москалів а, навіть, сказав би, що з усіх словян вони є нам найближчі вдачею, сангвиничним темпераментом та нахилом до веселості та гумору, з яким переносять і жалі, терпіння. Як і усе інше, відмінного є в них і їх пісня, а як треба її співати, то це показали нам тепер українці самі» (Українська пісня..., 1929. С. 47). Отже, на яскравому прикладі трансформації поглядів однієї людини можна простежити титанічну роботу та результати Української республіканської капели.

Аналізуючи місію та здобутки Капели, варто зауважити, що не всі її учасники усвідомлювали цінність та мету європейського турне. Співак Капели Леонтій Безручко так описував ситуацію в колективі: «...були активні українські громадяне, але була публіка не певна, а то й таємно ворожа»⁴¹⁵. Сам Олександр Кошиць характеризує склад Капели різко негативно. Це можна пояснити внутрішньою боротьбою ще на перших етапах створення Капели, адже за дорученням С. Петлюри її необхідно було сформувати за тиждень. Майбутніх хористів добирив адміністратор Капели Олекса Приходько та Голова музичного відділу Кирило Стеценко.

Певно, що відсутність головного диригента при відборі хористів зумовила його критичне ставлення до колективу: «На першій співанці Капеля зробила на мене прямо страшне враження: такого хорошого дрантя я ще на віку своєму не бачив. Партії не розмірні, співати не вміють, виють, як вовки, маса безголосих... Тяжко було дивитись, в що перемінилось так добре і з такими труднощами обґрунтоване діло! Але приходилось братись і за цей хлам, бо інакше залишалось відмовитись від справи» (Кошиць О., 1952. С. 28).

⁴¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 18.

Така оцінка диригента дисонує із захопленіми відгуками в чеській пресі щодо майстерності хористів: «Український Хор виконує свої народні пісні з таким великим та високим співацьким артизмом, що його продукції потрібно зачислити і з технічного боку до найліпших, які ми коли-небудь чули у Празі» (Українська пісня..., 1929. С. 43), «Українські співаки уміють володіти своїм матеріалом, уміють співати, а коли співають, то віддаються співові цілком» (Українська пісня..., 1929. С. 48), «Те, що найбільше дивує нас, це є незмірний голосовий обсяг від найглибших тонів, які тільки доступні басам, до найвищих тонів сопрано. Але не тільки це, — кожний голос має в собі стільки індивідуальності, що до барви, що Український Хор можна вважати хором солістів, дійсних солістів, які свідомо того, що вони є народні співаки і притому співаки хорові» (Українська пісня..., 1929. С. 63), «Український Хор — то зразкова організація, що диспонує дуже гарними голосами (особливо басами та по хлоп'ячи дзвінками сопранами), як на хоровий спів добре культивованими (техніка віддиху, незвичайна піддаєність жестові дірежера та ціла скаля почувань і динамічних ефектів від “піаніссімо” до “фортіссімо”). Звукова повнота хору і його рухливість, строга співацька дисципліна, взірцева вокалізація і інтонація — а перше всього глибоке музичне почуття та і розуміння!» (Українська пісня..., 1929. С. 64). Отже, вочевидь, професійність хористів, хоч і не задовольняла повною мірою бажання Кошиця, проте справляла приголомшливе враження на чеських критиків та публіку.

Для дослідження пропагандистського аспекту діяльності Капели можна використовувати афіші виступів хористів, плакати, брошури як джерела. Нерідко інформація про концерти розміщувалася на жовто-блакитному тлі, а також фігурувало зображення герба-тризуба⁴¹⁶. Наразі визначити авторство цих візуальних джерел надзвичайно важко. Цілком імовірно, що до їх створення були залучені самі капеляни. Демонстрація самостійницьких амбіцій відбувалася через трансляцію національної ідеї за рахунок унікальної символіки, давньої культурної спадщини, історичної традиції державотворення. Походження української національної символіки з часів Русі та Козаччини засвідчувала окремішність українського народу та його право на самовизначення і побудову власної держави. Тому використання тризуба та кольорів українського прапора доводило обґрунтованість претензій українців на незалежність.

Окремої уваги потребує репертуар Капели, який складався з кантів, колядок, веснянок, народних пісень в обробках українських композиторів: Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Миколи Ле-

онтовича, Олександра Кошиця, Якова Степового, Порфирія Демуцького, Якова Яциневича, Анатолія Вахнянина, Філарета Колесси, Пилипа Козицького, Михайла Вериківського, Василя Барвінського, Станіслава Людкевича і Василя Ступницького. Перелічені композитори переважно були не лише талановитими музикантами, а й етнографами, фольклористами, знавцями традиційної української народної музики. Вибір Олександром Кошицем саме такого репертуару мав на меті продемонструвати європейському слухачеві не лише майстерність та професіоналізм виконавців, а насамперед глибинні традиції українського народного хорового співу. Адже саме багатоголосний спів був характерною рисою українського музичного мистецтва. Вже у XVIII ст. славетні українські композитори Максим Березовський, Дмитро Бортнянський та Артемій Ведель створювали шедеври церковно-хорової багатоголосної музики. Дослідивши їхній доробок, можемо стверджувати, що інструментальні композиції цих митців є зразками типової класичної європейської музики, водночас твори для виконання церковного хору несуть у собі давні українські традиції народного співу. Обрядові пісні є унікальним джерелом інформації про історію, цінності та особливості кожного народу.

Отже, перед О. Кошицем поставало завдання дібрати такий репертуар, який би зміг через пісню передати відомості про націю, існування якої ставалося під сумніви або ж взагалі заперечувалося. З відгуків у чеській пресі стає очевидним, що композитор не помилявся у своєму виборі композицій для виконання хором: «Українські співаки покладають найбільшу вагу на спів народних пісень, — і мають рацію, — бо коли вони хотять показати світові характер свого народу, як він проявляється в пісні, то не можуть зробити цього краще, ніж через зразкове та характеристичне виконання її. Вони відспівали нам багато ріжних пісень — ліричних, поважних, веселих, релігійних, — так званих “Кантів”, дали зрізки “Колядок” і “Щедрівок”, що визначаються оригінальністю і своєю стародавністю. Таким робом вони показали нам найбільш характерні зразки українського народного співу...» (Українська пісня..., 1929. С. 42).

З цієї ж статті в празькому часописі «Smetana» дізнаємося про виконання Капелою чеського гімну: «Справді є характеристичним, що мусів прийти Український дірегент та заспівати нам “Кде домов муй” без огидних контрапунктів, якими наші дірегенти споганили ту пісню, щоб показати нам, з яким смаком і багатим виразом можна ту пісню співати» (Українська пісня..., 1929. С. 46). Відповідно до програми прем'єрного виступу в Празі⁴¹⁷,

⁴¹⁶ 2 Konzerte der Ukrainischen republikanischen [Kapelle] / Narodni Muzeum. 1919. URL: <https://esbirky.cz/predmet/44706220/>.

⁴¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 3965. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 35.

концерт розпочався з виконання трьох гімнів: українського, чеського та словацького. Таким чином хор не лише засвідчував свою повагу до чехів і словаків, а й стверджував право українців обстоювати свої політичні амбіції та займати почесне місце поряд з іншими європейськими націями.

Протягом європейського турне Українська республіканська капела двічі відвідувала Чехословаччину. У період 1 травня — 18 липня 1919 р. відбулися концерти в Празі, Пільзно, Брно, Простейові, Оломоуці, Хрудімі, Турнові, Млада-Болеславі, Їчіні. Під час наступного приїзду (8 серпня — 15 жовтня 1920 р.) Капела виступила у Турнові, Нова-Паці, Горіце, Німецьке Яблонне. Всього в Чехословаччині відбулося понад 30 концертів, на які було опубліковано понад 130 рецензій на виступи Капели (Пересунько Т., 2019. С. 70). Огляд чеської преси та спогади капелян засвідчують, що концертна діяльність Капели була успішною. Виконання хористів, майстерність їхнього диригента та українських композиторів були оцінені критиками та пересічним загалом чехословацького громадянства. Однак головним досягненням діяльності Капели в Чехословаччині варто вважати зміну ставлення європейської громадськості до українського питання. Слава Української республіканської капели ширилася Європою, випереджаючи появу хористів у наступних

країнах турне: Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Нідерландах, Німеччині, Польщі, Іспанії. Згодом українська пісня зазвучала і на іншому континенті. На той момент учасники Капели вже не могли повернутися до себе на Батьківщину. Національно-визвольні змагання зазнали поразки від більшовиків, але викоринити прагнення українців до волі та незалежності було неможливо. В екзилі українські діячі продовжували обстоювати право українського народу на самовизначення. Одним із найбільш значущих доказів самотності нашого народу була та лишається українська культура.

Отже, окресливши діяльність Української республіканської капели в Чехословаччині 1919–1920 рр., авторка дійшла висновку про те, що ознайомлення європейської публіки з українською піснею привело до зміни у ставленні до України загалом. Створена за ініціативою Симона Петлюри Капела під проводом геніального композитора і диригента О. Кошиця відправилася у концертний тур Європою з метою звернення уваги світової спільноти до боротьби української нації за незалежність. Багатоголосне виконання Капелою релігійних та обрядових пісень, що мали давнє походження, свідчило про тяглість культурно-цивілізаційних процесів на території України. А культурна дипломатія УНР утверджувала право українського народу на самостійне життя.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бочковський О. І. Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради: Видання Української Господарської Академії в ЧСР, 1930. 244 с.
- Єфремова О. Г. Утворення та діяльність Української республіканської капели (1919–1921 рр.) в архівних документах. *Публікація архівних документів*. 2016. № 13. С. 122–148.
- Калуцька Н. «Приховане буття» або Криза Української республіканської капели. Ч. 2. *Студії мистецтвознавчі*. 2007. № 4. С. 23–28.
- Кошиць О. З піснею через світ. Подорож Української Республіканської Капели. Т. 1. Вінніпег: Культура й освіта, 1952. 196 с.
- Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Т. 1. Прага: Студії Музею Визвольної Боротьби України, 1942. 372 с.
- Пеленський О. Світова концертна подорож Української республіканської капели: спомини сучасника. Львів, 1933. 167 с.
- Пересунько Т. Культурна дипломатія Симона Петлюри: «Щедрик» проти «руського мира». Місія Капели Олександра Кошиця (1919–1924). Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2019. 312 с.
- Українська пісня за кордоном; голос закордонної музичної критики. Париж, 1929. 273 с.

REFERENCES

- Bochkovskiy, O. I. (1930). *T. H. Masaryk, natsionalna problema ta ukrainske pytannia (sproba kharakterystyka ta interpretatsii)*. Podebrady: Vydannia Ukrainskoi Hospodarskoi Akademii v ChSR [in Ukrainian].
- Yefremova, O. H. (2016). Utvorennia ta diialnist Ukrainskoi respublikanskoi kapely (1919–1921 rr.) v arkhivnykh dokumentakh. *Publikatsiia Arkhivnykh Dokumentiv*, 13, 122–148 [in Ukrainian].
- Kalutska, N. (2007). “Prykhovane buttia” abo Kryza Ukrainskoi respublikanskoi kapely. Ch. 2, *Studii Mystetstvoznavchi*, 4, 23–28 [in Ukrainian].
- Koshyts, O. (1952). *Z pisnei cherez svit. Podorozh Ukrainskoi Respublikanskoi Kapely*. T. 1, Vinnipeg: Kultura i osvita [in Ukrainian].

- Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia: kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy*. Prague: Studii Muzeiu Vyzvolnoi Borotby Ukrainy, 1 [in Ukrainian].
- Pelenskyi, O. (1933). *Svitova kontsertova podorozh Ukrainskoi respublikanskoi kapely: spomyny suchasnyka*. Lviv [in Ukrainian].
- Peresunko, T. (2019). *Kulturna diplomatiia Symona Petliury: «Shchedryk» proty «russkogo mira». Misiia Kapely Oleksandra Koshytsia (1919–1924)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ukrainska pisnia za kordonom; holos zakordonnoi muzychnoi krytyky*. (1929). Paris [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 06.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Галина САГАН,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Galyna SAGAN,

Professor of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: h.sahan@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8301-849X>

Святослав РУБЛИК,

магістр Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Sviatoslav RUBLIK,

Graduate student of the Faculty
of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: svrublyk.iff21@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7935-5626>

Діяльність Українського культурно-просвітнього товариства «Кобзар» (м. Загреб) з організації діаспорного життя в Хорватії

У статті досліджується громадське життя українців Загреба (Хорватія) на прикладі діяльності Загребського культурно-просвітнього товариства «Кобзар», яке вже впродовж 50 років є основним центром організації діаспорних заходів у столиці Хорватії та поза її межами. До аналізу долучено низку матеріалів з власного архіву Славка Бурди, нинішнього голови Товариства, та інтерв'ю з ним. Проведене дослідження засвідчує вагомий роль «Кобзаря» в організації діаспорного життя українців Хорватії.

Ключові слова: громадське життя, діаспора, українці Хорватії, Товариство «Кобзар».

Activity of the Ukrainian Cultural and Educational Society “Kobzar” (City of Zagreb) in Organization of Life of Diaspora in Croatia

The article examines the public life of Ukrainians in Zagreb (Croatia) using the example of the activities of the Zagreb cultural-educational Society “Kobzar”, which for 50 years has been the main centre for organising diaspora events in the capital of Croatia and beyond. Over the years of its existence, it has conducted and continues to perform different kind of activities, to carry out their mission better — unification and preservation of Ukrainian community in the Balkans. The society was created in 1972 and was named Zagreb cultural and educational Society of Ruthenians and Ukrainians, and in 2012 it changed its name to the Ukrainian Cultural and Educational Society “Kobzar” of Zagreb.

The analysis includes a number of materials from Slavko Burda's own archive, the current chairman of the Society, and an interview with him. The research also used reports and informational materials from diasporic periodicals, in particular from the journals “Visnyk”, “Nasha Gazeta”, “Nova Dumka” and others. Active public figures of the Ukrainian diaspora in Zagreb were published in the columns of this periodical: Slavko Burda, Serhii Bura, K. Tlustenko, O. Filima, O. Maritynyuk and others. 50 years for a public organisation is quite an important date to evaluate its activities. Over the years of its existence, UCES “Kobzar” withstood many difficult challenges, starting from organisational changes and ending with the military conditions in which it had to work in.

Despite all the difficulties, the Society managed to regularly hold already traditional and start new cultural events. The Society often held such events together with other national (Ukrainian and not only) minorities of the Republic of Croatia. A large share of the Society's success depended on the activities of its president/chairman. For the last 30 years, UCES “Kobzar” was headed by Mr. Slavko Burda. Thanks to his energetic nature, and most importantly, his desire to popularize the Ukrainian language, culture, and spirituality, the Society implemented dozens of new projects. Thanks to people like Slavko Burda, Ukrainians abroad remain Ukrainians, and the Ukrainian State has reliable defenders of its interests in the world in them.

Keywords: public life, diaspora, Ukrainians in Croatia, «Kobzar» Society.

Серед низки громадських товариств українців Хорватії знакове місце посідає Загребське культурно-просвітне товариство «Кобзар» у м. Загреб. За роки свого існування воно вело і продовжує здійснювати різного плану заходи, не раз вдавалося до реорганізації структури, аби краще реалізувати свою місію — гуртування та збереження українства на Балканах. Товариство було створене у 1972 р. і отримало назву Загребське культурно-просвітне товариство русинів і українців, а у 2012 р. змінило назву на Українське культурно-просвітне товариство «Кобзар» м. Загреб (УКПТ). Загалом українці хорватської столиці мають добре облаштовані громадські інституції, які акумулюють навколо себе українську громаду. Для нас цікавим є зміст і види роботи, які сьогодні організовує Товариство, роль його лідерів у налагодженні діаспорного життя. Також варто з'ясувати, чи відбувалася трансформація громадського життя українців у Хорватії упродовж існування Загребського культурно-просвітнього товариства «Кобзар».

Для вивчення аносованих питань було залучено низку джерел. Найціннішими матеріалами є документи з особистого архіву голови Товариства «Кобзар» Славка Бурди та інтерв'ю з ним. Також у дослідженні було використано звіти та інформаційні матеріали з діаспорної періодики, зокрема з журналів «Вісник», «Наша газета», «Нова думка» та ін. На шпальтах цієї періодики друкувалися активні громадські діячі української діаспори Загреба: С. Бурда, С. Бура, К. Тлустенко О. Филіма, О. Маритинюк та ін. Серед дослідників, які писали про громадське життя українців у Хорватії та, зокрема, Загребі, варто згадати праці В. Крайцера (Krajcar V., 1997) і М. Нагірного (Нагірний М., 2020).

Метою статті є висвітлення ролі Українського культурно-просвітнього товариства «Кобзар» у становленні громадського життя українців Загреба.

За весь період свого існування Товариство мало лише три президенти, а саме: Маркіяна Ружицького, який очолював товариство упродовж 1972–1974 рр., Володимира Крайцера — 1974–1992 і Славка Бурду, який з 1992 р. й по нині керує організацією. Перший голова загребського товариства М. Ружицький розпочав свою громадську діяльність ще у міжвоєнний період. До Другої світової війни він брав участь у студентському русі. Згадуючи про М. Ружицького, Славко Бурда зауважував, що він був сімейною людиною, регулярно проводив зібрання у Товаристві, але у деяких більших акціях майже не брав участі. Натомість В. Крайцер був активним і мав багато ідей, спонукав Товариство до різнопланової роботи.

Зокрема, запросив Федора Лабоша написати першу історію про переселення русинів-закарпатців з Пряшівщини до Воєводини, а згодом і до Хорватії⁴¹⁸.

Власне, любов та приналежність до української культури стали основним важелем, які спонукали діаспорян до заснування Товариств русинів та українців Загреба. Ініціатива надійшла в 1971 р. від українських студентів, які на той час навчалися у вишах Загреба. Проте слід зазначити, що сплеск активності українців Хорватії став відголосом тодішніх політичних подій у регіоні, які увійшли в історію як «Хорватська весна». Вся прогресивна частина республіки піднялася на захист демократичних і національних цінностей. Українство підхопило ці тенденції також. У 1972 р. були проведені установчі збори Культурно-просвітнього товариства русинів і українців Загреба в приміщенні Міської ради на вулиці Прерадовичева, 23 (Krajcar V., 1997. S. 13). На зібранні було десь п'ятдесят осіб, які мали великий інтерес до створення Товариства. Тоді ж обрали керівництво організації: президентом — інженера Маркіяна Ружицького, віцепрезидентом — інженера Володимира Крайцера, секретарем — Бориса Гралоюка, скарбником — Габрієля Такача та інших членів Правління. Не маючи власного приміщення, команда почала активно працювати. Їх прихизили в Опатичках, Месничках, Головному Врбіку та ін. З великою вдячністю перші члени Товариства згадують людей, які щиро їм допомагали. Це, зокрема, Владо Костельник, Зорка Проданович, Божо Вукобратович, Маринко Груїч, Теодор Фріцкі та ін. З 1972 по 1974 рр. Товариства, як правило, працювали в будинку "Sutjeska" (Сутьєска) в Головному Врбіку. Раз на тиждень їм надавали кімнату на 30 осіб, проте в ній збиралося близько 70 (Burda S., 1997. S. 23). Тут організовувалися різні вечори, але найцікавішими були лекції про історію України, які читав доктор історичних наук Федір Лабош. У квітні 1974 р. Товариство переїхало в приміщення на вул. Долац, 1 у будинок «Чеська бесіда». Українську громаду там прийняли щиро і доброзичливо. За Товариством закріпили четвер, тому щочетверга тут працювали різні секції, організовані Товариством: музична, оркестрова, вокальна, драматична, поезії, шахова, спортивна тощо. Час від часу Загребське культурно-просвітне товариство русинів і українців організовувало спільні виступи з «Чеською бесідою». На таких вечорах українці співали чеські пісні, а чехи — русинські та українські. Завдяки панові Янку Чордашу та його доньці Блаженці члени Культурно-просвітнього товариства русинів і українців Загреба зв'язалися зі студентським гуртожитком «Сташа Єліч» на вул. Опатичкій та чоловічим гуртожитком у Рунаньїновій і разом

⁴¹⁸ Саган Г. Інтерв'ю з Славком Бурдою, записане 23.06.2022 р., м. Київ — Загреб (онлайн).

заснували танцювальний колектив, з яким виступали в Петрівцях, Міклушевцях, на Руському Керестурі на фестивалі «Червона троянда», брали участь в інших заходах.

У 1974 р. народилася ідея організувати бал за давніми українськими традиціями. І вже 15 березня 1974 р. провели перший русинсько-український бал Товариства в готелі «Спорт». Зала на першому поверсі була переповнена, діаспоряни мали великий інтерес та із захопленням долучилися до участі у святі. З того часу Товариство стало щороку організовувати традиційний бал, який пізніше отримав назву «русинсько-український вечір». Захід проводили в різних місцях, вибирали найзручніші: ресторан «Глобус» на ярмарку, готель «Інтернаціонал», готель «Панорама», в останні роки перед війною (1988–1991) у ресторані «Міський підвал» на площі Бана Йосипа Єлачича. На бал з'їжджалося десятки товариств з Воєводини, Срієма, Боснії: КМТ імені Тараса Шевченка, КМТ імені Якіма Гарді, КМТ імені Якіма Говля, КМТ Славонського Броду, КМТ Липовляни, КМТ імені Максима Горького (Krajcar V., 1997. S. 14). З великою радістю приймали на цих вечорницях оперних співаків та оркестри з України. Організація вимагала багато зусиль. Відповідальні особи дуже скрупульозно ставилися до всіх деталей заходу. Усі прагнули кожного разу організувати найкращий і найкрасивіший русинсько-український вечір. І, судячи з відгуків, це вдавалося.

Окрім цікавих і пізнавальних заходів, яких було чимало організовано, Товариство мало справлятися з іншими, не менш важливими справами. Великих зусиль потребувало фінансове забезпечення організації. Насправді матеріальне становище Товариства не завжди було найкращим, але від цього здебільшого залежала діяльність останнього. Допомога надходила від пересічних громадян, хорватського уряду, активних діаспорян та їхніх родин. Загалом Культурно-просвітньому товариству в Загребі вдавалося зберегти престиж русинсько-української громади Хорватії, активно здійснювалася культурна, політична та освітня діяльність. До роботи вдавалося залучити велику кількість українців, зусиллями яких зберігалася українська традиція і мова.

Одним із найтяжчих періодів для Товариства можна назвати час, коли виникла хвиля внутрішніх біженців упродовж першої половини 1990-х років, коли в регіоні на фоні югославської кризи розгорнувся широкомасштабний військовий конфлікт. Тоді члени Товариства створили Кризовий штаб і почали активно допомагати переміщеним особам з Вуковара, Петроваца й Міклушевців. Така діяльність дуже сильно сприяла консолідації громади і утвердження Товариства як авторитетної організації⁴¹⁹.

Власне, 1990-ті роки хоч і були складними, проте стали переломними не тільки для Товариства, але й для подальшого розвитку і Хорватії, і всього постюгославського простору. На початку 1990-х років почали створюватися нові хорватські партії, відбулися перші багатопартійні вибори. Згодом був проведений референдум, на якому населення республіки одностайно проголосувало за суверенну і незалежну Республіку Хорватію, а отже, за свободу та демократію. Та вихід з Югославської федерації виявився не простим і після проголошення незалежності відбулося вторгнення ЮНА на територію Республіки Хорватія. Жахлива агресія принесла сотні жертв, руйнувань та незаконних дій проти хорватів і національних меншин, які проживали в Республіці. Масово переслідували людей, здійснювали так зване «етнічне очищення», під час якого несербів виселяли з будинків чи загалом з цілих населених пунктів. У такий спосіб звільняли простір для Великої Сербії. Паралельно було знищено сотні церков та пам'яток культури. Ліквідації підлягало все, що мало національне забарвлення.

На 1991 р. русини та українці опинилися на лінії фронту, в епіцентрі боїв. Воєнні дії охопили територію, де проживало 80 % представників української діаспори. Лише у Вуковарі за час облоги (86 днів) загинуло 132, поранено 270 осіб, у сербських концтаборах ув'язнено понад 300, вигнано з рідних місць 500 і втекло від переслідувань 100 русинів й українців. Загалом втратили серед української громади за час війни становили 3,5 % (тоді як за роки Другої світової війни — 2 %) (Нагірний М. Динаміка чисельності..., 2020. С. 163; Kiš M., 1995. S.18). У результаті хорватсько-сербської війни чисельність русинів і українців вкотре зменшилась — з 5,7 тис. (1991) до 4,3 тис. осіб (2001) (Нагірний М. Динаміка чисельності..., 2020. С. 163).

В умовах воєнного часу ускладнювалася, а інколи й не уможливлувалася, діяльність громадський організацій українців і русинів. Координатором діяльності усіх організацій діаспори на території Хорватії ще з 1968 р. був Союз русинів і українців Хорватії (СРiУ), який розташовувався в зоні бойових дій, на території округу Вуковар. За таких обставин Союз не міг повноцінно працювати і 26 вересня 1991 р. у Загребі було прийнято рішення створити Кризовий штаб Союзу русинів і українців Хорватії.⁴²⁰ До його складу увійшло 11 представників української та русинської меншин. Очолив Штаб Василь Сікорський, заступником став Гавриїл Такач, секретарем — Славко Бурда. Після окупації частини Хорватії сербськими військами було сформовано територіальні (регіональні) кризові штаби у Загребі,

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ Burda S. Iz rada Kriznog stabla Saveza 1991–1993. g. (1). *Нова думка*. 1998. № 105. С. 38.

Славонському Броді й Осієку, а також призначено відповідальних за тимчасово окуповані території, на яких проживали русини і українці (Липовляни, Петровці, Міклушевці).

Культурно-просвітнє товариство українців і русинів Загреба стало основним організатором діяльності Кризового штабу в місті. Так, у вересні 1991 р. регіональне відділення Кризового штабу при Товаристві закликала громадськість, насамперед своїх членів, допомогти грошми, ліками, харчами, одягом, взуттям або якимось іншим способом біженцям і вигнанцям з територій Вуковара, Вінковця, Барані. На цей заклик відгукнулося чимало українців і русинів, у результаті чого зібрали 8 тис. хорватських динарів і передали їх у фонд біженців зі Східної Славонії. На осінь 1991 р. у столиці Хорватії згуртувалася величезна кількість біженців, які розташовувалися навіть у приміщенні Товариства. Усім їм надавали різнопланову допомогу, у тому числі інформаційну про стан справ у містах і селех, звідки вони прибували. Українсько-русинському товариству Загреба вдалося отримати й закордонну допомогу. Одна з перших надійшла з Австралії. Кризовий штаб у Загребі вирішив частину допомоги передати керівництву Крижевацького єпископату, а частину залізницею відправив кризовому штабу при культурно-мистецькому товаристві у Славонському Броді. Той, своєю чергою, передав вантаж місцевому відділенню Червоного хреста, який вже розподіляв допомогу між українцями й русинами, що перебували у скрутному матеріальному становищі (Нагірний М. Діяльність Кризового штабу..., 2020. С. 179).

З 1992 р. президентом Культурно-просвітнього товариства українців і русинів Загреба стає Славко Бурда. За свою віддану і жертвенну громадську роботу він має низку нагород, з-поміж яких найвищі відзнаки від урядів і президентів Республіки Хорватії та України. Зокрема, це орден хорватського трилиста (Хорватія) та орден «За заслуги» III ступеня (Україна).

До керівництва УКПТ українців і русинів Загреба пан Славко, як зазвичай, поставився надзвичайно відповідально, і це дало свої результати. Так, попри воєнні дії та інші негаразди економічного й політичного плану, в Хорватії упродовж 1992–1997 рр. за сприяння Славка Бурди як керівника УКПТ українців і русинів Загреба було відкрито шість русинських та українських літніх шкіл. Усі вони проходять в Загребі, що було пов'язано з питаннями безпеки. До війни школи організовувалися в Ермдті, Липовлянах, Борові, Славонському Броді та інших містах Хорватії.

Про першу літню школу, відкриту 1992 р. в учнівському гуртожитку в Дубраві (Загреб), Славко Бурда згадує так: «Йшла війна, майже усі місця компактного проживання нашої русинсько-української громади зазнавали щоденного обстрілу з боку сербського агресора... Учнів з Каніжа та Славонського Броду того року до Загреба приїхало найбільше»⁴²¹. Серед них більшість була неукраїнці, та стурбовані батьки просили прийняти дітей до школи. Тут вони стали навчатися за традиційною програмою закладу, а також вивчати українську мову. Про свій досвід пан Славко говорив, що за шість років йому поталанило бути директором школи і він мав змогу безпосередньо впливати на розбудову програми усієї її діяльності. Також йому вдавалося успішно підтримувати русинсько-український дух. Він виховував у «дітях любов до рідного слова, запалював вогонь у серцях та рятував від забуття наші традиції та звичаї, навчаючи дітей і викладачів бути гордими за своє походження і свою культуру»⁴²².

Попри воєнні події та всі складнощі, які несе війна, українсько-русинська громада Хорватії вела дуже активне громадське життя. У ці складні часи регулярно проводилися вже традиційні та започатковувалися нові культурні заходи, на які збиралося разом кілька товариств із Загреба, Липовлян та Славонського Броду. Слід також зазначити, що у 1995 р. Товариство разом з іншими активними діаспорянами заснувало Центральну бібліотеку русинів та українців Республіки Хорватія. У 1993 р. українці Хорватії вперше в музеї «Міміара» відзначили 60-ту річницю Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. У Загребі вшанували невинних жертв, які загинули від цього злочину. З того часу щороку відбувається вшанування пам'яті, запалюють свічки та відправляють служби Божі в церквах, присвячені невинним жертвам Голодомору 1932–1933 рр. Вже тоді хорватському парламенту було запропоновано ухвалити декларацію, що осуджує Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид проти українського народу. Вперше цей злочин як геноцид проти українців осудив з трибуни хорватського парламенту депутат Марко Міланович Літре 27 листопада 2020 р. У своєму виступі він зазначив: «У світлі багатоміжних зв'язків та дружби між українцями та хорватами фракція хорватських сувереністів подала, відповідно до парламентської процедури, за ініціативою української національної меншини, свій запит про ухвалення Декларації, що засуджує Голодомор як геноцид проти українського народу». Наступного дня, 28 листопада 2020 р., у День пам'яті жертв Голодомору, Літре разом із українськими дипломатами долучився

⁴²¹ Особистий архів Славка Бурди. Загребська літня школа. 1997. А. 1.

⁴²² Там само. А. 2.

до жалобної акції біля пам'ятника Тарасові Шевченку в Загребі⁴²³.

5 грудня 2020 р. від імені всіх українців Хорватії Славко Бурда під час радіопередачі «Мультикультура» Першої програми Радіо Загреб звернувся до парламенту країни з проханням повторно включити до порядку денного питання осудження та визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу⁴²⁴. На жаль, до нині це питання в Республіці Хорватія не розв'язане. На сьогодні офіційно визнали Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу 19 держав і понад 10 країн офіційно осудили цей злочин як акт винищення людства, вчинений тоталітарним сталінським режимом або вшанували пам'ять його жертв⁴²⁵.

До нових ініціатив Товариства у середині 90-х років ХХ ст. належить створення при Культурно-просвітньому товаристві русинів та українців Загреба танцювального колективу, хору та вокально-інструментального ансамблю «Кобзар». Аби посилити мистецький рівень роботи творчих колективів Товариства, у 1994 р. запросили професійних експертів з України — хореографа Тадея Ріф'яка зі Львова та диригента Тараса Стінкового із Чернівців. Завдяки їм Товариство Загреба в 1995 р. взяло участь у міжнародному фольклорному фестивалі в Загребі. Також почали їздити до Словаччини на фестиваль Союзу русинів та українців Словацької Республіки, до Свидника на Фестиваль духовної пісні у Сніні. Паралельно Товариство дбало і про підготовку своїх кадрів. З цією метою в Україні на студіях перебувало троє студентів: Звонко Костельник, Славіца Паньків та Таня Ласек, а Оксана Тимко навчалася в аспірантурі Ужгородського національного університету.

Тісна співпраця українців Хорватії з посольствами й дипломатичні контакти між Україною та Хорватією (Посольство Хорватії працює в Україні з 1992 р., а України в Хорватії — з 1995 р.) сприяли розгортанню загалом широких зв'язків між країнами. Так, у 1995 р. зусиллями Славка Бурди до України на гастролі поїхало два хорватські мистецькі колективи «Железничар» та «Хорватія», які виступили у Львові, Моршині, Трускавці, смт. Шкло. У свою чергу до Хорватії приїжджає ансамбль танцю «Юність», хор «Боян» та ін.⁴²⁶

У 1998 р., після реінтеграції Східної Хорватії у адміністративну територію Хорватської дер-

жави, пану Славку Бурді вдалося організувати культурний захід русинів та українців Хорватії «Петровацький дзвін». Спонсором події був президент Республіки Хорватія Франьо Туджман, від його імені у заході взяв участь прем'єр-міністр уряду Франьо Грегоріч. Цей мистецький фестиваль відіграв значну консолідуючу роль, яка у повоєнний час була надзвичайно необхідна, аби мобілізувати зусилля української та русинської громад Хорватії для включення в активне діаспорне життя.

Культурно-просвітнє товариство русинів і українців Загреба не раз ініціювало спільні заходи з іншими інституціями. Зокрема, на початку 2003 р. до 280-го ювілею від дня народження видатного українського філософа-просвітителя, письменника Григорія Сковороди відбувся захід вшанування творчості великого українця. Товариство разом з кафедрою української мови і літератури Філософського факультету Загребського університету та Посольством України в Республіці Хорватія у приміщенні Центральної бібліотеки русинів і українців Республіки Хорватія провели запланований вечір, приурочений Григорію Сковороді. З цієї нагоди присутніх привітав посол України в Хорватії Віктор Кирик. Від імені організаторів вітав голову Голова Культурно-просвітнього товариства русинів і українців Загреба пан Славко Бурда⁴²⁷.

Восени 2003 р. всередині українсько-русинської громади м. Загреба визріла ситуація, яка підштовхувала до змін в діаспорному середовищі. Ініціатором таких зрушень виступив голова Культурно-просвітнього товариства русинів і українців Загреба Славко Бурда, який нещодавно був обраний представником української національної меншини у Раді міста Загреба. З цією метою у приміщенні Товариства 9 вересня 2003 р. були проведені збори керівників і членів українських громадських організацій Хорватії. На робочому засіданні зібралися представники Координації жінок при Греко-католицькій церкві, керівники і члени культурно-просвітніх товариств міста Загреба і Хорватії, діячі вокально-інструментального ансамблю «Кобзар», завідувачка Центральної бібліотеки русинів і українців та представники української молоді.

У результаті тривалих дискусій громада дійшла до висновку про те, що змінити ситуацію, що склалася, може відновлення української школи,

⁴²³ У парламенті Хорватії ініціювали декларацію про визнання Голодомору геноцидом. URL: <https://novynarnia.com/2021/03/12/u-parlamentu-khorvatiji-initsiyuvaly-deklaratsiyu-pro-vyznannya-holodomoru-henotsydom/>.

⁴²⁴ Українці Хорватії просять парламент повернути на розгляд питання про визнання Голодомору геноцидом. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3152962-ukrainci-horvatii-prosat-parlament-povernuti-na-rozgrad-pitanna-pro-viznanna-golodomoru-genocidom.html>.

⁴²⁵ Міжнародне визнання Голодомору. URL: <http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ca/holodomor-remembrance/holodomor-international-recognition>.

⁴²⁶ Саган Г. Інтерв'ю з Славком Бурдою, записане 23.06.2022 р., м. Київ — Загреб (онлайн).

⁴²⁷ Тлустенко К. 80 років від дня народження Григорія Сковороди. *Наша газета*. 5 січня 2003 р. № 8. С. 7.

де могли б навчатися не тільки діти, але й дорослі. Такий заклад у Загребі працював завжди, отже перед громадою постало питання про відновлення колишньої традиції. Відразу на зборах було окреслено конкретні кроки з реалізації задуманого плану. Першим етапом на шляху відновлення школи став збір інформації. Організаційному комітету потрібно було скласти списки майбутніх учнів Загреба (дітей і дорослих), з'ясувати рівень їхнього знання української мови та найзручніший час для відвідування школи, знайти приміщення для занять. Розробку цієї частини програми було доручено пану Славку Бурді, якому допомагали майбутні вчительки школи пані Олександра Бачич і пані Ірина Праніч.

Після цього присутні на зборах окреслили ще одне важливе питання: як зробити так, щоб їхні діти і молодь разом з культурою тієї держави, яка сьогодні є для діаспорян рідною, однаково шанували спадщину своїх предків з далекої Прабатьківщини. Усі ці завдання поклалися на Об'єднання українців міста Загреба, яке мало б ознайомити з культурою українського народу хорватською мовою, організувати свою вебсторінку, де розміщувалася б уся інформація про заходи української громади Загреба. Розробку програми діяльності центру взяла на себе завідувачка Центральної бібліотеки русинів і українців, а комп'ютерну підтримку мав організувати пан Ігор Гочур. На керівника ансамблю «Кобзар» пана Горана Нідогона покладалася підготовка мистецької частини програми, відповідальним за роботу з молодіжною спільнотою призначили пана Віктора Филіма. Попри те, що пани Олекса Павлешин і Василь Сікорський були відсутні на зборах, їм все ж було вирішено запропонувати взяти на себе розробку програми з інформування про життя української національної меншини у пресі, на радіо й телебаченні. Також на засіданні було обрано організаційну комісію у складі: Славка Бурди, Йосифа Шагадина, Тані Шагадин, Зденко Канюга, Олега Гралюак, Миколи Юриста, Ігоря Гочура, Романа Біляка, Олександра Бачича, Ірини Праніч та Омеляна Шуманського. За 30 днів вона мала розробити Статут нового «Об'єднання», зробити відповідні документи і скликати організаційне засідання, на якому проголосити утворення нової юридичної особи, прізвища її засновників, кількість членів і склад керівного органу⁴²⁸.

Наміри активізувати діаспорне життя, відновити вже дієві проекти знайшли відображення у подальшій роботі пана Славка Бурди, якого в 2004 р. було обрано головою Союзу русинів та українців Республіки Хорватія. Тож він із завзяттям взявся до роботи, здійснив деякі реформи,

активізував діяльність у школах, оживив роботу з питань інформації та видавничої справи, посилив роботу з радіо та діяльність культурних товариств, культурних заходів столиці й Хорватії загалом. Також було засновано кілька нових товариств, яких на кінець каденції пана Славка в 2008 р. існувало 13⁴²⁹. Активна робота останнього була помічена в Україні. Тож цілком заслужено у 2006 р. під час IV Форуму українців у Києві Президент України Віктор Ющенко з нагоди 15-ї річниці незалежності України вручив Славку Бурді орден «За заслуги» III ступеня.

Осінь 2004 р. для України та українців в діаспорі увійшла в історію як боротьба за демократію, свободу вибору, торжество європейських цінностей. Тоді в нашій країні відбулася відома в історії «Помаранчева революція» — масові протести, мітинги, пікети, страйки та інші акти громадянської непокори, організовані й проведені прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді-грудні 2004 р. Стурбована напруженою політичною ситуацією в Україні, українська діаспора в Хорватії через Посольство України в Республіці Хорватія надіслала відкритий лист відповідним інституціям України. Лист, якого від імені громадських товариств та багатьох осіб з різних країв Хорватії (що підписалися на додатку) підписали пани С. Бурда й А. Павлишин, було адресовано президенту України, Верховній Раді України, Кабінету міністрів України, Міністерству закордонних справ України та Посольству України у Республіці Хорватія. Перед тим, як лист був вручений представникам посольства, його зачитали перед спільнотою в приміщенні КПТ русинів і українців Загреба. Зокрема, у ньому зазначалося, що Українська діаспора Хорватії як одна з найстаріших українських діаспор приєднується до голосу протесту українського народу та міжнародної спільноти, виражаючи серйозне занепокоєння численними порушеннями виборчого закону України, як і масовими порушеннями прав українських громадян під час другого туру виборів президента України. Ці порушення закону про вибори жодним чином не узгоджуються з міжнародним законодавством і європейськими стандартами демократії. «Українська діаспора Хорватії, — йшлося в листі, — висловлює свою підтримку вибору українського народу згідно з законом і засуджує виявлені фальсифікації та маніпулювання виборчим процесом. Підтримуємо рішення Верховної Ради України у висловленні недовіри Центрвиборчкому України та закликаємо владу використати усі свої конституційні повноваження під час виправ-

⁴²⁸ Глушенко К. Робоче засідання представників української національної меншини міста Загреба. *Наша газета*. 2 листопада 2003 р. № 16. С. 4.

⁴²⁹ Саган Г. Інтерв'ю з Славком Бурдою, записане 17.06.2022 р., м. Київ — Загреб (онлайн).

лення помилок, виявлених на виборах. Ми, як українська діаспора Хорватії, яка мала нещастя постраждати в нещодавній війні на цих теренах, особливо апелюємо до влади та всіх інституцій України, як і до усіх учасників актуальних виборчих подій, про повне дотримання демократичних норм і прав людини та абсолютне запобігання застосуванню сили проти власного народу. Слава Україні!»⁴³⁰

З ініціативи Славка Бурди 18 листопада 2005 р. в Центральній бібліотеці Загреба у рамках традиційної Літературної п'ятниці відбулася зустріч Павла Головачка, поета, письменника, гумориста, літературного і релігійного діяча, з шанувальниками української літератури. Вела вечір керівниця Літературних п'ятниць Дуня Шверко, яка є працівником міністерства культури Республіки Хорватія. З головною доповіддю виступив пан Славко. Він розповів про життєвий шлях П. Головачука та представив три його книжки, які видав автор за власні кошти протягом останніх п'яти років⁴³¹.

У 2008 р. українсько-русинська спільнота Хорватії урочисто відзначила 40-ву річницю Союзу русинів та українців Республіки Хорватія. Президент Республіки Хорватія Степан Месіч був найповажнішим гостем на урочистому засіданні в хорватському Домі у Вуковарі⁴³².

Культурно-просвітне товариство русинів та українців Загреба до 2012 р. працювало у складі Союзу русинів та українців Республіки Хорватія. Після цього року вже не мало сенсу діяти в цій організації: новий голова нав'язав свою волю, що змусило Товариство покинути останню. Тим часом у самому КПТ українців та русинів Загреба відбувся розкол. Русини та частина українців залишили організацію. Перші заснували своє товариство в Загребі. Українці, які вийшли з КПТУ, разом з іншими українцями створили Українську громаду міста Загреба. У КПТ українців та русинів Загреба не залишилося вибору, і вони були змушені змінити назву товариства на Українське культурно-просвітне товариство «Кобзар» і приєднатися до Української громади Республіки Хорватія⁴³³.

Структурні зміни, викликані амбіціями окремих діаспорян, не вплинули на подальшу діяльність тепер вже Українського культурно-просвітнього товариства «Кобзар». Як і раніше, члени останнього організували низку заходів і дбали

про насичене діаспорне життя українсько-русинської громади Загреба і Хорватії загалом.

Діяльність Товариства здебільшого спрямовувалася на підтримку низки проєктів, які популяризували українську культуру. Так, до 20-ї річниці взаємного визнання Республіки Хорватія та України в Загребі була видана книжка «Слов'янська збірка — Україна». Автор Сергій Бурда у своїй праці об'єднав відомі елементи української культури, наголосивши на тому, що Україна — це специфічна «слов'янська збірка, в якій представник будь-якої групи слов'ян зможе знайти частинку себе»⁴³⁴. Окрім українського товариства «Кобзар» із Загреба, проєкт підтримала Рада з питань національних меншин Республіки Хорватія і Українська громада Республіки Хорватія. Перша презентація книжки відбулася в Осієку в рамках проведення VI Центральної маніфестації українців Республіки Хорватія.

Кінець 2013 р. — початок 2014 р. розпочав новий, трагічний виток історії для України, а отже і для нашої діаспори в Хорватії, яка з болем сприймала всі ці події, що розгорталися на історичній батьківщині. Спочатку Євромайдан, а потім російська агресія приковували увагу діаспорян до щоденних новин з України. А вже 5 березня 2014 р. українська громада організувала в Загребі мирну демонстрацію проти втручання Росії в Україну та окупації Криму. Протест відбувся на головній площі хорватської столиці — Бана Йосипа Єлачича. Демонстранти пройшлися вулицями Загреба і рушили до посольства Росії, де провели акцію протесту, на яку з'їхалися учасники з усієї Хорватії⁴³⁵.

За ініціативою українців Загреба (і власне, великі зусилля до цього доклало УКПТ «Кобзар») 21 травня 2015 р. у столиці Хорватії, неподалік від вул. Українська, відкрили пам'ятник Тарасові Шевченку. Важливість цієї події і для Хорватії зокрема засвідчує той факт, що урочисту церемонію відкриття пам'ятника провів мер Загреба Мілан Бандич. Окрім нього на відкритті виступав колишній посол Республіки Хорватії в Україні Джуро Відмарович, голова Світової координаційної ради українців Михайло Ратушний, посол України в Республіці Хорватії Олександр Левченко, колишній президент Хорватії Степан Месіч, представники українських організацій Хорватії⁴³⁶. Варто зазначити, що планувалося відкриття

⁴³⁰ Президентські вибори в Україні, події та відкритий лист української діаспори в Хорватії. *Наша газета*. 5 грудня 2004 р. № 10 (27). С. 1, 6.

⁴³¹ Семенюк М. Літературний вечір Павла Головачука. *Бюлетень представника української національної меншини міста Загреба*. 2005. № 4. С. 7–8.

⁴³² Саган Г. Інтерв'ю з Славком Бурдою, записане 17.06.2022 р., м. Київ — Загреб (онлайн).

⁴³³ Там само.

⁴³⁴ Мартинюк О. Вийшла з друку нова книга «Слов'янська збірка — Україна». *Vjesnik/Visnik*. 2013. № 10 (жовтень). С. 10.

⁴³⁵ Саган Г. Інтерв'ю з Славком Бурдою, записане 17.06.2022 р., м. Київ — Загреб (онлайн).

⁴³⁶ Криницький В. У Загребі відкрили пам'ятник Тарасу Шевченку. *Український простір*. URL: <https://web.archive.org/web/20150602003544/http://ukr-net.info/13261/>.

пам'ятника на березень 2014 р. з нагоди 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка, проте трагічні події в Україні змусили відкласти захід на рік.

Плідною була видавнича діяльність Товариства у 2017 р. Сергій Бурда підготував книжку «Козацькі війни за незалежність України». Працю було видано спільними зусиллями УКПТ «Кобзар» і Хорватсько-українським товариством⁴³⁷. Також вийшла брошура «Голодомор 1932-33», у якій йшлося про маловідомі сторінки історії страшної трагедії⁴³⁸. Наприкінці року Товариство презентувало ще одну книжку — «Отець Григорій Біляк і його родина» авторів Романа і Стефки Біляків⁴³⁹.

З-поміж найяскравіших подій у 2019 р. варто пригадати презентацію у УКПТ «Кобзар» книжку Павла Головчука «Спогади про життя українців в Боснії та Хорватії». Також до 205-ї річниці Тараса Шевченка Товариство видало книжку Сергія Бурди «Українське відродження». Окрім традиційних заходів, які УКПТ «Кобзар» проводив щорічно, наприкінці року, 20 грудня 2019 р., в Загребі відбувся круглий стіл на тему «Зустрічі старих та нових міграцій напередодні 120-ї річниці переселення українців до Хорватії». Зібрання модерував голова Товариства Славко Бурда. На круглому столі було акцентовано увагу на основних складових святкування майбутнього ювілею.

У 2020 р. українці Хорватії, як і вся світова спільнота, зіткнулися з новими реаліями, викликаними пандемією коронавірусу. Окрім цього ще додалися проблеми, спричинені землетрусом у Загребі. Це призвело до часткового переформування діяльності УКПТ «Кобзар». Загалом більшість заходів почала проводитися в онлайн-режимі. У 2021 р. продовжувалися карантинні обмеження і добра половина року була наповнена переважно онлайн-заходами, які мали як регіональний, так і міжнародний масштаби. Найбільшою подією з діяльності Товариства у 2021 р. стала 14-та маніфестація культури українців Хорватії з нагоди 120-ї річниці переселення українців до Хорватії та 30-ї річниці незалежності України, для підготовки якої було витрачено багато зусиль і часу. Загалом маніфестація проходила чотири дні (6.10.21 — 9.10.21) і мала насичену культурно-наукову програму. У перший день відбулася презентація 3-ї та 4-ї книжок «Українці Хорватії: матеріали та документи», під час якої виступили науковці з України, Італії, Сербії та Хорватії, праці, яких було опубліковано у цих виданнях. Ще

однією цікавою і важливою науковою складовою 14-ї маніфестації культури українців Хорватії стала міжнародна наукова конференція з нагоди 120-річчя переселення українців до Хорватії. Мистецька частина була представлена урочистим концертом, який відбувся у Загребі. Крім того, у кафедральному соборі Св. Трійці (Крижевці) було відкрито мурал «Посвята Київській Русі», який нині прикрашає інтер'єр цього головного храму Крижевацької єпархії та всіх греко-католиків Хорватії, Боснії і Словенії. Варто наголосити, що загальним успіхом святкування 120-річчя переселення українців до Хорватії стала участь Посольства України в Республіці Хорватія, Української громади та всіх інших українських установ й організацій республіки. Важливою також була присутність посланців Президента Республіки Хорватія, Хорватського парламенту, Уряду Республіки Хорватія та представників міста Загреб.

На жаль, успішна робота «Кобзаря» за останні два роки через заздрощі викликала критику і поширення неправдивої інформації про діяльність останнього з боку інших українських товариств. Усе це завершилося тим, що жоден із членів товариства «Кобзар» не висувався та не обирався до окремих комітетів Української громади. Крім того відбулося виключення його членів із кореспонденції українського журналу «Вісник» з метою заборонити видання книжок, які є засадничою основою в діяльності «Кобзаря» у Загребі. Через ці обставини у 2022 р. Загребське товариство представило незалежну програму роботи та звернулося з проханням про фінансову підтримку з державного бюджету через Раду в справах національних меншин Республіки Хорватія⁴⁴⁰.

З 2022 р. УКПТ «Кобзар» у Загребі також почало видавати власний журнал «Слово Кобзаря», який виходить раз у квартал. Журнал має на меті інформувати своїх читачів про діяльність Товариства, а також про заходи, організовані іншими українськими установами й організаціями у Загребі та Хорватії. Випуски також містять останні новини та важливі події з України, Європи й світу, пов'язані з українською діаспорою. Головний редактор журналу — Славко Бурда, разом з яким над випуском «Слова Кобзаря» працює колектив професіоналів: Єлисавета Батинич, Сергій Бурда, Етна Нікич і Крістіян Доброслав Зузія.

У новому журналі вміщено дуже багато інформації про події в Україні, які розповідають про війну, що загострилася 24 лютого 2022 р. з почат-

⁴³⁷ Burda S. U Zagrebu tiskana knjiga «Kozacki ratovi za nezavisnost». *Vjesnik/Vіsник*. 2017. № 8 (серпень). С. 9.

⁴³⁸ Звіт про виконання плану та програми Української громади Республіки Хорватія. XI Світовий Конгрес українців. Звіти. 2013–2018 (за період від 1 серпня 2013 року до 30 серпня 2018 року) <https://www.ukrainianworldcongress.org/wp-content/uploads/2022/06/2018-knyzhka-zvitiv-xi-sku.pdf>.

⁴³⁹ Бурда С. Презентація нової книги «О. Григорій Біляк і його родина» авторів Романа і Стефки Біляк. *Vjesnik/Vіsник*. 2017. № 12 (грудень). С. 15.

⁴⁴⁰ Огляд роботи та діяльності УКПТ «Кобзар» Загреб за минулий рік. *Слово Кобзаря*. 2022. № 1. С. 2–3.

ком повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Також журнал висвітлює активну позицію осудження війни і Товариством, і всіма українцями Хорватії загалом.

50 років для громадської організації є досить важливою датою, аби оцінити її діяльність. УКПТ «Кобзар» за роки свого існування витримало багато складних моментів, починаючи від організаційних змін і закінчуючи воєнними умовами, у яких доводилося працювати. Попри всі складності Товариству вдавалося регулярно здійснювати вже традиційні та започатковувати нові культурні заходи. Часто такі події «Кобзар»

організував разом з іншими національними (українськими і не тільки) меншинами Республіки Хорватія. Значна частина успіху Товариства залежала від діяльності його президента/голови. Останні 30 років УКПТ «Кобзар» очолював пан Славко Бурда. Дякуючи його енергійності, а найголовніше — прагненню популяризувати українську мову, культуру, духовність — Товариство реалізувало десятки нових проєктів. Завдяки таким людям, як Славко Бурда зарубіжні українці залишаються українцями, а Українська держава в їхній особі має надійних захисників своїх інтересів у світі.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Burda S. Kronoloski prikaz rada i djelatnosti KPD rusina i ukrajnaca Zagreba u proteklih 25 godina / Kulturno-prosvjetno drustva rusina i ukrajnaca. Zagreb 1972–1997. Zagreb, 1997. S. 23–60.
- Kiš M. Republika Hrvatska i hrvatski Rusini i Ukrajinci i danas se bore protiv fašizma. *Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995)*. Zagreb, 1995. S. 15–20.
- Krajcar V. 25 Kulturno-prosvjetno drustva rusina i ukrajnaca Zagreba. *Kulturno-prosvjetno drustva rusina i ukrajnaca Zagreb 1972–1997*. Zagreb, 1997. S. 13–22.
- Нагірний М. Динаміка чисельності русинів та українців Хорватії у ХХ ст. *Українці Хорватії. Матеріали та документи, наукові праці та статті*. Кн. 2. Загреб, 2020. С. 158–168.
- Нагірний М. Діяльність Кризового штабу русинів та українців Хорватії (1991–1993). *Українці Хорватії. Матеріали та документи, наукові праці та статті*. Кн. 2. Загреб, 2020. С. 175–182.

REFERENCES

- Burda, S. (1997). *Kronoloski prikaz rada i djelatnosti KPD rusina i ukrajnaca Zagreba u proteklih 25 godina. Kulturno-prosvjetno drustva rusina i ukrajnaca Zagreb 1972–1997* (pp. 23–60), Zagreb [in Croatian].
- Kiš, M. (1995). *Republika Hrvatska i hrvatski Rusini i Ukrajinci i danas se bore protiv fašizma. Rusini i Ukrajinci u Republici Hrvatskoj (1991–1995)* (pp. 15–20), Zagreb [in Croatian].
- Krajcar, V. (1997). *25 Kulturno-prosvjetno drustva rusina i ukrajnaca Zagreba. Kulturno-prosvjetno drustva rusina i ukrajnaca Zagreb 1972–1997* (pp. 13–22), Zagreb [in Croatian].
- Nahirnyi, M. (2020) *Dynamika chyselnosti rusyniv ta ukraintsiv Khorvatii u XX st. [Dynamics of the Number of Ruthenians and Ukrainians in Croatia in the 20th century]. Ukrainsi Khorvatii. Materialy ta dokumenty, naukovi pratsi ta statti* (Vol. 2, 158–168), Zagreb [in Ukrainian].
- Nahirnyi, M. (2020). *Diiialnist Kryzovoho shtabu rusyniv ta ukraintsiv Khorvatii (1991–1993) [Activities of the Crisis Staff of Ruthenians and Ukrainians in Croatia (1991–1993)]. Ukrainsi Khorvatii. Materialy ta dokumenty, naukovi pratsi ta statti* (Vol. 2, 175–182), Zagreb [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 09.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.116>

Віталію ЩЕРБАК,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Vitalii SHCHERBAK,

Professor of the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/shcherbak.vitalii@gmail.com>

**СВІТЛАНА КАГАМЛИК. УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ІЄРАРХІЯ
XVII–XVIII ст.: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ВИМІРИ.
КИЇВ: ТОВ «КОРВУС-ПРИНТ», 2018. 776 С.**

Конфесійна проблематика стає однією з пріоритетних у вітчизняній історіографії. Її дослідження дає змогу ширше подивитися на соціокультурний розвиток в Україні впродовж століть. в цьому контексті особливий інтерес викликає питання діяльності української православної ієрархії ранньомодерної доби. У загальних або довідкових працях з історії Православної церкви в Україні подавалися лише короткі життєписи її архіпастирів. Оцінка ролі ієрархії базувалася на доволі суперечливих прикладах окремих, переважно найвідоміших постатей. Водночас домінуюча російська церковно-історична традиція ототожнює всю «руську ієрархію» з ієрархією Російської православної церкви і тенденційно представляє служіння в Росії та Білорусі ієрархів українського походження. Це мотивує потребу виокремлення ієрархів-українців із загальноросійського історичного контексту.

Книжка С. Кагамлик присвячена репрезентації української православної ієрархії ранньомодерного часу в інтелектуальному і духовному вимірах. Авторкою сформульовано особисті конструкти: «церковна еліта», «духовний вимір», «інтелектуальний вимір», «могилянський інте-

лектуальний простір»; визначено типологічні спільності, які дають змогу змалювати соціальний портрет вітчизняного ієрарха. Ця тематика розширяє рамки тогочасного гуманітарного простору, наповнює епоху потужним сегментом суспільного буття, його специфікою та тенденціями, які мали доленосне значення для українського етносу.

Освітньо-інтелектуальний рівень української православної ієрархії значною мірою визначав характер їхньої душпастирської діяльності. Тому логічно, що С. Кагамлик звернулася до генези освітніх стратегій майбутніх архієреїв, переважна більшість яких навчалася у Київській академії як вищому загальноосвітньому закладі гуманітарного спрямування, що відповідав стандартам тогочасної європейської освіти. У додатку 3 книжки ілюстративно змодельовано загальну картину освітнього рівня українських православних ієрархів. Варто було б у тексті відзначити окремо західноєвропейські університети, де вони навчалися. Тому що у підрозділі «Навчання у освітніх закладах України та Росії» вкралася фраза про академії та університети Польщі, Італії, Німеччини (офіційно країн з такими назвами на той час не існувало). А далі зазначається, що в європейських

навчальних закладах освітній рівень удосконалювався. Очевидно, це навчання налаштовувало на новий тип світогляду, давало змогу застосовувати набутий досвід на практиці, а знання мов і безпосередні інтелектуальні контакти сприяли у подальшій освітній діяльності.

Для визначення кар'єрного поступу українських церковних діячів на шляху до архієрейської хіротонії С. Кагамлик визначено низку траєкторій інтелектуального й адміністративного характеру. Основними з них у духовно-інтелектуальній сфері були: педагогічна, проповідницька, літературна, перекладацька, місійна діяльність. В адміністративній царині духовні особи, які пройшли поставлення на ієродиякона й ієромонаха, отримували посаду настоятеля в сані ігумена чи архімандрита.

Інтелектуальний потенціал української церковної еліти, за свідченнями сучасників, авторкою систематизовано за певними видами свідчень. Важливо було б наголосити на критеріях його оцінок, наданих вітчизняними та іноземними особами.

Досить детально С. Кагамлик здійснила історико-філософську реконструкцію духовних цінностей українських ієрархів, розглянувши мотивацію вибору ними сфери духовного служіння і розкривши їхнє власне бачення свого архієрейського покликання. Підкреслено, що переважна більшість українських ієрархів обрала духовний сан цілком свідомо і вбачала себе вищою провідною верствою, яка не підвладна світській владі. На матеріалах творчої та епістолярної спадщини архієреїв окреслено програму їхньої архіпастирської діяльності та систему ціннісних домінантів. Вона демонструє, що українські преосвященні усвідомлювали свою головну місію в тому, щоб бути ревними просвітниками, активними проповідниками християнських істин, взірцем душпастирського служіння й моральних чеснот для тогочасного соціуму. Авторці вдалося відтворити моральне обличчя українських вищих церковних діячів за допомогою нововиявлених матеріалів — духовних заповітів. Наведено типові складові цих документів, які характеризують особливості ментальності українських преосвящених.

У книжці аргументовано схарактеризовано головні напрями соціально-релігійної активності архієреїв: проповідництво, місіонерство, доброчинність. С. Кагамлик встановила, що проповідь, яка з особливою силою впливала на суспільну свідомість, була однією із найважливіших сфер реалізації інтелектуального потенціалу української церковної еліти. У роботі проаналізовано особливості та еволюцію гомілетичних творів як особливого виду літературної творчості українських вищих церковних діячів, їхню тематику та форми популяризації. З'ясовано, що архієреї-українці створили і розвинули на українських, бі-

лоруських і російських теренах школу церковного проповідництва, яка в процесі своєї еволюції виявила основні напрями ораторського мистецтва ранньомодерної доби.

Висвітлюючи місійну справу архієреїв-українців на теренах Російської імперії, Монголії і Китаю, авторка зауважила, що вони започаткували реалізацію програми Петра I щодо наставлення в християнську віру численних народів колонізованих земель. Зокрема, зазначається, що місійна діяльність «об'єктивно сприяла розвитку освіти й культури серед місцевого населення... формування духовних потреб і програми етнонаціонального просвітництва народів відповідних регіонів» (с. 224). Проте чомусь не сказано про тотальне знищення культурних здобутків місцевого населення, а «етнонаціональне просвітництво» заклало основи «руського мира» серед цих народів — до Камчатки і Чукотки включно.

Під час аналізу форм і засобів інтелектуальної діяльності українських архієреїв С. Кагамлик представила основні вияви інтелектуального потенціалу українських преосвящених в культурно-просвітницькій сфері. На її думку, однією із найважливіших функцій архієреїв, було патронатство над Київською академією — намагання київських преосвящених узяти під свій захист головний навчальний заклад, де формувалася церковна та світська еліта України. Воно включало кілька напрямів: забезпечення правового статусу; опікування навчально-виховним процесом; розвиток проповідництва; підтримка матеріального становища навчального закладу. За їхнім прикладом діяли очільники Чернігівської, Белгородської і Переяславської епархій, які виконували роль засновників і фундаторів місцевих колегіумів, задавали напрям їхньої діяльності, забезпечували матеріальне становище та викладацький склад.

Важливими є спостереження авторки над мовними засобами інтелектуальної діяльності ієрархів, у якому вона визначила мовні пріоритети українських письменників-ієрархів та їхню еволюцію, залежність мови творів від жанру й сфери призначення, а також особливості повсякденного мовного спілкування. Підкреслено, що у творчому арсеналі та в колі спілкування української православної церковної еліти ранньомодерного часу панував полілінгвізм як вияв поліморфізму української культури тогочасної доби. Проте напевно чи про «полілінгвізм» згадували українські ієрархи на теренах Російської імперії.

Переконливим є тлумачення С. Кагамлик «могилянського інтелектуального простору». Проаналізовано епістолярну спадщину українських ієрархів як важливий засіб їхньої культурно-просвітницької діяльності, що сприяв розв'язанню питань у літературно-видавничій сфері та налагодженню навчального процесу в Київській академії, колегіумах та духовних семінаріях України

та Росії. Концептуалізовано термін «могилянський інтелектуальний простір», що формувався вихованцями Київської академії різних рівнів і поколінь, визначено найпоширенішу тематику листування українських архієреїв та особливості їхнього спілкування у рамках певних інтелектуальних спільнот.

Досліджуючи творчу спадщину українських ієрархів та її вплив на російську і європейську культуру, С. Кагамлик окреслила загальний огляд літературно-видавничої діяльності українських архієреїв включно з творами, створеними до архієрейської хіротонії. Визначено, що аналіз творчої спадщини церковних письменників демонструє багатогранність їхніх інтересів, що виявилася у різноманітних за обсягом, жанром і тематикою творах. Творчу спадщину українських ієрархів систематизовано за окремими групами творів, урахувавши їхні жанрові та тематичні особливості. Встановлено на конкретних прикладах, що твори українських церковних учених мали високий авторитет і значний вплив на культуру інших народів. Тут варто було б уточнити про їхній вплив на культуру власне слов'янських народів Центрально-Східної Європи.

Окрім того, висвітлення будь-якого питання минувшини передбачає чітке означення історичного контексту. Українська православна ієрархія діяла в певних історичних умовах, а саме від-

родження і функціонування Української держави ранньомодерного часу, яка мала офіційну назву «Військо Запорозьке». На жаль, у книжці відсутня будь-яка згадка про це явище. Кілька разів у тексті після Петра Могили відразу йдеться про Рафаїла Заборовського. Що було протягом терміну близько 100 років, залишилося поза увагою авторки. Зокрема, цікаво було б простежити специфіку відносин православних митрополитів з гетьманами України: Сільвестра Косова і Богдана Хмельницького, Йосипа Нелюбовича Тукальського і Петра Дорошенка, Іосафа Кроковського й Івана Мазепи. У певних моментах саме політичні мотиви спонукали архієреїв до конкретних дій задля реалізації поставленої мети. Водночас відсутнє чітке пояснення масової міграції українських ієрархів до Росії, їхньої діяльності на неохопних теренах імперії аж до Чукотки і ролі в освяченні російського самодержавства (насамперед Феофаном Прокоповичем). Зрештою саме своєрідна колаборація православних ієрархів стала однією з причин ліквідації Української держави наприкінці XVIII ст.

Разом з тим зазначені прорахунки ніякою мірою не знижують високої наукової вартості праці С. Кагамлик. Книжка є вагомим внеском у вітчизняні дослідження історії України ранньомодерної доби. Вона, безумовно, зацікавить фахівців та широкий читацький загал.

Дата надходження статті до редакції: 30.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

*Наукове видання
Scientific publication*

**Київські історичні студії
Kyiv Historical Studies**

2022, № 2 (15)

Науковий журнал
The scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*

Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над виданням працювали *О.А. Марюхненко, Л.В. Потравка,
Л.Ю. Столітня, Т.В. Нестерова, В.І. Скрябіна*

Кубод.edu.ua

Підписано до друку 26.12.2022 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 15,53. Наклад 100 пр. Зам. № 2-34.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порухення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.